העבר הישראלי

תולדות עם ישראל
משיבת ציון ובנין ירושלם
והיסטוריה הכללית
עד היום הזה

כרך ה׳

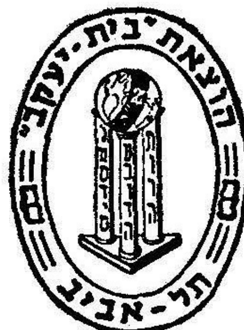
מגירוש ספרד וגילוי אמריקה
(ה׳ אלפים רנ״ב, 1492 לספירתם)

עד גזירות חמילניצקי ושלום וסטפליא
(ה׳ אלפים ת״ח, 1648 לספירתם)

מאת

הרב מאיר שצ׳רנסקי

מנהל
הסמינר לגננות ולמורות
„בית יעקב״ בתל־אביב

א. העמים הסלבים במרכז ובמזרח אירופה בימי הביניים

1. הסלבים במרכז ובבלקן.

חוסר האיחוד בין עמי מזרח אירופה — הסלבים הראשונים והפרדותם לאיזורים שונים — ההונגרים והתישבותם במרכז הסלבים — התקשרות העמים החדשים עם הכנסיה הקטולית ועם הקיסרות הגרמנית — הפיאודליזם אצל העמים האלה — הסלבים בבלקן והתמזגותם עם היוונים — הבולגרים — קונסטנטינפול והשפעתה על השבטים החדשים.

בניגוד לעמי אירופה המערבית אשר התאחדו במשך ימי הביניים לאומות מגובשות ולמדינות אחידות (ראה על ממלכת הפרנקים, הקיסרות הרומית הקדושה וממלכת ספרד בכרך הקודם), לא הצליחו עמי אירופה המזרחית להתאחד, לא מבחינה דתית ולא מבחינה פוליטית, ונתפלגו לשתי קבוצות: חלק מהם נמשך לאחר הכנסיה הקטולית הלטינית־רומית והצטרף לקיסרות הגרמנית, וחלק מהם פנה לכנסיה המזרחית־היונית־ביזנטינית והושפע מהממלכה הביזנטינית גם מבחינה תרבותית־חברתית.

גם מצבם הבטחוני של שבטים אלה היה גרוע ביותר, כיון שלאירופה המזרחית חדרו בעת ההיא שבטים ברבריים מאסיא אשר היו מתנפלים על התושבים השלוים, שודדים אותם והורגים בהם. מסבה זו גם לא התפתח איזור זה כראוי, חסרון — המורגש עד היום הזה.

בין כל העמים המזרח־אירופים היו הסלבים החשובים ביותר. האיזור הראשון באירופה בו היו יושבים שבטים סלביים היו הרי הקרפטים. זה עוד בימים האחרונים של הקיסרות הרומית. אולם לאחר מכן — בעיקר החל במאה הששית — התפרדו לשבטים־שבטים, למשפחותיהם השונות, והתחילו להתפזר לכל עבר. הרחיקו לכת ביותר הסלבים שפנו לרוסיא, אחרים — הסרבים והקרואטים — פנו לדרום והתישבו בבלקן, ואילו הצ׳כים והמורבים נדדו קצת מערבה. רק הפולנים והסלובקים נשארו באזור הקרפטים, מהם צפונה לקרפטים (הפולנים) ודרומה לקרפטים (הסלובקים). עד סוף המאה ה־9 היתה אירופה המרכזית והמזרחית ברובה מיושבת בעמים סלביים. ואז הופיעו ממונגוליא ההונגרים, עם דומה להונים בשעתו, עם נודד

ופראי, השתלטו על עמק הדנובה והקימו כאן את ארצם. בכך נתקו את הרציפות הסלבית שבאיזור זה. ההונגרים הקימו במשך הזמן מדינה קבועה אך היחסים ביניהם לבין השבטים הסלביים שמסביבם ואלה שהשתכנו בקרבם, לא הוסדרו עד היום הזה.

במאה ה־10 הקימו גם הפולנים וגם הצ׳כים ממלכות עצמאיות, בחסדי הקיסרות הגרמנית, וכן התקשרו עם הכנסיה ברומי ועם האפיפיור, וקבלו על עצמם את הנצרות המערבית. בעקבותיהם הלכו גם המדיארים שבהונגריא, ובראשית המאה ה־11 כבר היו שלש ממלכות אלו: פולין, צ׳כיא והונגריא, ממלכות נוצריות הקשורות גם לאפיפיור וגם לקיסרות הגרמנית אשר ניצלה את כל השפעתה כדי להשפיע על ממלכות אלו לקבל על עצמן את התרבות הגרמנית.

הכנסיה הקטולית השתלטה במיוחד על פולין, ויש לעובדה היסטורית זו חשיבות רבה מבחינת דברי ימי ישראל בפולין, עליהם נלמד בפרקים הבאים. כל החינוך במדינה היה נתון בידי כמרי הדת הקטוליים.

במאה ה־13 היו שלש המדינות הנ״ל מדינות בעלות משטר פיאודלי, כאשר השלטון נשמט לגמרי מידי המלך והועבר לידי הנסיכים והאצילים אשר שלטו ללא מיצרים על כל סביבתם. האצילים האלה לא התחשבו בטובת אומתם ומדינתם אלא בטובת עצמם בלבד. משום כך עודדו את הגירת גרמנים ממערב לארצם, כי הגרמנים היו בעלי תרבות מפותחת יותר, וכן בעלי ידיעות רבות בשטות חקלאיות ובמסחר, והיו מסוגלים להעשיר את האצילים. ההשפעה הגרמנית — במיוחד בצ׳כיא — הלכה וגדלה מיום ליום. ערים נבנו, בתי ספר הוקמו ואיזורים שלמים נתישבו ע״י הגרמנים. שפתם ותרבותם שלטו בכל. בדומה לזה היה גם המצב בפולין. כאן הפכה שלזיא לאיזור גרמני ממש. עד שהצ׳כים והפולנים נתעוררו לסכנה הלאומית הנשקפת להם מהגרמנים, היה כבר מאוחר מדי, והמלחמה בין השבטים הסלביים האלה לבין הגרמנים נמשכה מאות בשנים ולמעשה לא נסתיימה עד היום הזה.

שונה היה גורלם של השבטים הסלביים שהתיישבו בבלקן. איזור זה היה שייך באותה תקופה לאימפריא הביזנטינית. הביזנטים לא ראו בעין יפה את התישבות השבטים הסלביים, אך אלה באו בכח וכבשו את רוב הכפרים. התושבים היוונים שגרו כאן עד כה נמלטו מפניהם מן הכפרים אל הערים. לא הרבה זמן חיו כאן עמים אלה בצורה נפרדת ונבדלת, במשך הזמן התבוללו הסלבים כאן ביונים, קבלו מהם את דתם — הנצרות המזרחית — ואת שפתם היונית, וקם מהם עם ממוזג, שהוא העם היוני של היום וכן היסוד לסרבים ולקרואטים של ימינו,

אם־כי אלה האחרונים הושפעו גם מן המערב והכנסיה הרומית, בישבם קרוב מאד לאיטליה, בצפון־מערב איליריא של אז.

עוד שבט — לא סלבי אלא תורקי — הופיע בבלקן באותם הימים. אלה הם הבולגרים, אשר גם הם התבוללו והתמזגו עם הסלבים, הקימו כאן ממלכה חזקה ונחשבים מאז ועד היום לעם סלבי.

לאחר שהמיזוג היווני־סלבי הושלם, התחילה התקרבות יתר אל הביזנטים. סוף־סוף כל האיזור של הבלקן היה שייך לביזנטים והדרך אל ביזנטיון בכלל ואל בירתה — קושטא — בפרט היתה תמיד פתוחה. עיר זו, שמאז קונסטנטינוס נקראה בשם קונסטנטינפולי, (על כך כתבנו בהרחבה בכרך ב׳), היתה באותה תקופה העיר היפה, המהודרת והעשירה ביותר בעולם כולו ולכן משכה אליה עמים רבים והצליחה להשפיע עליהם. ראשית־כל היא היתה מרכז הנצרות המזרחית, עובדה אשר צויינה בכנסיות הרבות ומוסדות נוצריים אחרים שהיו בעיר. שנית, היא היתה התקלאות. העדות לכך הן המקומות הכפריים הנקראים בשמות יהודיים, פקידים רבים ואלה חיו בעיר זו ברמת חיים גבוהה מאד. הנזירים שבקושטא ידעו לנצל היטב את שלטון מלכותם בבלקן ויצאו בהמוניהם אל בין השבטים הסלביים והיוניים, כולל הבולגרים, כדי לעשות נפשות לנצרות. הם פשטו גם צפונה, אל הרוסים, והצליחו גם שם להפיץ רעיונותיהם הכוזבים.

המענין ביותר, כי ההתנגדות העיקרית להפצת נצרות זו באה דווקא מחוגי הנוצרים המערביים, אשר קנאו בהצלחות אחיהם במזרח ושלחו גם הם שליחים־נזירים להפצת הנצרות, ולא פעם אחת לבשה התחרות זו התנגשות גלויה.

לבסוף, נפרדה החבילה, והשבטים אשר ישבו בסביבות הקרפטים נעשו מערביים, ואילו יושבי הבלקן הצטרפו סופית לכנסיה הביזנטית, אליה הם משתייכים עד היום.

ב. הרוסים במזרח

(2. המשך לפרק הקודם)

הסלבים מגרשים את הפינים מרוסיא — פיתוח אוקראינה, העיר קיוב — ההתנגשויות עם הורגים — הקמת ממלכת רוסיא הגדולה — הרוסים מתנצרים — התפוררות הממלכה — העיר נובוגרוד — הסכסוכים בין הליטאים לבין הגרמנים — נצחון הגרמנים והתאכזרותם — ההתנגשויות בין הליטאים לבין הרוסים — ממלכת הליטאים ויחסם הטוב לרוסים — הטטרים וגירושם.

השטח הגדול המהווה היום את רוסיא האירופית היה בימי קדם מיושב בשבטים שונים של עמים נודדים מהמזרח למערב ולהיפך. באיזור המרכזי והצפוני ישבו לרוב שבטים פיניים. כשחלק מהסלבים נדד מהקרפטים למזרח, באו לכאן וגרשו את השבטים הפיניים צפונה לגמרי, ואילו הם עצמם התיישבו כאן, במיוחד לאורך הנהרות הגדולים החוצים את רוסיא מהצפון לדרום. הם נצלו נהרות אלה למסחר והיו מובילים עליהם סחורות מסקנדינביא שבצפון לביזנץ שבדרום ובחזרה. ליד נהרות אלה בנו ערי מסחר גדולות, שהגדולה והחשובה ביניהן היתה העיר קיוב, בירת אוקראינה מאז ועד היום. השבטים שקדמו לסלבים במסחר זה היו הורגים ובגלל ההתחרות ביניהם נגרמו התנגשויות רבות, שבתחילתן גברו הורגים אך לאחר מכן התמזגו יחד — הורגים והסלבים — והיות והורגים נקראו כאן בשם „רוס", לכן העם הממוזג קבל את השם רוסים. מבחינת השפה השתלטה השפה דסלבית, אך מבחינת השלטון שלטו הורגים — הרוסים. הארץ כולה היתה מחולקת לנסיכויות שונות ובראשן הנסיך מקיוב. באופן הדרגתי השתלטו הנסיכים מקיוב על כל השטח הנרחב והקימו את ממלכת רוסיא הגדולה.

מטרת ממלכה זו היתה גם כיבוש קושטא בירת ביזנץ, אך גם לאחר נסיונות רבים לא השיגו מבוקשם. במקום זה נחתמו מדי פעם בפעם חוזים מסחריים בין הרוסים לבין הביזנטים, שהביאו להתפשטות המסחר הרוסי לאסיא הקטנה.

תמורת ההשפעה הכלכלית שהשיגו הרוסים על הביזנטים, הושפעו הם מהביזנטים בדתם הנוצרית. בסוף המאה ה־10 התנצר הנסיך הגדול ולדימיר, ומאז

פשטה הנצרות המזרחית (היוונית) ע"פ כל רוסיא. (זה גרם גם לחיסולה הסופי של ממלכת הכוזרים היהודית, עליה כתבנו בכרך ג').

הנוצרים ידעו לנצל היטב השפעתם זו. הם שלחו כמרים לקיוב ולערים אחרות, לקחו לידיהם את כל ענפי התרבות והחינוך, תרגמו ספרים מיוונית לסלבית (רוסית), העבירו חלקים מהמשפט הביזנטיני למשפט הרוסים והשפיעו השפעה מכרעת על כל מהלך חייהם של הרוסים.

גדולת ממלכת קיוב נמשכה רק עד שנת 1054, שנת מות המלך ירוסלב „החכם", אשר השאיר אחריו בנים רבים שהסתכסכו על ירושת אביהם והממלכה התפוררה. חלק מהרוסים לא יכול היה לעמוד בפני האויבים מאסיא אשר באו לנצל את התפוררות הממלכה ולהשתלט על דרום־רוסיא, והחליט לנדוד צפונה. כאן התמזגו עם שרידי הפינים וסדרו לעצמם חיי כפר שקטים ושלוים. ערים לא התפתחו כאן, ועיקר התעסקותם היתה החקלאות. אך במשך הזמן צמחה וגדלה גם באיזור זה עיר גדולה, היא נובוגרוד (יותר מאוחר ידועה בשם פטרבורג, בירת רוסיא הצריסטית, ולאחר המהפכה הקומוניסטית, בשם לנינגרד). עיר זו היתה קשורה בעיקר עם השבטים הגרמניים שבמערב, בהיותה קרובה עליהם. הסוחרים הגרמנים פיתחו אותה כעיר מסחרית חשובה, והיתה למרכז המסחרי החשוב ביותר בכל אירופה הצפונית־מזרחית, שהשפעתה פשטה גם לאסיא הצפונית, מעבר להרי אורל, משם היתה קונה סחורות יקרות, כגון פרוות וכד' ומעבירה אותן לארצות מערב אירופה ולסקנדינביא.

בין הרוסים לבין הגרמנים ישבו שבטים ליטאיים, קרובים לשבטים הסלביים, אשר התנגדו בכל תוקף להשפעה הגרמנית וניסו להלחם נגדה. אולם הגרמנים היו חזקים יותר ושלב אחרי שלב כבשו מידי הליטאים את השטחים עליהם ישבו. בראשית המאה ה־13 כבשו האבירים הגרמניים את פרוסיא, בה ישבו שבטים פרוסיים שהיו עד כה שייכים לליטאים. לאחר מכן התקדמו הגרמנים לאורך חוף הים הבלטי וכבשו את כל הארצות שלאורך החוף — ליטא המערבית, לטביא, אסתוניא.

הגרמנים הכובשים התייחסו באכזריות רבה אל העמים הנכבשים, במיוחד אל השבטים הליטאיים. הם החריבו את כל הכפרים, שעבדו את התושבים, הכריחו אותם ללמוד ולדבר את השפה הגרמנית, ולבסוף גם לקחו את כל האדמות וחלקו אותן בין הגרמנים שבאו לכאן בעקבות הכיבוש.

גם מבחינה דתית היה מצב הליטאים קשה. עד כה לא הכירו את הנצרות ועכשו ניסו הגרמנים להכריח אותם לקבל את הדת הנוצרית.

התנגדות הליטאים לשלטון הגרמנים לא נפסקה אף לרגע במשך מאות שנים ובשנת 1410, לאחר שהליטאים והפולנים התאחדו עוד ב־1386 לממלכה גדולה אחת, (ראה בפרק הבא), בקרב טננברג המפורסם, נצחו את הגרמנים מכה נצחת והתנקמו בהם קשות.

אך בינתיים השלימו הליטאים עם גורלם המר וחפשו דרכים איך להתפשט מזרחה. וכך הם באו לידי התנגשויות עם הרוסים, שנמשכו שנים רבות עד 1317. בשנה זו הצליח הנסיך הליטאי גדימין להקים ממלכה ליטאית חזקה, שכללה את ליטא ואת רוסיא ובירתה היתה וילנה, שעתידה להיות עיר ואם בישראל. הרוסים בתקופה ההיא היו חלשים מאד וקבלו עליהם מרצון את שלטון הליטאים, במיוחד לאחר שהליטאים לא התייחסו כלל רע לרוסים, אף הושפעו מהם, קבלו שפתם ותרבותם ובעיקר עזרו לרוסים לגרש מתוך תחומי רוסיא את השבטים המונגוליים— בעיקר הטטרים — שפשטו לרוסיא מאסיא.

הטטרים כבשו עוד כמאה שנה לפני כן את כל ערבות רוסיא הדרומית, בהנהגת נסיכם המפורסם טמוצין. וזאת, לאחר שכבשו מקודם את כל סין, את תורכיסטאן, את החליפות הבגדדית. מרוסיא המשיכו מערבה ופשטו ע״פ הונגריא ופולין ובזזו ושדדו אותם. טמוצין אשר כינה את עצמו בשם „צ׳ינגיס־חן״, פירוש „המלך הגדול״, הקים אימפריא טטרית אדירה, אשר התקיימה על שוד וביזה בלבד. ברוסיא הם גבו מסים באכזריות רבה, וכל הנסיכים נאלצו לשלם להם הון תועפות, כדי לקיים נסיכויותיהן.

כאמור, רק לאחר שגדימין הצליח להקים את הממלכה הליטאית הגדולה ברוסיא, הושם קץ להתנפלויות הטטרים ושלטונם ברוסיא מוגר.

ג. רוסיא בסוף ימי הביניים ובעת החדשה

נסיכות מוסקבה — איבן ה־3 והמרד נגד הטטרים — תקופת ה„צריזם" — ירידת ביזנץ — כבוש קושטא ע"י התורקים־המוסלימים — איבן „האיום" ויחסו האיום לאזרחי ממלכתו — כבוש המזרח — הקוזקים — יישוב האיזורים המזרחיים, סיביר וארצות אחרות — „קדושת" איבן האיום ויחסו אל היהודים.

הליטאים בצפון והטטרים בדרום גרמו כמעט להתפוררותם המוחלטת של הרוסים, אך דווקא לחץ כבד זה עורר גם ברוסים את השאיפה לאחוד. התפקיד הוטל על אותו חלק של רוסיא אשר טרם סבל מהשבטים הפראיים מהמזרח והמערב כאחד. זו היתה נסיכות מוסקבה. העיר מוסקבה התפתחה במיוחד במאה ה־14, לאחר שהצליחו להנצל מאכזריות הטטרים ע"י קיום הסכם מיוחד ביניהם, לפיו הכירו הטטרים בנסיך של מוסקבה כראש הנסיכים ברוסיא. העובדה, שמוסקבה היתה העיר היחידה בכל רוסיא התיכונה גרמה להתפתחותה המהירה. לאחר שגם הנצרות העבירה את מרכז הכנסיה האורטודוקסית הרוסית למוסקבה, היתה עיר זו לראש הערים. חלק מהנסיכים מסביב למוסקבה קבלו על עצמם מרצון את שלטון העיר.

ב־1462 עלה לשלטון במוסקבה „הנסיך הגדול", איבן ה־3. הוא יצא למסע כיבושים והצליח לכבוש גם את איזור נובוגרוד ולאחד תחת ידו את כל רוסיא הצפונית והמרכזית. הוא הרים את נס המרד נגד הטטרים שהוחלשו במשך הזמן והמשיכו לשבת ברוסיא, הפסיק לשלם להם מס, ובשנת 1480 ניצח אותם ופרק את עול הטטרים מעל רוסיא. לאחר מכן נשא לאשה את בת המלך הביזנטי, העביר למוסקבה את מנהגי ביזנץ, את סמלה ואת תרבותה, והתחיל לקרוא לעצמו בתואר „צר" (הקיצור הרוסי של „ציזר", שפירושה „קיסר"). מאז התחילה תקופת ה„צאריזם" ברוסיא, שנמשכה למעלה מ־400 שנה, עד המהפכה הקומוניסטית ב־1917.

השפעה גדולה על התגברות רוסיא היתה גם לירידת ממלכת ביזנץ שחלה באותה תקופה. האימפריא הביזנטינית היתה בתהליך מתמיד של ירידה מהמאה ה־14. בהתחלה אבדו הביזנטינים את החלקים האירופיים של ממלכתם, את איזור

הבלקן, עליו השתלטו הסרבים. ממזרח הופיע אויב חדש, הוא שבט העותומנים־התורקים, אשר השתלטו מקודם על אסיא הקטנה ומשם המשיכו לכבוש הדרדנלים ולאירופה. העותומנים היו מוסלמים ונצחונותיהם הגדולים על הנוצרים השונים — היוונים, הסרבים, הבולגרים ועוד — גרמו לדאגה רבה בקרב הנצרות. סכנה של אימפריא מוסלמית חזקה במזרח אירופה איימה עליהם.

הביזנטינים הצטמצמו בשלטונם על קושטא (קונסטנטינפול) בלבד. בראש העותומנים עמד אז הסולטן מוחמד ה־2. בשנת 1453 הטיל מצור על קונסטנטינפול. הקיסר הביזנטיני, קונסטנטינוס פליאוגולוס, החליט להגן על העיר, אבל לא הצליח בכך, נוכח הכח העדיף והמכריע של העותומאנים. קונסטנטינוס בעצמו נפל בקרב. העיר נכבשה, תושביה נמכרו לעבדים, רכושם נשדד, הבנינים והכנסיות הנוצריות נהרסו או נהפכו למסגדים מוסלימיים, ביניהם גם הכנסיה הגדולה ביותר של העולם הנוצרי, ע״ש סופיא „הקדושה". קושטא היתה למרכז מוסלימי חשוב בשם איסטמבול וממלכה מוסלימית חזקה הוקמה על חורבות ביזנץ.

כתוצאה מחורבן ביזנץ היתה עכשו מלכות מוסקבה הממלכה הנוצרית־האורטודוקסית היחידה בעולם. הם ראו עכשו בעירם עיר קדושה וחשובה לנצרות, השלישית במעלה אחר רומי וקושטא.

יחד עם עלית חשיבות מוסקבה עלתה גם חשיבות נסיכיה. ב־1533 עלה לשלטון איבן ה־4, המכונה „האיום". הוא היה הראשון משליטי מוסקבה אשר הוכתר בכתר מלכות (בשנת 1546), עם התואר „צאר". הוא הבליט את שאיפתו לעשות את רוסיא לממלכה אדירה, יורשת הקיסרות הביזנטינית. בתחלה חיסל את מתנגדיו הפנימיים. הוא שם קץ לפיאודלים הרוסיים והפך את רוסיא למלוכה אבסולוטית. כל מי שהתנגד לשלטונו דוכא באכזריות רבה. מאסרים המוניים והמתות היו תופעות יום־יומיות, ומכאן הכינוי „האיום". אמנם בהתחלה ניסה לשתף פעולה עם נכבדי הארץ, ואף ערך כינוסים בהשתתפותם. תקופת שלום זו נמשכה רק עד 1560. מאותה שנה ואילך התחיל בשיטת הרדיפות. במיוחד רדף את ה„בויארים", זה מעמד האצילים. הוא החרים את קרקעותיהם וחלק אותן בין אנשי „המעמד המשרת", אלה האנשים שהיו נאמנים לו ועשו רצונו. היו גדודים מיוחדים אשר עברו ממקום למקום והטילו אימתם על כל מי שנחשד בהתנגדות לצאר. אלה נקראו האופריצ׳ניקים. הרציחות של האופריצ׳ניקים עברו כל גבול. ואז התחילו להתארגן נגדם, אך אוי ואבוי היה למי שנתפס בהתארגנות כזו. ב־1570 ערך טבח אכזרי באזרחי נובוגרוד באשמת בגידה.

בינתיים נתעוררו גם בעיות צבאיות ומדיניות קשות. בימי איבן האיום התחילה התפשטותה הגדולה של רוסיא לכוון מזרח. אחת־אחת נפלו לידיה המלכויות הטטריות. ב־1552 הוא כבש את הנסיכות הטטרית החלשה קזן (ליד הנהר וולגה); ב־1554 כבש את אסטרחן, הנסיכות הטטרית השניה ליד הוולגה, וכך השתלט על כל עמק הוולגה ועל כל הדרך המסחרית לפרס. בינתיים פנה לכיבושים גם מצד מערב, אלא שכאן בפחות הצלחה. הוא ניסה לכבוש את הנסיכויות שליד חוף הים הבלטי, במיוחד רצה לכבוש את ליווניא, נסיכות של אבירים גרמנים. אולם כאן היא נתקל בהתנגדות השוודים והפולנים אשר באו לעזרת ליווניא, ולמרות המלחמות הממושכות והמאמצים (2 מלחמות היו כאן: ראשונה — בשנים 1563—1570 והשניה — ב־1578—1582) לא הצליח איבן לכבשה.

המלחמות הרבות שאיבן נהל עודדו את הטטרים שעדיין ישבו בדרום, בחצי האי קרים, לנסות מזלם מחדש ולכבוש את רוסיא. ב־1571 התקיפו ועלו צפונה, כבשו את כל המרחב מקרים ועד למוסקבה ואף כבשו אותה. בדרך שדדו ומכרו אלפי רוסים לעבדים. רק לאחר שאיבן האיום הבטיח להם שימסור להם את אסטרחן תמורת נטישתם את מוסקבה (הבטחה שלבסוף לא קיים אותה), עזבו הטטרים את העיר. כבוש זה עורר את איבן לשים לב יותר לגבולות הדרומיים שלו. הוא ניצל לשם כך את ה„קוזקים״.

המושג „קוזק״ פירושו בטטרית — איכר נודד. מעמד זה שנוצר בתקופה זו, ואשר נהפך במשך ההיסטוריא הרוסית למושג נורא (במיוחד לבני ישראל), התחיל ע״י כך, שאיבן האיום חילק אדמות ל„מעמד המשרת״ שלו, ואלה דרשו ממנו שיחייב את האכרים להשתעבד להם. האכרים אשר עד כה עבדו על אדמות הבויארים שהוחרמו אך נהנו תמיד מחופש תנועה ויכלו להחליף בעלים כל זמן שרצו, לא הסכימו, כמובן, להשתעבד ל„מעמד המשרת״. הם העדיפו לברוח מאחוזות אלו מאשר להשתעבד. אמנם, גם הממשלה היתה מעונינת לרתק את האכרים לאדמות קבועות, בלי זכות להחליף מקום, וזאת בעיקר בגלל גבית המסים המרוכזת שהיתה נוחה יותר בצורה כזו. כך נחלקו האכרים לשני סוגים: חלק נאלץ בלית ברירה להסכים להסדר החדש, ומהם צמחו לאחר מכן האכרים האריסים המשועבדים ברוסיא במשך מאות בשנים (רק כ־300 שנה לאחר מכן, ב־1861, שוחררו מריתוקם ע״י הצאר אלכסנדר ה־2), ואילו חלק מן האכרים נמלטו דרומה לאיזור השומם, שהיה איזור הגבול עם הטטרים. את הנודדים־קוזקים אלה ניצל עכשו איבן האיום לשומרי גבול, נתן להם אדמות באיזורי הספר ושלם להם גם

משכורת כחיילים שומרי גבול. אולם במשך הזמן זרקו מעל עצמם קוזקים אלה את עול הממשלה והקימו לעצמם שלטון משלהם.

קוזקים התישבו גם בגבולות המזרחיים של רוסיא, באיזור הרי האורל המהווים גבול בין אסיא לבין אירופה. מעבר לאורל היתה ממלכה טטרית בשם „סיביר״. הטטרים היו מפריעים לסוחרים שהיו עוברים כאן, מתנפלים עליהם ושודדים סחורותיהם. הסוחרים פנו אל מנהיג הקוזקים בסביבה, ירמק, שיעזור להם להתגבר על הטטרים. הוא הסכים ויצא למלחמה נגד הטטרים וכבש את סיביר. לאחר מכן נמסר השטח הכבוש סיביר לידי חסותו של איבן האיום (1582) וכך התפשטה רוסיא גם לאסיא. המתישבים החדשים בסיביר היו הקוזקים ואכרים חדשים שנמלטו מאדוניהם. במשך הזמן הובאו לכאן פושעים שהוגלו ע״י הממשלה, וסיביר הפכה מאז לארץ ההגליות.

איבן האיום החשיב עצמו לנוצרי קדוש. לאחר כל רציחה היה משתכר ומשקיע עצמו לאחר מכן בתפילה נוצרית ובסיגופים. מכאן גם שנאתו הגדולה אל היהודים. אמנם בזמנו טרם ישבו יהודים בממלכתו, אך כאשר זיגמונד אוגוסט, מלך פולין, פנה אליו, שיתיר כניסת סוחרים יהודיים לרוסיא, התנגד לכך בכל תוקף ואף הכניס בכל חוזה שחתם עם הפולנים סעיף מפורש האוסר על כניסת יהודים לפולין. במקרה אחר, ב־1563, כאשר כבש את העיר פולוצק, שישבו בה גם יהודים, צוה עליהם להתנצר, וכאשר היהודים סרבו, נתן פקודה להטביע את כולם בנהר דווינה.

לשיא אכזריותו הגיע שנה לפני מותו, ב־1583. בשעת קטטה הרג את בנו. כך נכנסה רוסיא לתקופה של מהומות.

ד. פולין בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה

אחוד פולין־ליטא לממלכה אחת — הסכסוכים הפנימיים עם האצילים והכנסיה — ה„שליכטה" וה„סיימים" — התפשטות הממלכה — סוף תקופת הייגלונים, עליית בטורי — סיגמונד ה־3 — כוח האצילים ודיכוי האכרים.

בשנת 1306 נסתיימה בפולין תקופת ההתפוררות והתחילה תקופת איחוד חדשה תחת שלטונם של מלכי בית הפיאסטים, שמרכזם היה בקרקא שבגליציא. מעשיהם הראשונים של מלכים אלה היו כיבושים במזרח (איזור לבוב־למברג וכל גליציא המזרחית) מידי הרוסים.

בעייתה העקרית של ממלכה זו היתה בעיית הגישה אל הים הצפוני־הבלטי, כי כל החוף בצפון נכבש ע״י שבטים גרמניים שונים. משום כך כרתו ברית עם הליטאים, ובשנת 1386, כאשר מת אחרון המלכים של הפיאסטים, נתחברו הפולנים והליטאים גם מבחינה דינסטית. יגללו, נסיך ליטאי, נשא את בת המלך הפולני, קבל על עצמו את הדת הקטולית, אחד את שתי הארצות והקים ממלכה מאוחדת חזקה. ב־1410 יצאו למלחמה נגד הגרמנים ובקרב טננברג המפורסם (ראה למעלה בפרק ב׳) נצחו את הגרמנים, מנעו את התפשטותם מזרחה ואף השתלטו על פרוסיא.

למרות נצחונם זה והתגברותם על האויבים מבחוץ, לא הצליחה הממלכה החדשה להשתלט על המצב בפנים. השפעתם של האצילים ושל ראשי הכנסיה הקטולית היתה יותר מדי גדולה. בפולין היה קיים סנט, בו ישבו נציגי האצילים והכמורה. אחד התפקידים החשובים שלהם היה לאשר כל מלך חדש שעלה לשלטון. במשך הזמן אף נקבע, שהסנט בוחר ממש במלך, וע״י זה בוטל עקרון הירושה במלוכה. לשושלות לא היה עוד כל ערך ממשי, כי הסנט יכול היה לבחור בכל מי שרצה.

אבל גם לסנט לא היתה היכולת לשלוט לאורך ימים, כי בינתיים נתארגנו נגד הסנט האצילים הקטנים, (שנקראו בשם „שליכטה"), שמספרם בפולין היה רב, ויסדו את ה„סיים" הקטן, אשר היה מתכנס בכל המחוזות של פולין. הסיימים הקטנים שלחו לאחר מכן נציגיהם ל„בית השליחים" אשר יחד עם הסנט הווה

עכשו את ה„סיים״ המרכזי, המוסד העליון של הממלכה הפולנית, אליו עברו כל הענינים החשובים של הממלכה, כמו בחירת המלך, אשור החוקים, הכרזת מלחמה ועוד. ה„סיים״ היה מורכב רובו ככולו מאצילים (גדולים וקטנים) ומכמרים, ולכן שני מעמדות אלה נהנו מפריבילגיות (זכויות יתר) רבות. המעמד השלישי, בעיקר יושבי הערים, שהיו ברובם סוחרים יהודים וגרמנים, לא נהנו מזכויות רבות וגם לא היו להם שליחים בסיים. גם מעמד האכרים קופח, כי בהיות השלטון בידי האצילים, החליטו הם לקפח אותם ולחייבם בכל מיני חוקים שהגבילו זכויותיהם. בדומה למה שקרה ברוסיא (ראה הפרק הקודם) כך גם בפולין בוטלה הזכות האוטונומית של הכפרים, נאסר על האכרים לנטוש אדמת בעליהם, הוטלו עליהם עבודות כפיה, ולמעשה הוקם בפולין שלטון אריסטוקרטי מובהק.

בינתיים נמשכה התפשטותה הטריטוריאלית של פולין־ליטא. פולין שלטה כעת על כל השטח העצום שבין הים הבלטי בצפון, הנהר אודר — במערב, הרי הקרפטים — בדרום והנהרות הדניפר והדניסטר במזרח. שלטון זה היה מבוסס הודות לאיחוד פולין וליטא. משום כך חדשו את חוזה האיחוד בשנת 1569 בלובלין. בחוזה זה הדגישו כי שתי הממלכות תהיינה מאוחדות לתמיד ויהיה להן מלך אחד וסיים אחד. לממלכה המאוחדת השתייכה עכשו גם הנמל דנציג, ליבוניא ולטביא, וגם חלקים שונים מרוסיא. ב־1572 נסתיימה מלכות שושלת היגלונים וב־1576 עלה לשלטון סטפן בטורי, אשר עצר את איבן האיום מלהתקדם לים הבלטי. בימי בטורי עלתה פולין לשיא גדולתה והיתה הממלכה הסלבית הגדולה והחזקה ביותר. השטחים הכבושים בצפון ובמיוחד במזרח, באוקראינה, נתנו שלטון כלכלי עצום בידי האצילים הפולנים אשר לקחו לידיהם אדמות אלו ושעבדו עליהן את האכרים האוקראינים. לאכרים לא היתה כל אפשרות לתקן מצב זה, כי לא היתה להם כל נציגות בסיים. גם מעמד הסוחרים ירד, כי האצילים התחילו בעצמם לעסוק במסחר התוצרת החקלאית ולא היו זקוקים לשום תיווך.

אפילו המלך היה מוגבל בסמכויותיו. כבר אמרנו בפרק זה, שהאצילים לקחו לעצמם את הסמכות לבחור במלכים. ובכן, לאחר שבית יגללו נגמר, התחילו לחפש מלכים ממשפחות זרות. הראשון מבין אלה היה סטפן בטורי הנזכר למעלה, אשר בא ממשפחה הונגרית. הוא מלך עד 1586. אחריו נבחר המלך זיגמונד ה־3 ממשפחת וזה השבדית, אשר מלך מ־1587—1632. מלכים אלה חתמו על תנאים כאשר נבחרו, לפיהם אסור להם להכריז מלחמה, להטיל מסים, להתחתן או להתגרש וכו׳... בלי הסכמת ה„סיים״. עצם ה„בחירה״ של המלך הכניסה רוח של תסיסה ומהומות בקרב הפולנים. תמיד היו מועמדים רבים ולכולם היו תומכים משלהם,

ולפעמים היו המועמדים מבתי המלוכה הזרים שולחים צבא כדי לכפות את בחירתם. כך עשו, למשל, מלכי בית הבסבורג.

ואם בכל זאת הצליחו האצילים, למרות המהומות, להחזיק את רסן השלטון בידיהם, זה בעיקר בגלל תמיכת הכמורה הקטולית, אשר שתפו פעולה עם האצילים על בסיס של „שמר לי — ואשמר לך״. תמורת התמיכה הבלתי מסויגת של הכמורה באצילים, עזרו האצילים לכנסיה להלחם בכל תופעה של רפורמציא בנצרות. סכנת הפרוטסטנטיזם בפולין היתה גדולה, כי בשטחים הכבושים בפרוסיא היו פרוטסטנטים רבים ואלה ניסו להשפיע על הקטולים בפולין. משום כך נמסר לכנסיה הקטולית כל החינוך בפולין והתירו להם לרדוף את הפרוטסטנטים כרצונם. ואכן, הם עשו זאת כדרכם, באכזריות רבה. רק ביחס ליהודים היו האצילים והכמרים מחולקים בדעותיהם, וע״ז ראה להלן.

כך נכנסה פולין למאה ה־17, כשבתוכה שלטון בלתי מוגבל של האצילים והכנסיה הקטולית, ואילו הסוחרים מחוסרי מעמד, האכרים — מחוסרי זכויות, מצב אשר הביא בסופו של דבר למהומות ולמרידות, ששיאן היה בימי חמלניצקי (ימ״ש).

ה. ראשית ימי היהודים בפולין

היהודים הראשונים בקיוב, בפשמישל ועוד — הסיבות להתיישבות היהודים — שרידים (מטבעות וכד׳) מהמאה ה־12 מעידים על נוכחות היהודים — „כתבי הקיום״ — הפיאסטים — יהודי שלזיא — יחס הכנסיה ליהודי פולין.

היהודים לפולין הגיעו משני כוונים — ממזרח וממערב. יהודי המזרח באו ממקומות שונים: מארץ הכוזרים, אשר הממלכה היהודית שבתוכה התפוררה במאה ה־10; מביזנץ — לרוב סוחרים נודדים או פליטים מגזירות הנוצרים; מאסיא, בדרך המסחרית הרגילה של אותם הימים. היהודים ממערב באו מאשכנז, מאוסטריא ומפראג וסביבתה, סוחרים ופליטים.

מתי בדיוק התחילה התישבות קבע של יהודים ברוסיא ובפולין, אין לנו על כך ידיעות ברורות. מה שידוע לנו הוא, מתיאורי המסע של ר׳ אברהם בן יעקב העובר את מרכז אירופה באותם הימים (הזמן הוא, המחצית השניה של המאה ה־10) ומוצא כבר שכונות יהודיות במקומות שונים. (למשל בקיוב). כנראה, מרכז היהודים בדרכים מסחריות אלו היתה קיוב וממנה הסתעפו קהילות נוספות לגליציא המזרחית, לפודוליא ולפולין.

עדות אחרת יש לנו מהנוסע ר׳ יהודה הכהן ממגנצא הכותב (בלשון הקודש), שבעיר פשמישל (בגליציא) היתה כבר קהילה בראשית המאה ה־11. (העדות עצמה היא משנת תשצ״א — 1031).

התעסקותם העקרית של היהודים אשר באו מן המזרח (בעיקר הכוזרים) היתה בירת האימפריא ובה חצר הקיסר המפוארת. החיים הפוליטיים והדתיים דרשו כגון ז׳ידובו, כזרז׳ה. ואילו ההתעסקות העיקרית של היהודים אשר באו מן המערב היתה המסחר.

מה הביא את יהודי המערב לפולין? יש לכך שתי סבות: פוליטית וכלכלית. מאז התחילו מסעי הצלב לא נפסקה ההגירה מן המערב לפולין. כבר בראשית המסע, ב־תתנ״ו (1096), באו המוני יהודים מצרפת לאשכנז ומשם לפולין, ולאחר מכן בכל שלב חדש של מסעי הצלב נמשכה הגירה זו, שהיתה בבחינת הצלת נפשות

כמש. נוסף למסעי הצלב היו גם גזירות אחרות, שהגיעו לשיאן בימי המגפה השחורה ב־ק"ח (1348), וכן גירושים רבים של יהודים מערים שונות וממחוזות שלמים ואף גירושים כלליים. כל אלה הביאו אתם אלפי יהודים מהמערב לפולין, אשר הפכה להיות בסוף ימי הביניים למרכזה העקרי של יהדות אירופה.

הסבה הכלכלית היתה, החיפוש אחר מקורות פרנסה חדשים, קלים יותר וטובים יותר. הסוחר היהודי, נדחקה רגלו מהמסחר העירוני באשכנז בגלל התגברות הסוחרים הגרמנים. המסחר העקרי כאן היה המסחר בעבדים. ר' בנימין מטודילה, אשר אמנם לא נסע ולא ביקר בפולין, טוען, שהמלה „סלבים" המציינת את השבטים כאן, נגזרה מהמלה הלטינית „סקלאב", שפירושה עבדים.

על כל פנים אפשר לומר, כי היהודים בפולין במאות ה־10 וה־11 היו בבחינת בודדים בלבד. בסוף המאה ה־11, עם ראשית מסעי הצלב בצרפת ובגרמניא נוסדות קהילות אמנם, אך ידיעותינו עליהן קלושות ביותר. ואילו מהמאה ה־12 יש לנו מטבעות עתיקות עם כתובות עבריות המעידות על קיום טבעים יהודיים בחצרות המלכים הפולניים של מאה זו, מישקו ה־3 ולשק הלבן. באמצע המאה ה־13, ב־1240/1, כאשר הטטרים פלשו לפולין והחריבוה, ניתנה הזדמנות מצויינת ליהודי גרמניא לבוא לפולין ולהשתתף בשיקום הריסותיה. והם אמנם עשו זאת, וכך נוסדו הקהילות המאורגנות הראשונות בפולין, אשר קיומן הובטח ע"י „כתבי חסות" או „כתב קיום", שעליהן נדבר בפרק הבא.

ראשית קיום יהודים בפולין מלווה בסיפורי אגדות רבות, שאין אנו יודעים מהו גרעין האמת בסיפורים אלה ומה בדוי.

אגדה אחת מספרת על עליתה לשלטון של שושלת הפיאסטים בפולין, ששלטה כ־400 שנה, מן המאה ה־10 ועד המאה ה־14. (1370). מסופר, כי לאחר מות המלך פופיל, התכנסו הפולנים בעיר קרושביץ לבחור להם מלך חדש והחליטו, שהיוצא ראשון לשוק באותו בוקר הוא יהיה המלך. והגורל נפל על יהודי בשם אברהם פרוכובניק אשר סירב לקבל את המלוכה וביקש שהות של 3 ימים כדי להמלך בדעתו. לאחר שעברו שלשת הימים ולא יצא מביתו, פרצו אליו הפולנים ופיאסט בראשם ודרשו ממנו בכל תוקף לענות: כן או לאו. ואז פרוכובניק הצביע על פיאסט ואמר, שהוא הראוי למלוכה כי יש בו אומץ לב יוצא מן הכלל.

אגדות דומות מעידות לפחות על קיום יהודים בפולין עוד לפני התקופה הטטרית.

מכל האיזורים שהיו תחת חסות פולין באותה תקופה היתה שלזיא הראשונה שישבו בה יהודים בצורה מסודרת. התעודה העתיקה ביותר של איזור זה מעידה

על בעלות היהודים על טינץ־קטן. (משנת תתק״י, 1150). תעודה אחרת מעידה על ק־ום יהודים בעיר בולסלב (משנת תתק״ן, 1190), ואילו בשנת תתקס״ג, 1203) נמצא כפר גדול ליד ברסלאו מיושב כולו יהודים. (מאותה שנה יש לנו גם מצבה בברסלאו של יהודי בשם ר׳ דוד בן שר שלום). העובדה שנמצאו ידיעות על יהודים בשלזיא לפני ידיעות על יהודי פולין מעידה על ההגירה ועל ההתקדמות מהמערב למזרח. היהודים, פליטי אשכנז, התיישבו מקודם בחלק המערבי של פולין, דהיינו שלזיא, ורק משם נדדו הלאה לפולין.

התעסקות יהודי שלזיא היתה במסחר, בחקלאות ובמלאכה. השלטונות המקומיים עודדו אותם, כי היו מעונינים בפיתות האיזור. אפילו הבישופים נאלצו לתמוך בזכויותיהם, כי גם הם היו מעונינים בהעשרת הסביבה, לטובתם. ואכן, אנו מוצאים משנת תתקפ״ו (1226) תקנת הבישוף מברסלאו המעניקה ליהודים־סוחרים העוברים את העיר, אותן זכויות מכס שניתנו לסוחרים הנוצרים. רק אם היהודים לא הובילו שום סחורה, היו חייבים לשלם „מכס־גופני״ על היותם יהודים.

אולם, לאחר שמספר היהודים נתרבה — בעקבות התנאים הנוחים — התחילו הכמרים להצר צעדיהם. למעשה, מאז שנת ה׳ כ״ד (1264) זו השנה שנתנה תעודת כתב הקיום ליהודי פולין ע״י הדוכס בולסלב החסיד (ר׳ בפרק הבא), מתחיל מאבק קשה וממושך בין הנסיכים — המלכים — האצילים לבין מנהיגי הכנסיה והסינודים על גורל היהודים וזכויותיהם, כפי שזה קרה באשכנז.

ו. הקהילות הראשונות והזכויות הראשונות של יהודי פולין

קהילות: פלוצק — קליש — „כתב הקיום" של בולסלב החסיד — ה„כתב" מאושר ע"י קאז'ימיר הגדול לכל פולין, גליציא, רוסיא, ועוד — מלחמת הכנסיה נגד „כתב הקיום" — הסינוד בברסלאו — הסינוד בבודה — קהילת פוזן — קהילת קרקא, התפתחותה והפגיעות בה — המאבק בין הכנסיה לבין המלכים על זכויות היהודים — אולשניצקי הרשע — קהילות אחרות ובראשן למברג.

מכל קהילות פולין המאורגנות בימי הביניים מוזכרת קהילת פלוצק לראשונה. תעודה מוניציפאלית מעיר זו מעידה, כי „באר היהודים" בעיר משמשת גבול לרחובות אחדים. פלוצק היא עיר במרכז הצפוני של פולין ע"י הנהר ויסלה, צפון מערבה מורשה, באמצע הדרך בין ורשה (במזרח) לבין פוזן (במערב). היא היתה אחד המרכזים החשובים של הנוצרים בפולין, וכן עיר מלכותית, בה נקברו רוב מלכי פולין של ימי הביניים.

אם כי פלוצק מוזכרת בתעודה הראשונה, אין אנו יודעים על קהילה מאורגנת בתוכה אלא משנת ה' ס' (1300) בלבד.

קהילה יותר מפורסמת בחשיבותה בפולין גדול היתה קהילת קאליש, שכן הדוכס שלה, בולסלב החסיד, נתן כאן בשנת ה' כ"ד (1264) את תעודת „כתב־הקיום" ליהודי פולין גדול, תעודה חשובה אשר שמשה מאז כיסוד לקיום הישוב היהודי כולו בפולין.

קליש היא עיר במערבה של פולין, קרובה לשלזיא. יהודי המערב שהגרו מקודם לשלזיא התישבו בה באמצע המאה ה־13 וסחרו בה. כדי להבטיח את זכויותיהם של יהודים אלה ולתת להם את הבטחון, שכדאי יהיה להם להשקיע בעיר ובסביבתה, החליט הדוכס בולסלב לתת להם כתב חסות, בדומה לכתבים אלה שהיו כבר קיימים באוסטריא ובצ'כיא, זה כעשרים שנה.

יוצא, איפוא, שיחד עם היהודים הנודדים מזרחה — נודדים אתם גם כתבי הקיום שלהם.

היסוד של כתב קיום זה הוא בעובדה, שהיהודי מהווה קנינו הפרטי של

הדוכס, כלומר „עבד האוצר". יסוד זה מטיל חובה כפולה: על היהודי — לשלם לדוכס מסים עבור זכות זו; ועל הדוכס — החובה להגן על היהודי והזכות לדונו.

נקודה זו של שיפוט היהודים ע״י הדוכס עצמו או ע״י שופט הממונה על־ידו היתה רבת חשיבות ליהודים, כי בזה נלקחה הזכות מבתי הדין העירוניים לשפוט יהודים, אפילו במשפט אזרחי, וידוע כי בתי דין אלה היו לרוב עוינים את היהודים.

נקודת זכות חשובה אחרת בעניני משפט היתה, כי בכל משפט בין יהודי ליהודי, ידונו דייני ישראל עצמם, ואין לשופט־הדוכס להתערב רק אם נתבקש על־כך ע״י אחד הצדדים.

חובת הדוכס להגן על יהודי, בהיותו קנינו הפרטי, הטילה אמצעי הרתעה רבים נגד הרוצים לפגוע ביהודים וענשים כבדים על אלה שפגעו בהם. לפי זה, הפוגע ביהודי חייב לשלם דמי צער ליהודי עצמו וקנס כספי לדוכס. ואם הרגו, אז הרוצח חייב עונש מות וגם רכושו יוחרם לדוכס. ענשים כבדים כאלה נקבעו גם על כל פגיעה ברכוש היהודים, במקומות קדושים (בתי כנסת, כלי קודש, בתי קברות) וכן על עלילות המופצות נגד היהודים. סעיפים רבים מכתב הקיום מוקדשים לזכויות הכלכליות של היהודים, במיוחד בשטח המסחרי ובשטח ההלוואות ברבית. לפי סעיפים אלה הותר ליהודים לעסוק בכל ענפי המסחר, כולל מצרכי מזון, לחם וכדומה, ואף לנגוע בהם (דבר שהיה אסור בהרבה ארצות). בנוגע להלוואות, הותרה הרבית ללא הגבלת תקרה, הותר ליהודים לקחת משכונות שונים — בין מטלטלין ובין מקרקעין — וכן חויבו הנכרים להאמין לשבועה היהודית, אם נתעורר איזה סכסוך שהוא בענין כספי בין יהודי לבין נכרי. היו סעיפים שאפשרו ליהודים לרכוש לעצמם בתים ושדות.

במשך 70 שנה היה כתב קיום זה חל רק על יהודי פולין גדול. בשנת ה׳ צ״ד (1334) אישר אותו המלך קאז׳ימיר הגדול לכל פולין, ואילו בדיוק 100 שנה לאחר כתן הכתב ע״י בולסלב, ז. א. בשנת קכ״ד (1364) הוא אושר ע״י קאז׳ימיר הגדול גם על גליציא (פולין קטן) ועל רוסיא שסופחה לפולין. כשקמה הממלכה המאוחדת פולין־ליטא, הועברה תחולת כתב הקיום גם על ליטא (בשנת קמ״ח 1388).

כמובן, שכתב קיום זה הפריע לתכניות הכנסיה הקטולית לגבי היהודים והיא החליטה להלחם נגדו בכל הדרכים ובכל האמצעים שעמדו לרשותה. כבר 3 שנים לאחר מתן הכתב ע״י בולסלב, ב־1267, מארגן הבישוף גוידון, שליחו של האפיפיור קלמנס ה־4, סינוד מיוחד בברסלאו שבשלזיא אשר מטרתו להגביר את האמונה הנוצרית בפולין וכמובן יש לעשות זאת ע״י הקטנת השפעת היהודים. בסינוד זה

נתקנו גזירות נגד היהודים שברובן יש לראות תקנות נגד סעיפי כתב הקיום. רוב הסעיפים מוקדשים להרחקת הנכרים מן היהודים. לפי זה יש לרכז את היהודים בשכונות מיוחדות, ורק בשכונות אלו הם יכולים להיות בעלי־בתים. אם יש ליהודים בתים בשכונות נוצריות הם חייבים למכור אותם. היהודים חייבים להבדל מהנוצרים גם בהופעתם החיצונית. לשם כך הם חייבים לשאת עליהם אות קלון. גזירות אחרות מגבילות את המסחר היהודי על מצרכי מזון. הן אוסרות על הנוצרים קנית מצרכי מזון, במיוחד בשר ולחם, אצל יהודים, מחשש הרעלה. והיו עוד סעיפים אשר אסרו על היהודים להראות בימי הפגרא שלהם.

12 שנה לאחר מכן, ב־1279, נתקיים סינוד בבודה שבהונגריא והשתתפו בו גם נציגי הכנסיה הפולנית. בסינוד זה הוסיפו גזירות. אך עיקר הדיון כאן הוקדש לבעיית הנוצרים, שאינם מקיימים את החלטות הסינוד הברסלאוי. כל מיני ענשים וחרמות הוטלו עליהם. כך היה גם בסינוד שנתקיים ב־1285 בלנצ׳יץ. מדיונים אלה אפשר להסיק מסקנה היסטורית חשובה מאד, שרבים מבין הפולנים לא היו מעונינים כלל בגזירות הכנסיה ולא רצו בכלל לקיימן.

קהילה חשובה אחרת היתה קהילת פוזן, אשר נוסדה עוד בשנת ה׳ כ״ז (1267), אם־כי ידיעות ברורות על קהילה זו יש לנו רק מאמצע המאה ה־14. עיר זו שהיא קרובה לגבול גרמניא, שמשה משום כך כמקום קליטה עקרי של יהודי המערב. היא היתה הקולטת את פליטי מגדבורג וברנדבורג והיהודים פיתחו בה מרכז מסחרי חשוב. ליהודי פוזן היו זכויות משלהם, אך קהילת פוזן היתה גם הראשונה לפורענות. בשנת קנ״ט (1399) פרצה בה העלילה הראשונה בתולדות יהודי פולין. היא הועברה לכאן מגרמניא. העלילה היתה מסוג חילול „העוגה הקדושה", אחד מסוגי העלילות המקובלות במערב. לפי העלילה בפוזן, גנבה אשה נוצרית את „הלחם הקדוש" מהכנסיה כדי למכור אותו ליהודים. ההמון התנפל על שכונת היהודים ועשה בהם פרעות.

הקהילה הגדולה והחשובה ביותר מכל קהילות פולין היתה עיר המלוכה קרקא, בירת גליציא. קהילה זו נוסדה בשנת ה׳ מ׳ (1280), ובשנת ס״ד (1304) כבר היה רחוב יהודי גדול בה. התעודות מאותה תקופה מזכירות מוסדות יהודיים, כמו בית כנסת בתי מדרש, בית מרחץ, בית ועד הקהילה ועוד. כתב הקיום של בולסלב, אשר כאמור אושר ע״י המלכים שבאו אחריו אפשר ליהודי קרקא לרכוש בתים ומגרשים ולהתפשט גם בשכונות הנוצריות. בינתיים רבתה האוכלוסיא בעיר והיהודים „הפריעו" להם בנוכחותם, ואז מפעילים הנוצרים שבעיר את החלטות הסינודים ומפריעים ליהודים להוסיף ולקנות נכסים. כל זמן ששלט בפולין קאז׳ימיר הגדול

(1333—1370) פחדו הנוצרים לפגוע ביהודים, כי הוא לא זו בלבד שאישר את כתב הקיום של בולסלב, אלא אף הרחיב אותו, הן מבחינת התוכן והן מבחינה גאוגרפית. הוא גם קיבל בזרועות פתוחות את כל הפליטים היהודיים אשר נהרו לפולין בתקופת מלכותו, שהיתה אחת התקופות הקשות ביותר של יהודי המערב. בימיו היתה תקופת „המגפה השחורה" (בשנים ק"ח—ק"ט, 1348—1349, ראה הכרך הקודם), ובעקבותיה הגירושים הרבים ממדינות המערב ומעריה.

בימי קאז׳ימיר התפתחו חיי הכלכלה של היהודים בצעדים ענקיים. היהודים פיתחו כל מיני עסקים וענפים חדשים, ביניהם את ענף התיווך בנכסי דלא ניידי ובבנקאות. בין היהודים העשירים האלה בלט במיוחד אחד בשם ליבקה בן יורדן, אשר נחשב למיליונר הגדול ביותר של אותו דור. הוא מלווה כספים לכל נסיכי פולין, מקיים אתם קשרים כלכליים רבים, נאמן עליהם ביותר, מתמנה ע׳ קז׳ימיר למנהל המכרות ולמנהל בית המטבעות.

לאחר מות קזימיר, בימי שלטון לודויג, שמוצאו היה מהונגריא, נמשך מצבם הטוב של היהודים, אם כי כבר הורגשה תסיסה חזקה נגד השתלטותם הכלכלית של היהודים. אך המצב הורע בימי ולדיסלב־יגללו, המלך הליטאי־פולני, אשר מלך קרוב ליובל שנים (1386—1434). הוא היה מלך אשר יחד עם המלכתו על פולין קבל על עצמו את הדת הקטולית, וכמובן לא רצה לפעול נגד החלטות הכנסיה. מכאן נובע היחס שלו אל היהודים. הוא אמנם היה זקוק ליהודים כקודמיו, אך בלחץ הכנסיה סירב לעשות זאת. הוא היה בכך למעשה המלך הפולני היחידי בימי הביניים ובראשית העת החדשה אשר לא אישר את כתב הקיום. השפעת הכנסיה הלכה וגברה עליו. במיוחד סבלו מזה יהודי קרקא, כי בעיר זו קנאת הנוצרים בהצלחת היהודים היתה החזקה ביותר. לפי בקשת הבישוף הקים ולדיסלב־יגללו דווקא ברחוב היהודים אקדמיא למדעים (מעין בית ספר גבוה, אשר כידוע בימי הביניים היה תמיד מלא תלמידים נזירים בהנהגת הכנסיה). תלמידי האקדמיא שחונכו ברוח אנטישמית קיצונית באו יום־יום לבית־ספרם בעברם ע"פ המוסדות היהודיים ברחוב, בית הכנסת וכו׳. הפגיעה במוסדות אלה נעשתה כמעט יום־יומית וההסתות של אבות הכנסיה בעיר נשאו פרי בשנת קס"ז (1407). העלילה היתה הפעם עלילת דם רגילה „שהיהודים רצחו ילד נוצרי והתעללו בדמו" וכדומה, הנוסח המקובל של עלילות הדם. ההמון התנפל על היהודים, רצח רבים מהם, בזז את רכושם. לפי עדות היסטוריונים התעשרו אז הנוצרים בעיר במדה גדולה כל־כך, שלא היה איכפת להם מה תהיה מידת העונש אשר תוטל עליהם ע"י המלך בגלל התנפלות זו. התחיל משא־ומתן ממושך בין המלך לבין מועצת העיר והצבור על

ענין העונש, עד שבסופו של דבר לא יצא מכל הענין כלום, וכך הרגישו הנוצרים, כי דם יהודים יכול להיות הפקר.

השפעת הכנסיה ובמיוחד של הרשע אולשניצקי נציגה הראשי של הכנסיה באותה תקופה, מתגברת על המלך, ומצב היהודים נמצא בירידה מתמדת. אך בכל זאת, בכל אותם המקומות בהם הכנסיה לא התערבה כל כך, מצב היהודים אינו רע. כך אנו מוצאים בימיו יהודים עשירים, בעלי נכסים והשפעה, בפוזן, בלבוב, בלוצק וברוסיא הפולנית. היהודים משמשים כבנקאים, כסוחרים, ואף כבעלי כפרים שלמים. ולדיסלב־יגללו אשר בקרקא רדף את היהודים בהשפעת הכנסיה, לא החרים אותם במקומות אחרים, ואף נהנה מהם הנאה כלכלית מרובה.

כך נוסדות ומתפתחות קהילות חדשות: לנצ׳יץ (מ״ט, 1289) סנדומיז׳ (ס׳, 1300), ברומברג (ס׳, 1300), אשר אמנם היו קיימות הרבה זמן לפני ולדיסלב־יגללו. אך בימיו התפתחו מאד. קהילות חדשות יותר היו: קהילת ורשה (קכ״ט,1369), לובלין, ציזמיר, בריסק דליטא, (כולן במחצית השניה של המאה ה־14).

מכל הקהילות הנ״ל היתה החשובה ביותר, במאה ה־14, קהילת לבוב־למברג שבמזרח גליציא, (אז נקרא כל האיזור הזה בשם „רוסיא האדומה״). מיתר הקהילות החדשות יש בידינו תעודות רק מהמאה ה־15. (על ורשה, למשל, התעודה העתיקה ביותר היא משנת קע״ד (1414), ולכן נקדיש להם מקום להלן).

יהודי לבוב קבלו בשנת קכ״ז (1367) כתב קיום מידי קזימיר הגדול. עיר זו היתה חדשה לאחר השריפה הגדולה שפקדה את העיר מספר שנים לפני כן. היהודים גרו גם בשרידי הבתים של לבוב הישנה וגם בלבוב החדשה. הם בנו לעצמם בית כנסת מפואר, שהתנוסס לתפארת עד שנת תקנ״ז (1797). גם כאן, כמו בקרקא, היתה התחרות קשה בין הסוחרים היהודיים לבין הנוצרים שבעיר, אבל כאן הצליחו להצר צעדי היהודים רק בסוף ימי הביניים, בימי יאן אולברכט, ב־1488.

בכל אופן יש לראות את הגירושים ממערב אירופה, מאשכנז, מוינה, מפראג וכו׳, גם כראשית השפעה להרעת מצבם של יהודי פולין, שאך רק עכשו הצליחו במידת מה להתבסס, ועל זה בפרק הבא.

ז. יהודי פולין בסוף ימי הביניים — גירוש יהודי ליטא ושיקום קהילותיהם

שלטון קאז׳ימיר ה־4 — הסתת קפיסטרנו והפרעות בשלזיא — אישור „כתב הקיום" החדש וביטולו בלחץ אולשניצקי — הגירושים הראשונים בפולין — הרעת המצב בורשא, בקרקא ועוד — מאסר הג"ר יעקב פולק — קהילות ליטא והגירושים — נדידת יהודי ליטא למזרח ולמערב — קהילת בריסק — ר׳ שאול וואהל — קהילות וילנה וגרודנא.

מצב יהודי פולין שופר במחצית ה־2 של המאה ה־15, בסוף ימי הביניים, בימי מלכות קאזימיר ה־4, גם הוא ממשפחת יגללו הליטאית. (1447—1492). מלך זה לחם מלחמה פנימית קשה נגד האצילים והכמרים, במיוחד נגד אולשניצקי הרשע, נציגם הראשי של הכמרים באותה תקופה. במלחמה פנימית זו היה תלוי גם גורלם של היהודים, כי מאז מות קאזימיר הגדול, זה קרוב ל־80 שנה, לא היה ליהודים כתב קיום מאושר, ובטחונם הפיזי היה מאד בספק. כתב הקיום הישן לא אושר ורוב סעיפיו לא קוימו, הן מה שנוגע לזכויות הכלכליות של היהודים והן מה שנוגע לזכויות המשפטיות שלהם. זכויות המסחר צומצמו ובתי הדין של העירונים טפלו ביהודים, למרות מה שהיה כתוב בכתב הקיום.

משום כך השתדלו יהודי פולין להשיג מחדש את זכויותיהם. במשך 6 השנים הראשונות של שלטונו — לא הצליחו, כי קאזימיר ה־4 טרם הצליח להתגבר במאבקו על הכמורה, ובמיוחד על אולשניצקי אשר ישב לידו והשגיח עליו שלא יעשה שום דבר המנוגד לדעת הכנסיה.

באותו זמן פשטו שמועות על הפרעות בשלזיא, במיוחד בברסלאו, בהנהגת הרשע קפיסטרנו, אשר כונה בשם „שוט היהודים". בינתיים התכונן רשע זה לבקר גם בקרקא. משלחת קטולית יצאה להזמינו לבקר בעיר. עם המשלחת נמנו כמובן כל „שומריו" הקטוליים של המלך, גם אולשניצקי. היהודים בצלו עובדת העדרו מן העיר והצליחו להשפיע על המלך לתת להם כתב קיום חדש. (שנת רי"ג, 1453). מיד עם בואו לעיר התחיל קפיסטרנו בהסתתו נגד יהודי העיר. במיוחד גבר כעסו וכעס אולשנצקי, כאשר שמעו כי המלך אישר בינתיים את כתב־הקיום היהודי.

אך מצב זה לא נמשך בינתיים זמן רב, כי בשנת רי״ד (1454) היה מרד אצילים נגד המלך אשר היה זקוק לתמיכת הכמרים כדי להתגבר על המצב. משום כך „הודה״ להם, שעשה שגיאה בנתנו כתב־קיום ובטלו. אך יחד עם זאת המשיך לתמוך ביהודים בכל הזדמנות וכאשר היו הנוצרים פורעים ביהודים היה תמיד יוצא בהגנה עליהם. לדוגמה הוא מעניש את הנהלת העיר קרקא, כאשר האפיפיור פיוס ה־2 מכריז על מסע צלב נגד התורקים, והצלבנים מנצלים הזדמנות זו ופורעים ביהודי העיר בשיתוף עם העירונים.

בימי קאזימיר ה־4 חלו הגירושים המחודשים של יהודי מערב אירופה. בשנת ר״י (1450) גורשו יהודי בוואריה, לאחר מכן יהודי ארפודט ומדגבורג, ובסוף ימיו הגירוש הגדול של יהודי ספרד. כל הגירושים הללו עשו רושם גדול על הנוצרים בפולין. גם להם נתחשק לגרש יהודיהם. במיוחד שאפו לכך הסוחרים הגרמניים שבערי פולין, אשר ראו ביהודי הערים מתחרים רציניים.

הגירוש הראשון חל על יהודי ורשה. קהילת ורשה נוסדה עוד במאה ה־14, אך מספרים יש לנו רק משנת קפ״ג (1423). אז גרו בה כ־20 משפחות יהודיות. בשנת רמ״ג (1483) נגזר גירוש עליהם, אך בשנת רמ״ו (1486) נמצאים כבר שוב יהודים בעיר. בשנת רנ״ח (1498) שוב גורשו, אך המשיכו לשבת בכל פרברי העיר, ויכלו להכנס העירה לנהל את העסקים בה. לאחר מכן נקבע ע״י השלטונות, כי בשעת כינוס ה„סיים״ מותר ליהודים לשבת בה, שבועיים לפני הכנוס ושבועיים לאחריה, וזאת כנראה, כדי להעשיר את העיר.

גם בקרקא הורע המצב, במיוחד לאחר מות קאזימיר ה־4. בשנת רנ״ד (1494) פרצה דליקה גדולה בעיר, והמסיתים הנוצריים התחילו להפיץ שמועות זדוניות, כי היהודים הם אשר הציתו את העיר, וזאת למרות ששכונת היהודים נשרפה גם היא. ההסתה נתנה תוצאותיה. הרב הידוע של העיר ר׳ יעקב פולאק ז״ל, אשר היה מיסדה הרוחני של קהילת קרקא, מיסד ישיבתה ומקים בה מרכז רוחני, נאסר. כן נאסרו ראשי הקהילה וחלק מבעלי־הבתים שלה. החקירות והמשפט נמשכו זמן רב, עד שבסופו של דבר „הפסידו״ היהודים וגורשו מן העיר. המגורשים התישבו בסביבה ובעיקר בצזמיר הסמוכה.

כן היו גירושים מדנציג, שם נוסדה הקהילה בשנת קפ״ג (1423), ויהודי העיר קבלו רשות לבוא לשם רק בימי הירידים. נוהג זה לקחו לעצמן מועצות עירוניות רבות, ומזה אפשר להסיק המסקנה, שהסוחרים הגרמניים שהציפו את ערי פולין במאה ה־15 הצליחו להעביר אתם לכאן את השיטה הגרמנית הידועה: „הרוג ביהודים — אך נצל אותם״!

התוצאות הממשיות לגבי היהודים מהנוהג הזה היו, שהיהודים התחילו להתיישב מסביב לערים, בכפרים ובאחוזות, אליהם יד המועצה עירונית לא יכלה להגיע. מזה צמחו הקהילות היהודיות המפוארות דווקא בפרברים, והמועצות העירוניות חרקו שן ושתקו. כך זה היה מסביב לורשה, לקרקא, לדנציג, ללובלין ומסביב לערים גדולות אחרות מהן גורשו היהודים. ברוב רובן של הערים היו קהילות כפריות אלו היסוד להתפתחות הקהילה הגדולה בעיר, שבמאה ה־16 התחילה שוב לקבל זכויות ועם ייסוד „ועד ארבע ארצות" גם אוטונומיא פנימית מלאה.

גם גורל יהודי ליטא לא היה שונה מגורל היהודים בפולין. גם כאן נוסדו הקהילות הראשונות עוד במאה ה־14. במיוחד בלטה קהילת בריסק, שהיתה במשך 300 שנה המרכז החשוב ביותר של יהודי ליטא. יהודי בריסק קבלו כתב קיום בשנת קמ"ח (1388) מידי הנסיך ויטולד, בדומה לכתב הקיום בפולין. כתב־קיום זה הורחב לאחר מכן על כל יהודי ליטא. בימי קאזימיר ה־4 אושר כתב הקיום מחדש (ר"ז, 1447) והקהילה התפתחה מאד. יהודי העיר עסקו במסחר, בבנקאות, במלאכה, ובסביבת העיר גם בחקלאות. כמו כן קבלו זכויות חכירת מכס ואחוזות של נסיכים. היהודים היו מלווים כסף רב לאצילים ובגלל חובותיהם הרבים ליהודים גמלה בראש האצילים ההחלטה להפטר מן היהודים. כאשר בשנת רנ"ה (1495) הגיעו השמועות על הגירושים במערב ובעקבותיהם הפרעות בפולין, החליט הנסיך אלכסנדר היגללוני, אחיו של המלך הפולני יאן אולבריכט, לתת אולטימטום ליהודי ליטא: התנצרות (ר"ל) או גירוש. היהודים ניסו לבטל את רוע הגזרה אך לחינם. לבסוף עזבו את הארץ, חלק מהם פנה מזרחה לקושטא ולממלכה העותומנית בכלל, אשר קלטה באותו זמן גם את מגורשי ספרד (ראה להלן בספר זה), וחלק פנה מערבה לפולין, שם קבלו רשות כניסה זמנית למשך שנה אחת בלבד. יהודי ליטא הוכיחו את גדולתם ואמונתם בהשם יתברך, כאשר מכל היהודים רק אחד התנצר, אברהם יוזפוביץ, אשר היה חוכר עשיר, ובגלל התנצרותו הועלה לדרגת שר־אוצר בליטא. גירוש יהודי ליטא פגע בליטאים לא פחות מאשר ביהודים, כי המצב הכלכלי ירד לגמרי והמדינה סבלה קשות. בלית ברירה החליט אלכסנדר שבינתיים נעשה מלך בשנת רס"ג (1503), לתת ליהודי ליטא לחזור לבתיהם, החזיר להם רכושם ובשנת רס"ה (1505) אף נתן להם כתב קיום חדש. בשנת רע"ו (1516) נתמנה חוכר המסים מיכל יוזפוביץ (אח המומר), שנשאר נאמן ליהדות, לראש יהודי ליטא ולאחר מכן הועלה לדרגת אציל.

ההתפתחות העקרית של יהודי בריסק חלה במחצית השניה של המאה ה־16,

כאשר הצטרפה ל„ועד 4 ארצות״ בתור ארץ חמישית. באותה תקופה נפקדו כ־150 בתים השייכים ליהודים. הם היו עוסקים בכל ענפי המסחר בעיר, במיוחד ביצוא וביבוא.

גם המצב הרוחני הלך והתפתח. לבריסק בא אחד מגדולי חכמי פדובה שבאיטליא, אשר היה גם סוחר עשיר, ר׳ שאול וואהל שמו. הוא הקים בכספו בית כנסת מפואר וגם ישיבה גדולה, שהיתה הישיבה הראשונה של יהודי ליטא.

כשבשנת שפ״ג (1623) פרשה ליטא מ„ועד 4 הארצות״ והיתה לאוטונומיא עצמית משלה, היתה בריסק המרכז של ועד מדינת ליטא, וע״ז נכתוב להלן.

קהילה חשובה אחרת באותה תקופה, אך יותר מאוחרת בהוסדה ובהתפתחותה, היתה קהילת וילנה, שרק החל מהמחצית השניה של המאה ה־17 היתה למרכז יהודי ליטא. ראשוני היהודים אמנם באו לכאן כבר בשנת ר״ך (1460), אך ידיעות היסטוריות ראשונות על הקהילה יש לנו רק משנת רפ״ז (1527), וזאת גם מתעודה טרגית שלפיה השיגו סוחרי וילנה מהמלך זיגמונד ה־1 את הרשות לאסור את התישבות היהודים בעיר. כ־20 שנה לאחר מכן שוב מוצאים יהודים בוילנה, והם יושבים כאן בבתים השייכים לנסיכי ליטא ואשר הם מחוץ לתחום שפוטם של מועצת העיר.

בשנת שכ״ח (1568) כבר משלמים יהודי וילנה מס עירוני. בשנת של״ג (1573) הוקם בית הכנסת הראשון בעיר, עשוי עץ. ההתפתחות המהירה של יהודי וילנה הרגיזה את המוני הנוצרים שבעיר והם התנפלו בשנת שנ״ב (1592) על היהודים וגרשום. אך שנה לאחר מכן הורשו לחזור ברשותו המיוחדת של המלך זיגמונד ה־2. כתב קיום קבלו יהודי וילנה רק בשנת שצ״ג (1633) ועל זה להלן.

מהקהילות העתיקות והחשובות בליטא היתה גם קהילת גרודנא. כבר בשנת קמ״ט (1389) קבלו כתב קיום מאת הארכידוכס ויטובט. באותו זמן היה כבר בגורדנא בית כנסת, מקוה טהרה, בית קברות ועוד מוסדות שונים. בשנת רנ״ה (1495) גורשו גם יהודי גרודנא יחד עם כל יהודי ליטא, ובשנת רס״ג (1503) הורשו גם הם לחזור. בסוף המאה ה־16 היתה גרודנא מרכז חשוב לתורה, בה נתקיימו ישיבות ובתי מדרש. לפי הסטטיסטיקה שבידינו היו בגרודנה בשנת ש״ך (1560) למעלה מאלף נפשות יהודיות.

קהילות אחרות באותו זמן היו: טרוקי, (דרום־מערבה מוילנה), פינסק, סלוצק ואחרות.

בכל הקהילות ההתפתחות העקרית חלה בימי האוטונומיא של יהודי ליטא.

ח. עלית יהודי פולין במאה ה־16

תור הזהב של פולין — התפתחות היהודים — הבעיות הפנימיות של המדינה — האצילים והיהודים — יחס העירונים והכנסיה ליהודים — בעיות פנימיות של הקהילות: ארגון, רבנות, שיפוט, חינוך, מסים וכו׳ — הפתרונות: ארגון מוסדות הקהילה — התנאים המשתנים בפולין — המינויים „מטעם" וביטולם — ראשית הארגון העצמי — הרשות לבחירת רבנים וראשי קהילות ואופן הבחירות — הרבנים ויחסם למוסדות הקהילה.

כאמור, היו ימי המלכים היגללונים האחרונים, זיגמונד ה־1 (1506—1548) וזיגמונד ה־2, המכונה אוגוסט (1548—1572), ימי תור הזהב להתפתחותה הכלכלית והמדינית של פולין. פולין התעשרה בתקופה זו והרחיבה גבולותיה. היא היתה למעצמה אשר כל מדינות אירופה נאלצו להתחשב בדעתה ורצו ביקרה. הגבולות המזרחיים שלה הרחיקו עד לתוך רוסיא.

ליהודי פולין יש חלק רב בהתפתחות זו. הם עזרו הרבה בהעשרת פולין. אך יחד עם ההתפתחות הזאת גדלו, כרגיל, גם הבעיות. הסכסוכים הפנימיים שגברו והעמיקו עם עלית המדינה, בין העירונים־סוחרים, אשר רצו לקחת לידיהם את כל המסחר והמלאכה, לבין האצילים, בעלי האחוזות ובעלי הזכויות המדיניות אשר שלטו עד כה בפולין ביד חזקה, השפיעו גם על מצב היהודים. היות ובמאבק זה גברה יד האצילים אשר הצליחו הן במלחמתם נגד האכרים להצמיתם לקרקע, והן נגד העירונים בשללם מהם את הזכות לקנות רכוש — קרקעות ואחוזות — מחוץ לעיר ובהרחיקם את נציגי העירונים מההשתתפות בסיים, עושים העירונים מאמצים כדי לשפר את מצבם בערים עצמן, לשם יד האצילים לא הגיעה. לשם כך מתנקמים הם ופוגעים בחלשים, הלא הם היהודים, החשופים בכל עת לפגיעה.

מאידך זכו היהודים להנחות רבות מאת האצילים אשר היו זקוקים להם בסחר החקלאות, שהיה באותו זמן המסחר החזק ביותר, כי הוא לא היה מוגבל בשום מכס, בו בזמן שסחר העירונים — הייבוא והייצוא — היו מוגבלים במכס קשה (לפי החלטת הסיים שבפיטרקוב, משנת 1565). היהודים היו מלווים לאצילים

כספים בשעת הצורך, נותנים להם מקדמות ע״ח התבואות והפירות שעתידים לקנות אצלם, קונים תבואותיהם ופירותיהם, מובילים סחורות אלו לשווקים ומרויחים עליהם יפה. יבולים אלה היו משוחררים ממכס אף כשהם היו כבר בידי היהודי, היות והם היו תוצרת האצילים, והאצילים רצו להגן על חופש המסחר שלהם.

שותפים, כרגיל, למלחמת העירונים ביהודים, היו הכמרים, אך גם הם לא הצליחו ביותר, כי המלכים והאצילים עמדו לצד היהודים.

כתוצאה ממצב זה גדלו הקהילות, התעשרו היהודים ובעיות פנימיות רבות, בעיקר רוחניות חינוכיות, חיכו לפתרונן. ארגון הקהילות, מינוי רבנים ודיינים, הקמת תלמודי תורה ובתי מדרש הפכו להיות בעיות בוערות.

הבעיה הראשונה — ארגון הקהילות — היתה תוצאה מעצם האוטונומיא שמלכי פולין נתנו ליהודים. מספר דברים, ובראשם גבית המסים המרוכזת, חייבו הקמת מוסדות ארגוניים ליהודים.

ארגון חיי הקהילה הבודדת בעיר ובעיירה, קביעת פרנסי הקהילה ומוסדותיה, ארגונים כל־ארציים וסמכויותיהם, בחירת ראשיהם ותקנותיהם, הם מעשים עתיקים בישראל ובתפוצות, זמן רב לפני קיום יהודים בפולין ובליטא. מורשת מפוארת של יהודי א״י, בבל ואשכנז עמדה בפני יהודי פולין וליטא כאשר נגשו לארגן חייהם הקהילתיים. המטרה היתה ברורה: לרכז את כל החיים היהודיים במסגרת ארגונית אחת. והראשונים בשטח זה בפולין למדו הרבה מההיסטוריא הארוכה שלנו: מהנשיא בארץ ישראל, מראש הגולה בבבל, מתקנות הגאונים, מתקנת רבינו גרשום מאור הגולה וממשיכי דרכו — הרבינו תם, המהר״ם מרוטנבורג ואחרים. את כל מה שאלה עשו, תקנו וחידשו, הכניסו יהודי פולין למסגרת ארגונם. כמובן, שבפולין נשתנו דברים רבים, כי התנאים היו שונים. הריבוי המספרי הפתאומי של יהודי פולין, אשר בראשית המאה ה־16 מנו כחמשים אלף נפש ואילו כ־150 שנה לאחר מכן, בתקופת גזירות ת״ח כבר היו למעלה ממיליון, וכן הפיזור העצום ע״פ שטח רחב, מלבה של רוסיא ועד שלזיא המערבית, אלה הם תנאים, שלא הכרנו בהיקפם הטריטוריאלי והאוכלוסיתי בשום ארץ אחרת. ולכן, ההישג הגדול ביותר של יהדות פולין הוא, שלמרות תנאים מכבידים אלה הצליחה להכניס את כל קהילותיה למסגרת כל־ארצית, לקבוע להן תקנות קבועות ועומדות, לכנס אותן לועדים וכינוסים קבועים ולדאוג שיפעלו במרץ ובהתמדה בכל השטחים, לטובת בני הקהילות.

ארגון הקהילות בפולין־ליטא נעשה בהתחלה ע״י שליחי המלכות, למה שקראו בהיסטוריא בכינוי „מטעם״. המלך מינה במחצית הראשונה של המאה ה־16

גובי מסים יהודיים על מחוזות שלמים ולידם גם רבנים „מטעם". מינויים אלה עוררו רוגז עצום אצל היהודים ולכן צורה זו של ריכוז היהודים וארגונם במסגרת אחת נכשלה, למרות שבמקרים מסויימים אושרה סמכותם של הממונים גם לפי ההלכה, ע״י גדול ההלכה בפולין באותה תקופה, רבי משה איסרליש (הרמ״א). (שו״ת הרמ״א, סימן קכ״ג).

בכל אופן יש לראות בארגון־ראשית זה התחלת ה„ועדים", שהתפתחו לאחר מכן, החל מהמחצית השניה של המאה ה־16 למוסדות האוטונומיים של יהודי פולין.

הארגון האיזורי הראשון של היהודים בפולין קם בשנת ה׳ רע״ט (1519), כאשר נתכנסו בעיר ולוצלבק נציגים של 11 קהילות קטנות, כדי לחלק ביניהן את עול המסים. זה היה ראשית „פולין־גדול". קהילת פוזנא, שהיתה הקהילה הראשית באיזור זה, הצטרפה רק בשנות ה־40 (בערך בשנת ה׳ ש״א־שי״א), ולכן ערך ממשי לארגון זה היה רק לאחר הצטרפותה.

לאחר שלחץ היהודים בדבר ביטול המינויים ע״י המלכות נשא פרי והמינויים מלמעלה בוטלו, נשארו היהודים בכ״ז בארגוניהם שהוקמו והתחילו לדרוש מאת המלכות לתת להם את הזכות לבחור בעצמם את רבניהם ואת פרנסיהם. דרישה זו נענתה בפעם הראשונה בשנת ה׳ שי״א (1551), כאשר המלך זיגמונד אוגוסט העניק ל„יהודי פולין־גדול" לבחור בעצמם את „הרב הראשי" שלהם.

באותו זמן בערך קבלו רשות גם לבחור את ראשי הקהילה שלהם. צורת הבחירה של ראשי הקהילה היתה בבחירה כפולה. מקודם בחרו „בני הקהילה" מתוך עצמם „בוררים" ואותם „בוררים" בחרו „ראשים, גבאים ושמאים". (מתוך שו״ת „משאת בנימין" לר׳ בנימין סלוניק, סימן ז׳ דף ט׳ ע״ב, על צורת בחירות בקהילת סטנוב). (צורה זו של בחירות כפולות הונחה ביסוד חוקת הבחירות לנשיאות של ארצות הברית לפיה בוחרת האוכלוסיא „אלקטורים" והם בוחרים לאחר מכן את הנשיא). הבחירות נתקיימו בכל שנה בחוה״מ של פסח, מסורת עתיקה בקהילות שהיתה קיימת מאז ומתמיד ועד היום. בהגדרה „בני הקהילה" לא נכללו העניים המרודים ובקהילות אחדות אף לא בעלי המלאכה. היתה זאת בעיה יסודית שנדבר עוד עליה בפרק הדן על „ועד ד׳ ארצות" ותקנותיו.

גדולי התורה שבאותו הדור ובדורות שלאחריו תמכו בכל לבם בארגון מסודר של חיי הקהילה, בדומה לגדולי אשכנז וצרפת בזמנו. הם גם השתדלו לפתור את כל הבעיות שנתעוררו בעקבות הארגון הקהילתי. כל ספרי שו״ת של גדולי הדורות ההם מדגישים את הצורך והחיוניות של שמירת „המצב הקהילתי". (אזכיר לדוגמה אחדים מהם: א) ר׳ יוסף כ״ץ מקראקא, בשו״ת „שארית יוסף" סימן מ׳; ר׳

בנימין סלוניק הנ״ל מסטנוב בשו״ת „משאת בנימין״ סימן ז׳; ובמיוחד מעניינים דברי הגאון ר׳ אפרים איש לונצ׳יץ המסביר ב„כלי יקר״ בפרשת קורח על הפסוק „ויאבדו מתוך הקהל״ את ההסבר הבא: „מתוך שרצה ה׳ שיהיו כל ישראל בקהלה אחת ובאגודה אחת, וכל קהילה ואסיפה צריכה למנהיג, כדי שלא יבלע איש את רעהו, והמה לא רצו בזה, על־כן נאבדו״. ועוד).

אפשר לסכם את דברי הגדולים בהגדרה פשוטה: „הקהל״ בישראל הוא שלטון העם והוא שומר על קיומו של עם ישראל בגולה, ומשום כך יש לשמור ולהקפיד עליו כשלטון עצמי חשוב ויש לקבל מרות החלטותיו. מנהיגי הקהילה, הרבנים והראשים, הם בעלי תוקף בעירם.. זוהי הלכה והיא נובעת ממקורות חז״ל ומהמוסדות העתיקים שהיו קיימים בכל ארצות הגולה.

לשיא הגיע ארגון חיי היהודים ב„ועד ד׳ ארצות״, זה המוסד האוטונומי הגדול והחשוב ביותר של יהודי הגולה מאז קיומם.

ט. ועד ארבע ארצות

הרקע, ההתארגנות, הבחירות ובעלי התפקידים

הרכב „ועד ד׳ ארצות״ — ה„גליל״ וה„ועד״ — כנוס ועדי הגלילות — ראשי „הגליל״ — יסוד „ועד ד׳ ארצות״ — התפקידים ב„ועד ד׳ ארצות״ — תקנות „הועד״ וה„פנקס״ — מקום כינוס הועדים — בחירת המוסדות.

תחת השם של „ועד ארבע ארצות״ אנו מכירים את המוסדות המרכזיים של ההנהגה היהודית בקהילות „הכתר״ הפולני, שעיקר מרכיביו היו: א) פולין־גדול (הקהילה הראשית — פוזנא); ב) פולין־קטן (הקהילה הראשית — קראקא); ג) רוסיא האדומה (הקהילה הראשית — למברג); ווהלין ועוד. למעשה היו ב„ועד ד׳ הארצות״ מיוצגות גם גלילות (קהילות מאורגנות בצורה איזורית) וגם קהילות ראשיות, אשר לפעמים ייצגו רק את עצמן ולפעמים את הגליל שלהן.

בהתחלה היו ה„ועדים״ המחוזיים הנקראים גלילות, שכללו בתוכם מספר מסויים של קהילות, שהתוועדו מדי פעם בפעם לדון בבעיות שונות שנגעו להן במשותף, כמו גבית מסים וכד׳. כבר ציינו למעלה שה„גליל״ הראשון היה זה של „פולין גדול״ אשר נתגבש עוד בה׳ רע״ט. הגלילות האחרים התחילו להתארגן רק במחצית ה־2 של המאה ה־16. גלילות אלה חופפים פחות־יותר את המחוזות האדמיניסטראטיביים של המלכות הפולנית. כך מקביל „ועד הגליל״ לסיים הקטן (אשר נקרא בפולין „סיימיק״), ואילו „ועד ד׳ הארצות״ הקביל לסיים המרכזי.

הנהגת ועדי הגלילות היתה מתכנסת ביום היריד באחת מערי הגליל. בגלילות בהם היתה קהילה ראשית (כמו, למשל, פוזנא בפולין גדול) היתה קיימת מתיחות מתמדת בין הקהילה הראשית אשר הרגישה עצמה בתור עליונה, לבין יתר קהילות הגליל. בפולין גדול היו צריכים מדי פעם בפעם לבקש את רבני הגליל, כדי לפשר בין פוזנא לבין יתר הקהילות.

בראש ועד הגליל עמד „פרנס הועד״. בעלי התפקידים האחרים היו: נאמן (מזכיר וגזבר), ספרא (סופר) שמאי (קובע גובה המסים) ושמש. לפעמים, במיוחד בשעת צרה, היו בוחרים גם שתדלן. בראש ההנהגה הרוחנית של הועד עמדו רבני

הקהילות ובראשם הרב של הקהילה הראשית אשר תוארו היה „ראש ואב״ד המדינה״. זכויותיה של הקהילה הבודדת לא קופחו ע״י הקמת „ועד הגליל״ ולא ע״י הקמת „ועד ד׳ הארצות״.

ראשיתו של „ועד ד׳ הארצות״ נעוצה בכנוס „דייני הירידים״ בלובלין. התוועדות זו של הדיינים זכתה עד מהרה לכינוי „דייני הארצות״ ולהכרה כבית דין מרכזי של כל יהודי פולין. במוסד זה ישבו הרבנים של כל הקהילות הראשיות והגלילות, גדולי תורה ואדירי הלכה. סמכותם היתה רבה, בעיקר תורתית־הלכתית, אך גם בשטחים אחרים. הם היו קובעים את תקנות הקהילות, מכריעים בסכסוכים בין הקהילות והגלילות השונים, קובעים את גבה המסים לפי הקהילות ואת גבה המס הפנימי של „הועד״ שנועד לכיסוי ההוצאות הארגוניות (המנגנון וכדומה) ולשתדלנות (הוצאות לשוחד או לביטול עלילות וכדומה).

הגוף המוגדר השני ב„ועד ד׳ ארצות״, נוסף ל„בי״ד דד׳ ארצות״ היה המוסד „ראשי מדינות״ או בשם אחר „זקני ארצות״. נושאי התפקידים היו:

א) „פרנס בית ישראל דד׳ ארצות״. תפקידו היה ראשות הועד כלפי פנים וכלפי חוץ. הוא ישב ראש בכל ההתוועדויות, לתפקיד זה נבחר תמיד אחד מ„ראשי המדינה״ ולא רב.

ב) התפקיד החשוב השני היה „נאמן בית ישראל דד׳ ארצות״, זה הגזבר הראשי של הועד ומזכירו הראשי. לתפקיד זה יכלו להבחר גם רבנים. משרה זו היתה עם משכורת, כי עבודתו היתה רבה במשך כל ימות השנה, גם כאשר לא היו התוועדויות.

ג) „שתדלן דבית ישראל״ היה תפקיד חשוב מאד עם משכורת. כי אדם זה היה צריך להיות תמיד ער לכל המתרחש בחצר המלך, שם היה מתגורר, והיה צריך לשים לב לכל כינוסי הסיים וישיבותיו, ולייצג את האינטרסים של היהודים בפני השלטונות.

ד) „ספרא דדיינא״, מעין סופר ראשי שישב בדיוני הרבנים, רשם וכתב אותם וניסח את התקנות.

ה) „השמאים דבית ישראל״ היו המעריכים את הקהילות (לא את הבודדים, זה עשו השמאים המקומיים) לפי הכנסותיהן הכלליות ועורכים את היטל המסים המוטלים על כל גליל ועל כל קהילה.

„ועד ד׳ ארצות״ היה מנהל פנקס קבוע, שבו היו רושמים את כל ההחלטות, התקנות וחלק מהמעשים של בית־הדין. התקנה הראשונה שנשתמרה היא משנת ה׳ שמ״א (1581) ובה חרם ונידוי על כל יהודי שיעסוק בחכירת מכס, משקאות,

מטבעות וכו׳..., וזאת כדי לבטל את שנאת הגויים ואת טענותיהם על ההתחרות הפראית אצל היהודים ועל להיטותם להתעשרות מהירה. מענין האיום התקפני של התקנה, המעיד על סמכות גדולה:

„...ואיזו איש אשר ימלאנו לבו לשכור או להתעסק בעסקים אלה... אחת דתו להיות מוחרם ומנודה משני עולמות, יהיה מובדל ומופרש מכל קדושת ישראל. פתו יהא כפת כותי, יינו יין נסך, ושחיטתו כשחיטת נכרי... וקבורתו תהא קבורת חמור, ושום רב או צורבי לא יתעסק בקידושין שלו, הן לבניו והן לבנותיו, ושום אדם לא יתחתן עמו, ויהא ארור ומקולל בכל האלות והקללות הכתובות בספר התורה... יחולו על ראשו עד אשר יסור מדרכו הרעה ויציית לדברי המורים״. (מתוך הספר „פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות, כתבים ורשימות״, סדורים ומבוארים בידי י. הלפרין, ירושלים תש״ה, עמוד 1. מכאן והלאה כל תקנה או חלק ממנה יצוטט מספר הנ״ל ואסתפק בציון המקור במלה „פנקס״).

במשך הזמן נקבע, כי לתקנה או החלטה יש ערך חוקי אך ורק אם נרשם ב„פנקס״.

„ועד ד׳ ארצות״ היה מתכנס לרוב בעיר לובלין, בחודש אדר (פברואר), זמן היריד, או בסיון או בתמוז (זמני ירידים). בערים אחרות היה מתכנס הועד לעתים רחוקות יותר, אך גם אז בימי הירידים. לכינוסים אלה נבחרו הנציגים בזמנים שונים ולפי שיטות שונות. במקומות אחדים כמו שנבחרו לועדי הקהילות (ראה הפרק הקודם), ע״פ שיטת „הבוררים״, במקומות אחרים ע״י מוסד קבוע של 30 או 32 אנשים (כפי שנקרא „ל״ב אנשים״) שהיה מורכב מראשי הקהילה בתוספת הרבנים ואנשים מכובדים אחרים. היו קיימים חילוקי דעות בענין זכות הבחירה של „יושבי הסביבה״, כי כפי שכבר כתבנו, בקהילות רבות התישבו יהודים בסביבת העיר ונשארו שם הם וצאצאיהם גם לאחר שהתפתחה קהילה בתוך העיר. גם בתוך הקהילות עצמן, כאמור, לא היתה לרבים זכות בחירה.

ההבדלים בין „ועדי הגלילות״ והקהילות לבין „ועד ד׳ ארצות״ היו בעיקר בשטח הסמכות. כי בכל העינינים שטיפל „ועד ד׳ ארצות״ באורח מרכזי, טיפלו ועדי הקהילות והגלילות במקומותיהם, ובעיקר היו צריכים לדאוג לבצע את ההחלטות של „ועד ד׳ ארצות״.

מה היו הסמכויות המרכזיות ובאילו דרכים דאגו לביצוע ההחלטות, נראה בפרק הבא.

י. סמכויות „ועד ד׳ ארצות״ — תקנותיו והחלטותיו

(המשך לפרק הקודם)

סמכויות „הועד״ — המסים הממשלתיים — תקנות מוסריות — סכסוכים בין־קהילתיים — הכוונת חיי הכלכלה — מניעת התחרות — תקנות דתיות בעסקים — תקנות חינוכיות — מוסדות צדקה וחסד.

הסמכויות של „ועד ד׳ ארצות״ היו בשטחים הבאים: א) היחסים של היהודים עם מלכות פולין ומוסדותיה המרכזיים. ב) השתדלנות ודרך ביצועה. ג) תקנות כלליות לכל הקהילות. ד) הסדר ענייני צדקה למוסדות. ה) סכסוכים ומשפטים בין־קהילתיים. ו) תקנות בענייני פרנסות ומקצועות (כמו התקנה הראשונה למעלה בפרק הקודם).

בנוגע ליחסים עם השלטונות התבטא הדבר בעיקר בשטח גבית המסים. בעצם, כל מעמדו החוקי של ה„ועד״ מבחינת השלטונות לא הוגדר מעולם באופן ברור, וכל קיומו בעיניהם היה רק למען הסדרת מסי היהודים. השלטונות מעולם לא אישרו באופן רשמי את קיומו של „הועד״ כמוסד להנהלה עצמית של היהודים, אלא פשוט היתה זאת „הודאה בצורת שתיקה״.

בשביל גבית המסים נקבע קשר מיוחד בין „הועד״ לבין שר האוצר. פרנסי ה„ועד״ היו מנהלים לפעמים משא־ומתן קשה עם השלטונות על גובה המס. לאחר ההסכם עם שר האוצר היה עובר הטפול לידי „הועד״. הם היו מחלקים את תקציב הגביה ל„סכומות״. כל „סכומה״ פירושה היה — יחידת תשלום שווה, ואח״כ היו קובעים כמה „סכומות״ יוטלו על קהילה זו או אחרת. לרוב היו מעבירים את מסי היהודים בצורה מרוכזת ע״י ראשי „הועד״, אך לפעמים, כשהמלכות היתה במיוחד במצב כספי קשה, היו מעבירות הקהילות ישר את המוטל עליהן. החלוקה של ה„סכומות״ לפי הקהילות נעשתה בדרך כלל בצורה הוגנת ע״פ הערכה נכונה של גודל ועושר הקהילות, שנעשתה ע״י שליחי „הועד״ שהסתובבו בקהילות והעריכו אותן. בכל זאת היו תמיד סכסוכים ומתיחות, כרגיל בעניני מסים. במיוחד גברה המתיחות, כשמצב הקהילות מבחינה כלכלית הלך ורע, בעיקר בגלל הגזירות

שגרמו להוצאות מיוחדות של מתן שוחד. משום כך היו הקהילות מטילות מסים מיוחדים שנקרא „קורובקה", אשר בהתחלה היה רק מס־שחיטה, אולם במשך הזמן הפך למס הכנסה קבוע.

בשטח השני, השתדלנות, השתדל „הועד" לבחור באנשים הטובים, המוכשרים והנאמנים ביותר, להיות לפה לכלל ישראל בפולין. תפקיד השתדלנים היה לשבת קירוב לחצר המלכות ולהפעיל כוחם והשפעתם על המלך, הסיים, שר האוצר, בתי משפט ומוסדות ממלכתיים אחרים. כמובן, שהשתדלנים לא פעלו על דעת עצמם אלא ע״פ פרנסי „ועד ד׳ ארצות" ורבניו.

„הועד" ראה עצמו מוסמך להנהיג את הקהילות ואת הצבור היהודי כולו בדרך של מוסר וצדק חברתי. למטרה זו תיקן תקנות רבות, הן לכלל והן לפרט, להמונים ולפרנסי הקהילות. הם תקנו תקנות בענין היחסים עם הגויים, במיוחד במה שנוגע להתערבות הגויים ביחסי היהודים. הם הזהירו בכל לשון של אזהרה את אלה הרוצים לערב מלך או שרים בחיי הקהילה הפנימיים, בהשפעה על מינויים לרבנות או לפרנסים, בפיטור ממסים או איזו התערבות אחרת שהיא. הם עשו זאת כדי לשמור במדה מכסימאלית על האוטונומיא של הקהילות.

כשהיה מתעורר סכסוך בין קהילה לקהילה או בין גליל לגליל, היו מביאים הסכסוך בפני „דייני דד׳ ארצות". סכסוכים אלה היו לרוב בין הקהילות הגדולות לבין הקטנות שבקרבתן על ענייני חלוקת המסים. לדוגמה יכולה לשמש הכרזת החרם של „הועד" על כל קהילת סאמיטיץ שע״י טיקטין, שאינם רוצים לשמוע להחלטת הבי״ד של טיקטין בעניני מסים. („פנקס" עמוד 222. החרם הוכרז בכל בתי הכנסת ביארוסלב ובכל הסביבה).

לעומת זה היו משתדלים למעט בהתערבות בסכסוכים שבין קהילות לבין יחידים, חברי הקהילה, וזאת כדי לתת מכסימום של סמכות ועמדה להנהלת הקהילה. רק לעתים רחוקות עשו זאת, וזה גם רק לאחר שראו, שאין דרך אחרת. בכלל דאגו ראשי „הועד" שלא יקרו מקרי התמרדות בקהילות נגד „הקהל", המוסד המרכזי המוכר של הקהילה, ושלא יתארגנו חברי הקהילה במפלגות הגורמות פילוגים וסכסוכים. כמו כן הוזהרו גם הפרנסים, מנהיגי הקהילה, לא לארגן לעצמם סיעה מתוך הקהילה ולא לבוא בדברים ארגוניים וקהילתיים עם חברי הקהילה, בלי ידיעת חברי הנהלת הקהילה. כל התארגנות למרד נקראה בפי „הועד" בשם ליצנות, כי היא נעשתה ע״י יושבי בטל העושים ליצנות מכל דבר.

בכל־זאת נוסדו אופוזיציות רציניות בתוך רוב הקהילות שהיו מורכבות לרוב מאנשים תמימים וישרים, לומדי תורה, עניים ובעלי מלאכה, אשר לא סבלו

שרק לאחוז קטן בקהילות יש השפעה על מהלך העניינים בקהילה. עוד נעמוד אי״ה על נקודה זו בכרך הבא, כרקע לצמיחת החסידות.

והשטח האחרון שמנינו בראש פרקנו, הוא ענין קביעת הפרנסות של חברי הקהילה. בשטח זה ראו עצמם חברי „הועד״ כממונים על הכוונת חיי הכלכלה של היהודים. במיוחד עשו זאת בשטח החכירות השונות בהן היתה סכנה רבה של התחרות בין היהודים. „הועד״ קבע כהנחה יסודית, שכל יהודי החוכר משק או איזה שהוא ענף אחר מגוי, לרוב מאציל פולני, שלש שנים ברציפות, יש לו חזקה על החכירה ואסור לשום יהודי לחכור את הדבר הזה בלי הסכמת „בעלי החזקה״. היו ויכוחים על כך, האם זכות חזקה זו עוברת בירושה או לאו. במשך הזמן קבעו חזקה גם על שכירות של בתים וחנויות מגויים, כדי שאלה לא ינצלו את היהודים בגירושם מהדירות או מהחנויות ואח״כ להשכירם מחדש במחיר גבוה יותר. התקנות בשטח זה היו ברורות וקשות, מלוות בחרמות ונידויים.

„הועד״ היה מתקן תקנות ומקפיד מאד, שלא ייכשלו היהודים במשקיהם בשום איסורים. בין אלה יש לציין: 1) קיום דין־תורה במקרה של סכסוך בין משקי. 2) בקורת על העסקת הנוצרים במשקים יהודיים שלא יבואו חו״ח לחילול שבת. 3) שלא יגדלו חזירים. 4) סידרו היתר עסקא ע״י הרבנים לענייני רבית, ועוד בשטחים רבים אחרים. לדוגמה על דאגתם הרבה של גדולינו באותה תקופה לכל מה שנוגע לאיסור והיתר ושמירת קדשי ישראל יכול לשמש הפרק „מילואים״ שבספר „הפנקס״ תקנה מס. תתקכ״ב (עמוד 483—487), משנת ש״ן (1590). והרי קטעים מהתקנות הללו:

„...תקנות שתיקן הגאון החסיד מוהר״ר משולם פייבש ר״מ ואב״ד דק״ק קראקא, להנצל מאיסור מלאכת שבת״.

כאן באה פתיחה קצרה ובה מסביר הגאון הנ״ל שהחליט לתקן התקנות בדחיפות בגלל הפרצות הרבות.

סעיף א׳ אוסר מכירת מבשלת שכר לגויים רק לשבת, ואפילו בלי שכר, בגלל מראית עין.

בסעיף ב׳ הוא אוסר לעשות איזו שהיא מלאכה בשבת ע״י גוי, חוץ מהמלאכות הנעשות מאליהן. הוא גם תיקן שהפועלים הגויים חייבים למסור את המפתחות של המפעלים בערבי שבת ויו״ט, כדי שלא יהיה שום חשש, שיעבדו בשבת או ביו״ט.

בסעיף ג׳ הוא מזהיר לכבות את האש מתחת לכל הדודים והיורות בהם מבשלים יי״ש עוד לפני כניסת השבת.

בסעיף ה׳ הוא מחייב את כל בעלי בתי המרזח היהודיים להסיר את השלטים שלהם בהם כתוב: „פה מוכרין שכר ודבש" בערבי שבת וחג „כדי למנוע רגלי גויים מביתם בשבת וביו"ט".

בסעיף ח׳ הוא מתיר לחוכרי מכס יהודיים להשכיר חכירת המכס לשבת, בתנאי שהגוי מקבל זאת בקבלנות ולא בשכר קבוע, כי אז „אדעתיה דנפשיה קעביד", וגם זאת רק בגלל הפסד מרובה.

הסעיפים הבאים עוסקים באיסור השימוש ברחים — גם ע"י גוי (ט׳), באיסור הפעלת בריכות דגים (י), איסור כל עבודה שהיא ע"י גויים בשדה, הובלת תבואה וכדומה (י"א), איסור גידול חזירים, ואף יש צורך להתנות מראש עם הגויים, שלא להכניס בחוזה השכירות של המשקים גידול חזירים, כדי שלא להכשל חו"ח בעוון זה „ויצא ח"ו שכרו בעוה"ז בהפסדו שבעוה"ב" (י"ב). בסעיף י"ג הוא אף אוסר על סוחרים יהודים המובילים סחורות למרחקים, ולוקחים אתם פועלים נכרים, לקנות לפועלים אלה „כתלי חזירים לאכלם". אפילו על מכירת בהמות מבכרות נתן דעתו גאון זה, שהגויים יתנו כסף וגם יעשו משיכה (ט"ו). בסעיף ט"ז הוא מזהיר את הנשים לא ללכת ברחובות ובבתי גויים בלי שומר ראוי והגון.

סעיף י"ז מחייב את השמש של כל קהילה לעבור בין הבתים שעה אחת לפני כניסת השבת כדי לזרז ולצוות העם על שבת „וזה תיקון גדול".

בשטח הכלכלי היו גם בעיות אחרות, ש„הועד" נתן לבו אליהן. בין אלו יש לציין את התקנות נגד „הבורחים", אלה פושטי הרגל, אשר היו מערערים במעשיהם את האימון ביהודים. לכן היו התקנות בענין זה חמורות ביותר.

ואחרון־אחרון חביב. אחת מדאגותיו החשובות של „ועד ד׳ ארצות", רבניו ופרנסיו, היתה הדאגה ללימוד תורה ולקיום לומדיה. לשם כך תקנו תקנות חשובות לקביעת שכר המלמדים ולהחזקת הישיבות. דאגה מיוחדת היתה להם ל„בעלי־בתים לומדים", אלה שתורתם אומנתם, שחררו אותם ממסים וקבעו תקנות לכבדם. כ"כ קבעו בדיוק את הקהילות שעליהן להחזיק ישיבות, וכמה בעלי הבתים צריכים לתת לישיבה. הם גם לקחו לעצמם הזכות לפקח על ההסכמות לספרים, כדי להבטיח את הספרים הטובים שיגיעו לידי הצבור. והנה דוגמא לתקנות הנ"ל:

...„נשיאות ועד ד׳ ארצות דנה בענין הוצאות של ר׳ יעקב ב"ר זעליג מיאמפול, שנסע לרומא „לטובת כלל ישראל בפולין" לשם השתדלות אצל האפיפיור נגד עלילת הדם... הוא לוה אצל יהודי איטליא... 3046 אדומים. **ועד ד׳** ארצות לא יכול לכסות חוב כה גדול מתקציבו הרגיל וע"כ הוחלט להטיל מס

חד־פעמי... פוטרו מן המס הזה רק מלמדים ועניים״... („פנקס״, תקנה תשצ״ג, משנת תקכ״א, עמוד 433—434).

„הועד״ היה עוסק גם בגמילות חסדים והיה מדריך את הקהילות איך לטפל בחולים עניים, בהכנסת כלה, בעזרה לפליטים מן המערב, בצניעות בלבוש ובסעודות, באיסוף כספים לעניי א״י ועוד.

הביצוע של החלטות „הועד״ היה נתון בידי ראשי הקהילות והגלילות. העונש שהיו מטילים על סרבנים היה בדרך כלל חרמות וקנס כספי. בענין הענשים הללו היו חילוקי דעות בין גדולי ישראל. למשל, הב״ח, הגאון ר׳ יואל סירקיס, התנגד לגמרי להטלת חרמות ובמקומם דרש להטיל על העברין קנס כספי או הלקאה או גירוש מן המדינה או אפילו מסירתו לידי המלכות (במקרה של חילול ה׳ או סכנה לציבור). (שו״ת הב״ח סי׳ מ״ג). אך לא קבלו דעתו בענין זה, והמשיכו להטיל חרמות.

סופו של „ועד ד׳ ארצות״ הוא בשנת תקכ״ד (1764). הוא נתבטל לפי החלטת הסיים.

החלטת הסיים אומרת: „...היות ומס הגולגולת היהודי הסיטוני, שנוסד בחוקת 1717 נתבטל, על־כן לא תקבענה התוועדויות, חלוקות ושום מיני הטלות, תביעות וכפיות יהודיות הנוהגות עד עכשו. החל מהתאריך 2.1.1765 אנו מבטלים אותן לתמיד״.

יא. ועד קהילות ליטא

פירוד „ועד ליטא" מ„ועד ד׳ ארצות" — מקומות כינוס „ועד ליטא" — צורת הבחירות בליטא — הבעיות של „הועד" הליטאי.

„ועד המדינה" בליטא דומה בפרטים רבים ל„ועד ד׳ ארצות" בפולין, אך בגלל הפרדתו ממנו, קבענו גם אנחנו פרק מיוחד בשבילו. עד שנת שפ״ג (1623) היו גם יהודי ליטא שייכים ל„ועד ד׳ ארצות", ורק בשנה הנ״ל יסדה יהדות ליטא ועד לעצמה. עד אותה תקופה באו נציגי יהודי ליטא ליריד בלובלין — לרוב בחדשים שבט־אדר — ועוסקים שם יחד עם נציגי יהודי פולין בכל הבעיות שנתעוררו במלכותם המשותפת. (ראה הפרק הקודם). ולכן נשאלת השאלה: למה נפרדה יהדות ליטא בשנת שפ״ג? הסבה, כנראה, טמונה בויכוח שנתעורר בענין הערכת המסים של שני המרכזים האלה. משנת שמ״א (1581) והלאה היו קובעים בסיים של הממלכה המאוחדת שני סכומים נפרדים למסים: ליהודי פולין וליהודי ליטא. הסכומים שנקבעו עלו משנה לשנה, בשיעור של אחד לשלש ביחס של ליטא לפולין. (הסטטיסטיקה מ„ארכיון יהודי ליטא" מוכיחה שבשנת ש״ן = 1590 נקבע הסכום של 20 אלף זהובים מס ליהודי פולין ו־6 אלפים ליהודי ליטא; בשנת שפ״ו = 1626, שלש שנים לאחר ההפרדות, 36 אלף ליהודי פולין ו־12 אלף ליהודי ליטא). יהודי ליטא טענו, שאי אפשר להעריך אותם לפי הערכת יהודי פולין העשירים יותר, ולכן הקימו לעצמם ועד מיוחד אשר יטפל בכל מה שנוגע לסכום המסים ותשלומיהם בארצם ומזה צמח „הועד" שלהם, אשר נקרא באופן רשמי „ועד הקהילות הראשיות בליטא", היות והוא היה בעצם אגודה של 3—5 קהילות ראשיות, בתוספת כ־50 קהילות קטנות בסביבתן.

ראשית ההתארגנות היא בעיר בריסק, ביום ט׳ באלול שפ״ג. לכאן באו נציגיהן של 3 קהילות גדולות בליטא באותם הימים: 1) הקהילה המארחת — בריסק; 2) הורודנא (גרודנה); 3) פינסק. כמאה תקנות נתקנו באסיפה זו, בכל הנושאים שהזכרנו בפרק הקודם, בסדרי גבית המסים, בעסקי מו״מ, בעניני דין ומשפט, בארגון הקהילות והנהגתן, בסדרי תלמוד־תורה, בענייני צדקה וגמ״ח וכו׳...

הם החליטו לחלק הקהילות הקטנות לאיזורי השפעה של 3 הקהילות הגדולות: כ־30 קהילות סופחו להשפעת בריסק; 7 קהילות — להורודנא ו־8 קהילות לפינסק. הם גם קבעו סדרים לכינוסים הבאים אשר נכנסו למסלול פעולות רגיל, ונתקיימו עד שנת תקכ"א (1761). החל משנת תי"ב (1652) נתקבלה גם קהילת וילנא כקהילה ראשית, אבל רק בשנת תמ"ז (1687) הגיעה קהילה זו למעמד של 3 הקהילות הראשיות האחרות. החל משנת תנ"א (1691) נתקבלה גם קהילת סלוצק כקהילה ראשית, ומכאן ועד לחיסולו של הועד בשנת תקכ"א, דהיינו במשך 70 שנה היה הועד בעצם אגודה של 5 קהילות ראשיות.

כינוסי הועד הזה היו מתקיימים בהתחלה רק בבריסק. בשנת שפ"ח (1628) התאספו בפרוזינא, אח"כ שוב בבריסק, ולאחר מכן במשך 15 שנה (משצ"ב—ת"ז, 1632—1647) באופן קבוע נתוועדו בעיירה סעלץ שבסביבות בריסק. לאחר מכן היו נודדים ממקום למקום, בלי קביעות.

הכנוס האחרון היה בסלוצק בשנת החיסול, תקכ"א.

המשתתפים בכינוסים היו נציגי הקהילות הראשיות. הם נקראו „ראשי מדינה" והיו נבחרים בשתי צורות ובשני זמנים שונים: בבחירות השנתיות הרגילות, בחוה"מ פסח, כמו בפולין, ולפני כל כינוס של „ועד המדינה". בהתחלה היו ב„ועד המדינה" 2 נציגים מכל קהילה ראשית, אח"כ הוסיפו נציג שלישי לכל אחת ותקנו, שמן השלשה ייבחרו בבחירות השנתיות הקבועות רק אחד או שנים, ואילו אחד או שנים חייבים להבחר באופן מיוחד בשביל כנוס „הועד". „ראשי המדינה" אשר נבחרו לכנוס הועד היו פעילים לא רק ב„ועד" אלא גם בקהילותיהם. הם היו האחראים על ביצוע ההחלטות של הועד בקהילותיהם ופקחו על הבחירות החדשות. נוסף ל„ראשי המדינה" השתתפו ב„ועד" גם הרבנים הגאונים של הקהילות הראשיות, והם היו חותמים על החלטות „הועד" יחד עם „ראשי המדינה".

ישיבות „הועד" היו נמשכות מספר שבועות, לכל היותר — חמשה־ששה שבועות.

את תוכן כל הישיבות היו רושמים ב„פנקס המדינה" אשר העתק ממנו היה שמור בידי כל אחד מרבני חמש הקהילות הראשיות. היום משמשים פנקסים אלה כחומר היסטורי חשוב לתולדות יהודי ליטא. מהם אנו למדים, כי יש דמיון רב בין הנושאים בהם עסק „הועד" של יהודי ליטא לבין אלה של „ועד ד' ארצות" של פולין.

בראש וראשונה יש לראות את התקנות של הקהילות ואת פסקי הדין ביחס

שבין שני „הועדים" הארציים — של ליטא ושל פולין — וכן את הבירור שבין הקהילות הראשיות בליטא, בינן לבין עצמן. בנוגע ליחס בין שני „הועדים" הארציים יש לראות במיוחד את סכסוכי הגבול שביניהם. המדובר היה בגליל טיקטין שגם פולין וגם ליטא דרשו אותו לעצמן. לבסוף טיקטין נשארה אמנם ב„ועד ד׳ ארצות", אך חלק מסביבתה סופחה לגליל הורודנא שבליטא.

בעיה אחרת שהיתה מעסיקה הרבה את „ראשי המדינה" בליטא היתה הבעיה של היחסים עם השלטונות. לשם כך היו ה„שתדלנים", שנבחרו לעמוד על המשמר להגן על הקהילות מפני הגזירות, מסים כבדים וכד׳. תפקידו של השתדלן היה למסור דו"ח על הישגי השתדלויותיו ולתווך בין „הועד" לבין הסיים שישב בורשה. (אז הרי היתה מלכות פולין־ליטא מאוחדת).

לבעיות הקהילתיות השתייכו סדרי הבחירות, מינוי בעלי תפקידים, הקמת בתי דין קהילתיים, חלוקת מסים צודקת בין הקהילות ועוד.

גם כאן, כמו בפולין, היה „הועד" מפקח על מסחר הוגן ומונע התחרות פרועה, מסדיר ענייני החכירות והמכס וגם מונע במקרים רבים „הסגות גבול" של זרים שונים שבאו לשבת באופן זמני לקהילות.

על ענייני שמירת מצוות, מוסר וחינוך היו ממונים, כמובן, רבני הקהילות. רבות הן התקנות העוסקות בחינוך — תלמוד תורה. תקנות אלו פותחות בדרך כלל במלים „ראשית חכמה יראת ה׳". תקנות אלו היו מחייבות בכל תוקף את הרבנים וראשי הקהילות לדאוג ולשקוד על חנוך הילדים ברוח ה׳, להקים ישיבות ולספק כל צרכי הבחורים והאברכים, לומדי התורה. הם חויבו לספק ספרי קודש לתלמודי התורה ולישיבות ע"ח הקהילה, להשגיח על עבודת המלמדים ולראות שבשטח זה שהוא כה חיוני, הכל יהיה כהלכה. הם שמו לב לחינוך לצניעות ולדרך ארץ והיו קובעים תקנות מגבילות על בגדים ותכשיטים „כדי למנוע מבנות ישראל להתקשט יותר מכפי יכולת משפחתן".

רבים ומפורסמים הם הרבנים אשר חתמו על כל התקנות הרבות הללו. עליהם, על אישיותם, על השפעתם ועל יצירותיהם, נעמוד להלן בפרק הדן על גדולי פולין וליטא בעת ההיא.

יב. תולדות יהודי פולין וליטא בסוף המאה ה־16 ובמחצית ה־1 של המאה ה־17

(עד גזירות ת״ח)

שלטון אנדרי ולזי — יחס המלך בטורי ליהודים — ההסכמים בין הסוחרים הנוצריים לבין היהודים — עליות וירידות במצב היהודים בימי שלטון זיגמונד ה־3 — החלטות ה„סינודים" — הפרעות הנזירים — הספרות האנטישמית — העלילות ותוצאותיהן — מלחמת הרופאים — למרות כ"ז התפתחות גדולה של היהודים — הצפיפות בשכונות היהודיות והפתרונות — המגנטים והיהודים — הנדידה מזרחה.

מותו של זיגמונד אוגוסט (1572), המלך האחרון של היגללונים, גרם לדאגה רבה בקרב יהודי פולין. רבים מגדולי פולין הצטערו וחששו מן הבאות.

המלך הראשון שנבחר היה ממשפחה צרפתית, אנדרי ולזי, אליו באה משלחת יהודית גדולה לבקש שיאשר את כתב־קיומם. הוא סירב לקבל את המשלחת ולא אישר את כתב הקיום. הוא לא היה רגיל ליהודים בצרפת, כי הרי מאז הגירוש, שנת ק"ן (1390), לא היו יהודים בצרפת.

אך לא זמן רב ישב ולזי על כסאו, כי עצם בחירתו גרמה לסערה גדולה בין האצילים, שבידיהם היתה למעשה הזכות, לאשר או לדחות בחירתו של מלך. פרצה מלחמת אחים, שכתוצאה ממנה נערכו בחירות חדשות, ונבחר סטפן בטורי (1576—1586), כפי שכבר הזכרנו למעלה בפרק ד׳.

עשר שנות שלטונו של בטורי היו ימים טובים באופן יחסי ליהודי פולין. אמנם שליחי הכנסיה המשיכו בהתרנותם נגד יהודי פולין, אך בטורי, בתור אדם נבון, עמד לימינם והלך בעקבות זיגמונד אוגוסט בהגנתו על היהודים מפני פגיעות הכנסיה. אך בדבר אחד לא יכלו לעמוד מפני הלחץ גם מלכים אלה. הם באלצו, למען קיום השלום הפנימי, לתת פריבילגיות (זכויות מיוחדות) לערים שונות בסילוק יהודים מתחומיהן. במיוחד הם נתנו זכויות אלו לאותן ערים ואזורים שכבשו בתקופת כהונתם והיו להן זכויות אלו משליטיהן הקודמים.

בין אנשי חצרו של בטורי היו יהודים רבים, במיוחד העוסקים בעניני

כספים וכלכלה. בין אלה היו אנשים שהתעשרו במשך הזמן והיו להם נכסים בכל הערים הגדולות של פולין. כל הקהילות התפתחו עקב המסחר היהודי שנתרחב בתקופה זו, למרות המכשולים שהטילו בדרכם הסוחרים העירוניים וגם האצילים שעסקו במסחר. התפתחות זו הביאה להקמת קהילות חדשות בכל האזורים החדשים שסופחו לפולין בתקופה זו, פרט לאותן הערים שהיו להן זכויות לא לקלוט יהודים, כפי שהזכרנו למעלה.

נגד התפתחות זו של חיי היהודים הזעיקה הכנסיה את כל הגורמים האפשריים „למלחמה בכופרים". כשהמועצות העירוניות ראו, שאין ביכלתן להגביל התפתחות זו, החליטו ללכת בדרך של פשרה עם היהודים. הם באו לידי הסכם עם היהודים לפיהם נקבעו ענפי המסחר השונים בהם יכולים היהודים לעסוק וכן נקבעו מימדיו. ההסכם הראשון מסוג זה נעשה בשנת שמ"א (1581) בלמברג, וממנה למדו גם ערים אחרות.

בטורי אישר ליהודים את כתב הקיום שלהם, ואף הסכים להתארגנותם בועד ארצי כולל (ראה הפרקים הקודמים).

במקומו של בטורי אשר מת ב־1586, עלה לכס המלכות זיגמונד ה־3, ממשפחת וזא השוודית. הוא היה מלך חלש, ולכן בימיו התגברו הגורמים השונים העוינים את השלטון המלכותי. בין אלה תופסת מקום ראשון הכנסיה, המצליחה בימיו להצר את צעדי היהודים. אמנם אישר מלך זה את כתב הקיום הקודם, ואף ממשיך להחזיק בחצרו את היועצים היהודיים של קודמיו ואנשי המסחר שבאו אליו, אך לא מינה חדשים במקום אלה שנפטרו. יחסו ליהודים, לפי זה, אמנם לא היה רע אך גם לא טוב אלא אדיש. במשך 45 שנות שלטונו, (1587—1632) היו עליות וירידות במצב היהודים. למשל, בשנת שנ"ה (1595), כאשר פרצה שריפה בארמון המלך, מהרו יהודי קוזמיר הסמוכה לכבות את השריפה, והמלך בראותו זאת „נהפך לבו והיה כאיש אחר לטובה, להיטיב לישראל". (כך נרשם מאורע זה בפנקס קהילת קראקא).

המאבק של הכנסיה הקטולית נגד היהודים לא נסתיים אלא גבר. הבעיה העקרית היתה ההתנגשות בין „כתב הקיום" לבין תקנות הכנסיה והחלטותיה נגד היהודים. שני דברים אלה סתרו עצמם באופן ברור. למזלם של היהודים לא היה שום גורם ממשי אשר יבצע את החלטות ה„סינודים". מצד אחד החליטו תקנות קיצוניות, שכללו סעיפים בדבר הריסת בתי־כנסת שהוקמו ללא הסכמת הכנסיה, איסור בנית בתים, איסור העסקת משרתים נוצרים; לאחר מכן גם הכריזו חרם על הסוחרים עם היהודים, הגבילו היהודים בגיטאות, הזהירו אותם על נשיאת אות

קלון, אך כל זה רק להלכה. למעשה, היו מנהיגי הכנסיה המקומיים רובם ככולם משכבת האצילים, אשר עשו חיל בעשרם ובבנין מרכזים כפריים וערים חדשים, והיו זקוקים ליהודים בפיתוח מקומותיהם, ולא שמו לב במיוחד לביצוע ההחלטות.

היחידים שלקחו ברצינות את החלטות הכנסיה היו הנזירים, יושבי המנזרים, ותלמידי בתי הספר הגבוהים שהתנהלו ע״י כמרים. הם הפריעו הרבה לשלות היהודים, היו מתנפלים על היהודים בקרבת מקומות מגוריהם, מכים אותם ברחובות, ולעתים קרובות היו פורצות גם מהומות דמים. התערבותו הנדירה של המלך לא היה בכחה להציל את היהודים.

הדרך היחידה להשקיט מהומות אלו היתה השוחד, שהפך במשך הזמן ל„שלמונים קבועים״ לכל מיני כמרים ומנהיגי כנסיה. זה הגדיל, כמובן, את הוצאות היהודים והיה לדבר של קבע.

האנטישמיים התחילו בתקופה זו גם להלחם בדרך „ספרותית״. חוברות אנטישמיות רבות, בהשראת הותיקן ברומי, התחילו להופיע בשפה הפולנית, בסוף המאה ה־16. בין כל המחברים הצטיין במיוחד הכומר מויצקי, אשר הוציא ספר בשם: „אכזריות היהודים, רציחותיהם ואמונותיהם התפלות״. ספר זה הופיע במספר מהדורות. השפעתו הראשונה היתה התעוררות למשפטי עלילות. הידוע ביותר נתקיים בשנת שס״ה (1605) בעיר בוכניא, אשר נסתיים בגירוש היהודים מן העיר. בינתיים גוברה דעת הקהל נגד היהודים וכתוצאה מזה התחילו ערים רבות לבטל את ההסכמים המסחריים שהיו קיימים זה עשרות בשנים, כפי שציינו לעיל. למען ביטול הסכמים אלה חיבר אנטישמי אחר, בשם מיטשינסקי, מחקר כלכלי בשם „אספקלריה״ אשר הביא נתונים סטטיסטיים על עושר היהודים בערים השונות, על נכסיהם ועל השפעתם ההולכת וגוברת בכל ערי פולין. מסקנתו היא — חיסול היהודים מבחינה כלכלית ואף מבחינה פיזית. כדי לנמק את רצונו הביא גם הוא כל מיני עלילות שקר, ביניהן העלילה הידועה, שיהודי פולין סייעו בידי התורקים במלחמתם בפולנים. סכנת הספר היתה נוראה ולכן פנו יהודי קראקא לזגמונד ה־3 בבקשה להחרימו. הוא נעתר לבקשתם וצוה להחרים את הספר.

גם האינטליגנציא האנטישמית לחמה בכל כחה נגד השפעת היהודים. רופא החצר של זיגמונד ה־3, האנטישמי סלשקובסקי, הוציא ספר בשנת שפ״א (1621) בשם: „הוכחות חותכות על הרופאים היהודיים״ ובו הוא מזהיר, שכל מי שנזקק לטיפולו של רופא יהודי, מעמיד את חייו בסכנה.

אל הרופאים הצטרפו גם סופרים, משוררים וסתם יושבי קרנות בטלנים, אשר קיוו להבנות מבחינה כלכלית ע״י פרסומים היתוליים וקריקטורות לעגניות

נגד היהודים. הם היו מעתיקים חוברות ותמונות ישנות מגרמניא, וכן כל מיני פרסומים איומים שמטרתן האחת היתה, השנאת היהודים בעיני ההמון הפולני.

אך „לא אלמן ישראל". הם אמרו „פן ירבה" והשי"ת אמר: „כן ירבה"! דוקא בתקופה זו הולכת ומתפתחת אחד המרכזים החשובים ביותר בכל תולדות ישראל בגולה. בני ישראל בפולין מתרבים בנפש וברכוש. חיי הרוח התפתחו לשיא, שלא היתה דוגמתו מאז המרכז הבבלי ובעלי התוספות באשכנז. (על גדולי התורה בפולין בתקופה ההיא ראה הפרק הבא). מלחמת „30 השנה" (1618—1648), שפרצה אז בין המדינות הקטוליות לבין המדינות הפרוטסטנטיות בגרמניא (ראה עליה להלן), ואשר הביאה בעקבותיה גזירות קשות חדשות נגד היהודים במערב, גרמה להגירה נוספת של יהודי אשכנז ופרג לפולין. השכונות היהודיות בערי פולין מתמלאות והולכות. היהודים רוצים להרחיב שכונותיהם אך העירוניים מתנגדים לכך בכל היקף. העיריות פונות למלך, שיאשר פקודות נגד התפשטות היהודים מעבר לחומות הגיטו שלהם. בלית ברירה בונים היהודים בתים נוספים בתוך שכונותיהם, כאשר כל שעל אדמה מנוצל לבניה, ממש בית על בית. הצפיפות נעשתה נוראה. כאשר היתה פורצת שריפה בשכונת היהודים, היו כל הבתים בסכנה. כך קרה עוד בשנת ש"ן (1590) בעיר פוזן, שם נשרפו כשמנים בתים ומאות יהודים נשארו ללא קורת גג. היהודים היו מקימים, במקרים כאלה, במהירות מכסימאלית את הבתים ודבר זה גם הפריע לעירוניים אשר קוו בדרך זו של אסונות להפטר מיהודיהם. המועצות העירוניות גם דרשו מאת המלך לתת בידיהם את הפיקוח על הבתים היהודיים והשיגו את מבוקשם. בדרך זו השיגו העירונים האטת קצב ההתפתחות של השכונות היהודיות, בעכבם מתן רשיונות בניה. כזה היה מצבן הקשה של רוב הקהילות הגדולות בפולין: של קראקא, למברג, פוזן, לובלין, קאליש, וכן של קהילות ליטא הגדולות: בריסק, הורודנא, וילנא, לוצק ואחרות.

היה צורך דחוף למצוא פתרון למצב קשה זה. כאן באו לעזרת היהודים האצילים־המגנטים, אשר האינטרס הכלכלי שלהם גבר על הרגשות האנטישמיים.

היות והשפעת אצילים־מגנטים אלה היתה גדולה מאד בסיים, כי הם היוו למעשה את רוב נציגי מוסד זה, לכן קבלו החלטות ודרשו מאת המלך להפעיל כל השפעתו נגד העירוניים ולהגן על היהודים. כמובן, חששות האצילים היו מכוונים במיוחד אל המצב שיוצר אם יהודים יצטרכו או ייאלצו לנטוש את איזוריהם. והרי מספר דוגמאות למצב כזה: 1) בשנת שנ"ג (1593) דרש הבישוף של פרמישלאן לאסור על יהודים לבנות בית כנסת בעיר — אצילי המחוז התנגדו לדרשתו זו. 2) בשנת שנ"ט (1599) אוסרת מועצת העיר למברג על הסוחרים

היהודיים בעיר לעזוב שכונתם ולצאת לירידים שבסביבה — ראש המחוז של „רוסיא״ (כך קראו לאיזור זה כפי שציינו למעלה) מתערב וכותב מכתב חריף אל מועצת העיר, בין השאר: „במעשיכם זה אני רואה מניעת אספקה לתושבי רוסיא ופודוליא. הגענו למצב שבו אין משיגים סחורות של שיער ואנו נאלצים לשלם פי שלש. באנו במיצר ואנו מרגישים כולנו, מה אתם עוללים לנו״... (מתוך פנקס קהילת לבוב). 3) ברוב הערים בהן היה קיים איסור לישיבת היהודים היו האצילים מוסרים שטחים בסביבות העיר ליהודים והיו מקימים שם קהילות. כך היה ליד הערים: רדום, סמבור, דרוהוביטש, פיטרקוב, ורשה, דנציג, בוכניא (לאחר המשפט הנ״ל) ועוד. העירונים היו מרימים קול מחאה, אך ללא הועיל, היות והמקומות הללו היו נחלותיהם הפרטיות של המגנטים ויכלו לעשות בהן כרצונם.

סבה אחרת להתנגשות בין העירונים לבין המגנטים היתה בענין השכרת דירות והנויות בבתים שבנו לעצמם המגנטים בתוך הערים, בהן היו שכונות יהודיות מיוחדות. היהודים מצאו כאן הזדמנות מצויינת להיטיב את תנאי המגורים הקשים שבגטו, והיו שוכרים בתים וחנויות אלה, שהיו תמיד במרכז העיר או באחת משכונותיה האריסטוקרטיות. הפעם הצדיק המלך את העירונים במחאתם וצוה על היהודים לחזור לשכונתם או לנטוש את העיר.

פתרון נוסף לבעית הצפיפות של שכונות היהודים בערי פולין היה הגירה מזרחה. בגליציא המזרחית וברוסיא המערבית היו מקימים באותו זמן ערים בלי המסורת הישנה של האנטישמיות העירונית. כאן מקבלים אותם ברצון, עוזרים להם להקלט ואף מסייעים בידם לבנות קהילותיהם, ע״י מתן חמרי גלם להקמת בתי כנסת ומוסדות ציבור. הם מקבלים גם כתבי קיום. קהילות חדשות כאלו הן: ריישא, זיולקוה, טארנא, ליסא קרוטושין, ויניצא, ברצלב, שדה־לבן, פריסלב, קראסנא, אומאן, נמירוב, קמיניץ־פודולסק, מזיבוז, הוסיאטין, סטנוב ועוד.

היהודים בקהילות חדשות אלו התפתחו מהר ונעשו במשך הזמן לחלק התוסס ביותר של יהודי פולין. אך, לצערנו, דוקא קהילות אלו היו לאחר מכן הראשונות, שנפגעו ממרד חמילניצקי (ימ״ש) בשנת ת״ח.

יג. הדורות הראשונים של גדולי ישראל בפולין: ר׳ משה מינץ — ר׳ יעקב פולק — ר׳ שלום שכנא — הרמ״א

ר׳ משה מינץ — ר׳ יעקב פולק — ר׳ שלום שכנא — הישיבות בפראג, בקרקא, בלובלין — ר׳ משה איסר׳ליש (הרמ״א) — ה„הגהות״ לשלחן ערוך — הפוסק והשפעתו.

מובן מאליו, שבין הדברים החשובים והראשונים, שיהודי פולין וליטא העלו על ראש דאגתם היה החינוך התורני לבניהם.

בימי הביניים טרם נתגבשו דפוסי למוד, היות ולמעשה גם הקהילות לא היו כ״כ מסודרות. אמנם תלמידים בודדים של רבנו תם מבקרים אי־פה אי־שם, אבל מרכזים רוחניים אין מוקמים. רק לאחר שנתאחדו פולין וליטא לממלכה אחת והקהילות התחילו להיות קבועות, מתחילים גם חיי הרוח להתפתח. משום כך, אנו מוצאים את גדולי התורה הראשונים בקהילות הראשונות, ובמיוחד בפוזן ובקראקא.

הראשון מבין גדולי התורה בפולין הנודע לנו בשמו, הוא ר׳ משה מינץ, שנולד במגנצא שבאשכנז, שם למד תורה, וכבר בצעירותו נתקבל לרב בקהילת וירצבורג שבאשכנז. משם הוא נאלץ לעבור לעיר מולדתו מגנצא, בה הוא מתקבל כרב ושמו יוצא לתהילה בכל ענפי התורה וההלכה. אלפי שאלות ממאות קהילות ברחבי העולם מופנות אליו והוא כותב תשובות לכל שאלה. בשנת רכ״ב (1461) מגרשים את יהודי מגנצא ור׳ משה נודד ממקום למקום עד שמתישב בבמברג. למרות שכל ספריתו במגנצא נשדדה, ממשיך ר׳ משה לענות לכל הפונים אליו, תוך כדי ציטוט מהמקורות בע״פ. גדולתו האמיתית משתקפת מתוך ספרו שו״ת כהר״ם מינץ. בסוף ימיו הוא מגיע לפוזן, (לפי בעל „תולדות הפוסקים״ זה היה לפני רל״ד 1474), בה נתקבל כרבה הראשון של הקהילה, ובה הפיץ תורה בין יהודי פולין. לפי תשובתו (סימן ק״ז) מתברר, כי בדעתו היה לעלות לארץ ישראל, אך לא ידוע לנו אם הצליח או לאו. שנת פטירתו לא ברורה.

התנופה הראשונה הגדולה בחיי הרוח של יהודי פולין מתחילה עם בואו של רבי יעקב פולק לקראקא. הוא אמנם היה יליד פוזן (בשנת ר״ל בערך), אך נפשו חשקה בתורה ונדד לנירנברג ללמוד תורה מפי הגאון ר׳ יעקב מרגליות.

בערך בשנת רנ״ב (1492) נתקבל כראש ישיבה ואב״ד בעיר המהוללה פראג, שנחשבה באותו זמן לאחת הקהילות החשובות ביותר בעולם. (על גדולי ישראל אחרים ששמשו בעיר זו, המהר״ל, המהר״ם שיף, השל״ה הקדוש ואחרים עוד נכתוב להלן). בעיר זו שימש יחד עם בן רבו הג״ר אייזיק מרגליות. אך כאן פרצה מחלוקת גדולה בגלל פס״ד שהוציא בענין יתומה שנישאה בהיותה קטנה. כל רבני הדור התנגדו לפסק־דינו וטענו שהיא זקוקה לגט, אך הרי״פ עמד על דעתו. גם התערבות הגר״י מינץ מפדובה לא הועילה. משום כך נאלץ לעזוב את פראג ועבר לקראקא, שם נתקבל כאב״ד וראש ישיבה, שהיתה למעשה הישיבה הגדולה הראשונה בפולין.

בואו של הגר״י פולק לקראקא עשה רושם גדול ותקוות רבות תלו בו. וכך נרשם המאורע החשוב הזה: „ובעזוב מהרי״פ את עירו פראג ובשובו לארץ מולדתו פולין וקראקא, נראה שם כמלאך אלוקים, והתורה שעמדה אז בפולין בשפל המדרגה, עלתה על ידו למעלה רמה, כי הוא הרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה. ואור התלמוד בקע כשחר ותרום קרן הפלפול והחריפות לרגלו, ובלימוד החידוד והחילוקים שהביא עמו מנירנבורג לפראג ומשם לקראקא, עזר הרבה להתפשטות והשתלשלות חכמת התלמוד ומדרגתו הרמה בארץ פולין״. (מובא באוצר ישראל 8).

כפי שאנו רואים היה הגר״י פולק מחדש שיטת הפלפולים „החילוקים״. הוא העמיד מאות תלמידים גאונים, שהידועים ביותר ביניהם הם הג״ר שלום שכנא, אב״ד לובלין (חותן הרמ״א) והג״ר מאיר מפדובה (המהר״ם מפדובה), גדול חכמי איטליא. אמנם היו כאלה שהתנגדו לשיטת פלפול זו, כגון הגאון ר׳ חיים בצלאל, אח המהר״ל מפראג, המהרש״א ואחרים, אך בכ״ז פשטה שיטה זו לאחר מכן ע״פ רוב ישיבות פולין וליטא והיתה ליסוד עליו נבנה הלמוד של רבבות גדולי ישראל.

רבי יעקב פולק לא חיבר שום ספר ואף לא השאיר אחריו העתקים מאלפי תשובותיו. הרב ר׳ ישראל, בן תלמידו הג״ר שלום שכנא, כותב על אביו, ועל ר׳ יעקב רבו, שברוב ענוותנותם וחסידותם לא השאירו אחריהם חבורים, כדי שיסמכו על הראשונים ולא עליהם בהוראת הלכות. לעומת זה כתב רי״פ הגהות על כל ספר שלמד, על גליונות הש״ס, הטור, ה„מרדכי״, הסמ״ג, והגהות אלו משמשות עד היום למדריך יסודי בספרים אלה.

כשלושים שנה ישב רי״פ על כס הרבנות בקראקא, משנת רנ״ג עד רפ״ב (1493—1522). שנים אלו עשו את פולין למרכז הרוחני החשוב ביותר. בשנת רס״ג (1503) נתמנה רי״פ לרב הכולל בקראקא. בשנת רפ״ב (1522) עלה רי״פ לארץ־

ישראל, וישב בעיר ירושלים כעשר שנים. בערך ברצ״ב (1532) עבר לטורקיא ומשם חזר לפולין, ללובלין, בה ישב עד פטירתו. (בערך בשנת ה׳ ש׳, 1540).

הרי״פ זכה עוד בימיו לראות את תלמידיו הרבים עולים על כסא הרבנות בקהילות החדשות שבפולין. גדול תלמידיו וממשיך שיטתו בפלפול, וכן ממשיך דרכו באי־כתיבת ספרים, היה הגאון רבי שלום שכנא, ראש ישיבה ואב״ד בלובלין.

ישיבתו בלובלין נתפרסמה מהר ומאות תלמידים באו ללמוד תורה מפיו. אביו היה חוכר מכס אשר הקדיש רוב הונו להפצת התורה ולחינוך בנו ותלמידיו. כארבעים שנה ישב רש״ש על כס הרבנות בלובלין (עד שנת שי״ט — 1559). ובתקופה זו הצליח להחדיר לכל קהילות פולין את החשיבות של החזקת ישיבה ולומדיה.

גדול תלמידיו, שלקחו לחתן, היה הפוסק והגאון הגדול ר׳ משה בה״ר ישראל איסר׳ל, (מכאן הכינוי איסרל״ש), הרמ״א. את מקומו בלובלין מילא בנו, ר׳ ישראל.

עם הרמ״א והמהרש״ל (ר׳ שלמה לוריא) נפתח הדור השני של גדולי ישראל בפולין.

אביו של הרמ״א, ר׳ איסר׳ל (ישראל), שעל שמו הוא נקרא, היה ממשפחה מכובדת מאשכנז, ואחד מפרנסיה הנכבדים של קהילת קראקא. אמו היתה בתו של ר׳ אלעזר, גם הוא פרנס הקהילה, אשר בנה בשנת שי״ג (1553) בית כנסת ע״ש אשתו שנפטרה, אך ביכ״נ זה אשר קיים עד היום הזה, נקרא בשם „בית־הכנסת הרמ״א״. לאחר פטירת אשתו הראשונה, בת רבו הגרש״ש, נשא לאשה את אחותו של הגאון ר׳ יוסף כ״ץ, בעל „שארית יוסף״, ראש ישיבה בקראקא במשך 50 שנה ומעלה. כמו־כן היה הרמ״א קרובו של המהרש״ל ושל המהר״ם מפדובה.

ישיבת הרמ״א בקראקא נוסדה בשנת שי״ב (1552) והוא עמד בראשה במשך 20 שנה עד פטירתו בל״ג בעומר של״ב (1572). משנת שי״ג הוא היה גם ראש בי״ד בקראקא, אך בענותנותו חתם לאחר כל הדיינים האחרים. עשרו הרב אפשר לו ללמד תורה מתוך הרחבת הדעת ולהחזיק על חשבונו מאות תלמידים שנהרו אל ישיבתו מכל קצוי אירופה. סמכותו בהלכה של הרמ״א לא נצטמצמה לעירו קראקא ואף לא לפולין ולזמנו בלבד, אלא היא היתה סמכות בלעדית לכל בני עדות אשכנז בעולם כולו, מימיו ועד היום הזה. הוא גם עמד בקשרים הדוקים עם גדולי ארץ ישראל, ובמיוחד עם רבי יוסף קארו, מחבר „השלחן ערוך״ בצפת, אשר הרמ״א עתיד לכתוב עליו הגהות יסודיות ששמשו „מפה״ ל„שלחן״. לפי בקשת הרמ״א קנה לו ר׳ יוסף קארו כתב־יד מדוייק של „תקון סופרים״ ולפיו

כתב לעצמו הרמ״א ספר־תורה, שנשתמר עד היום הזה. (היום נמצא ס״ת קדוש זה בישראל).

הרמ״א היה סופר ומחבר ראשון במעלה. הוא חבר לא פחות מאשר 19 חיבורים ארוכים ומלאי תוכן, כשבראשם צועדים הספר „דרכי משה״, שעל שמו נתפרסם. ספר זה כולל את ההלכות המובאות אצל הפוסקים הראשונים והאחרונים אשר אינם מובאים ב„בית יוסף״ של ר׳ יוסף קארו, שכתב על הטורים. ספר זה משמש כיסוד לחיבורו הגדול והנרחב של הגהותיו על ד׳ חלקי שו״ע („המפה״). ה„דרכי משה״ נדפס יחד עם הטורים בכל ההוצאות הטובות.

הגהותיו ל„שלחן ערוך״ הודפסו בחלקן עוד בחייו. ספרים אחרים שלו הם: „תורת חטאת״ — על בעיות איסור והיתר, וקיצור ספר זה, שנעשה ע״י המחבר בעצמו; „תורת העולה״ — על בית המקדש וכל הכרוך בו, (התבנית, המדות וכו׳..); „מחיר יין״ — על מגלת אסתר; הגהות על דיני שחיטה של ר׳ יעקב וויל, אחד מגדולי אשכנז האחרונים; ספר גדול של „שו״ת הרמ״א״ על כל מיני בעיות הלכתיות; הגהות והערות לס׳ היוחסין, לפירושו של ר׳ אלי׳ מזרחי לרש״י, למורה נבוכים, לאפודי ולספרים שונים אחרים. חוץ מזה כתב פירושים למסכתות שונות בתלמוד, לשיר השירים, לבעיות אסטרונומיות בהלכה ועוד.

הרושם הראשון שהמעיין בספריו מקבל הוא, שבפנינו אדם הבקי בכל מכמני ההלכה והמדע. אך אין זה מספיק. ככל שמעמיקים לעיין בחיבוריו מתגלה בפנינו איש ההלכה המובהק אשר אינו נושא פנים לשום איש, כשהמדובר בקביעת הדין. הוא היה אדם, אשר בדומה לאמוראים ולגאונים בשעתם, חתרו להעמיד את ההלכה על יסוד איתן ומוצק של התורה שבכתב והתורה שבע״פ. כשהגיע לידיו חבורו הגדול הראשון של ר׳ יוסף קארו, ה„בית יוסף״ על הטורים וראה בו, שהמחבר קיבע הלכה נגד דעת גדולי צרפת ואשכנז, בעלי התוספות, ופסק בכל דבר כמו הרי״ף והרמב״ם, וכן העלים עין מכל פסקי ההלכה של בעלי התוספות שלאחר הרא״ש, הלך הרמ״א וחיבר גם הוא את „דרכי משה״ על הטורים ובו העמיד את ההלכה לפי חכמי אשכנז וקבע מנהגיהם ותקנותיהם. אך יחד עם זאת המשיך ביחסים מצויינים עם ר׳ יוסף קארו ואף שבח והעריך מאד את חבורו השני הגדול של רי״ק ה„שלחן ערוך״. במיוחד שבח הרמ״א את הערך השמושי של השו״ע והוסיף עליו את „המפה״. אלו הגהותיו הכוללות את כל ההוראות של חכמי אשכנז ואת מנהגי אשכנז ופולין. מאז נעשה השו״ע ספר החוקים של היהדות גם בכל קהילות אשכנז. (על הרכבו של השו״ע, ערכו, מבנהו ועל מחברו נעמוד בפרוטרוט בפרק הדן על גדולי התורה בצפת).

הגאון רבי בנימין אהרן סלניק, תלמיד הרמ״א, המחבר של שו״ת „משאת בנימין״ כותב: „בכל מדינות אשכנז קיימו וקבלו עליהם דברי רבינו הרמ״א, ובתריה אנו נגררין בכל דבריו״ (סימן כ״ז), ובמקום אחר: „רבותינו הבית יוסף והרמ״א הם־הם עמודי העולם ומימיהם אנו שותים״ (שם סימן ס״ט).

הרמ״א בפסקי ההלכה שלו נחשב כ„מיקל בשעת הדחק״, בשעה שההפסד מרובה. הוא מחשיב מאד את המנהגים המקובלים בקהילות. „ואל ישנה אדם ממנהג העיר״ (או״ח, סימן תרי״ט, ס״ק א׳). פעמים רבות הוא נוקט בלשון כזו: „והמנהג להטריף... ואין לשנות״ (יו״ד כ״ד ה׳) או „ובמדינות אלו המנהג להכשיר ואין לשנות״ (שם, ל״ה ג׳) ועוד. אך כאשר ראה במנהג נגוד גמור להלכה, לא היסס לבטלו: „מנהג טעות הוא ואין לילך אחריו״ (יו״ד ק״ס ח״י).

הרמ״א לחם בחיבוריו נגד כל הדעות הכפרניות־הפילוסופיות שהיו רווחות בעולם, והכה אותם בנשקם הם, דהיינו במחקרים שלהם, בהם מצא סתירות לדיעותיהם. הוא גם הוכיח להם, שכל החיבורים שחברו הפילוסופים למיניהם מסולפים ומוטעים, ואם אדם רוצה ללמוד חכמה, ילמד תורה.

במקומות אחדים ב„דרכי משה״ הוא טוען, ש„בספר התורה, במשנה ובגמרא, כלולות כל החכמות, מפני שבעלי התלמוד ידעו יותר מחכמי העמים״ („דרכי משה״ לטור או״ח א׳, ב׳, כ״ב; ג׳ ע״ז).

הרמ״א התנגד בכל תוקף נגד אלה אשר לקחו לעצמן את הרשות להגיה את גירסת התלמוד, והרשה זאת רק „אם נתברר בראיה ברורה, שיש בהן טעות״ (יו״ד, רע״ט, ב׳).

יד. חבריו ותלמידיו של הרמ״א

ר׳ שלמה לוריא (המהרש״ל) — יחסיו עם הרמ״א ועם גדולי הדור האחרים — לובלין בימי המהרש״ל — תלמידי המהרש״ל — ר׳ יהושע פאלק כ״ץ בעל הסמ״ע — רבני ה„ועד״ — ה„דרישה ופרישה״ — ר׳ מרדכי יפה, בעל „הלבושים״ — עשרת הספרים שלו — ר׳ מאיר מלובלין, המהר״ם — דאגתו לישיבות.

עד כה ראינו סוג אחד של חכמי פולין ופוסקיה, גדולי תורה אשר חידשו, כאמור, בפולין את דרך ה„חילוקים״ והפלפול.

שונה מהם לגמרי היה אחד מהחכמים המופלאים והנדירים בכל הדורות, רבי שלמה לוריא, הידוע לנו יותר בראשי תבותיו, המהרש״ל.

מוצאו של המהרש״ל הוא ממשפחה מיוחסת מאשכנז (וורמס). סבו, הגאון ר׳ יצחק קלויבר, עבר מוורמס לפוזנא, והמהרש״ל נתחנך בצעירותו בבית זה. המהרש״ל עצמו נולד בבריסק (או לפי אחדים, בפוזנא), בשנת ה׳ ר״ע בערך (1510). הוא למד בבית סבו עד שנת רצ״ה, כאשר נשרף הבית והמהרש״ל חזר לבריסק. כבר בבית סבו נתפרסם שמו כגאון גדול, ורבים פנו אליו בשאלותיהם. קהילות רבות שמו עין עליו והציעו לו את כס הרבנות. בינתיים שמש ברבנות עיר מולדתו, בריסק. משם עבר לאחת הקהילות החשובות של פולין דאז, אוסטרהא. בעיר זו שימש חותנו כראש ישיבה. מכאן התקרב המהרש״ל להג״ר שלום שכנא, שהיה אז אב״ד לובלין. המהרש״ל היה גם עוזר לחותנו בניהול הישיבה וגם נוסע להשתלם במעלות התורה אל הג״ר שלום שכנא, אך לא קבל את דרך לימודו. שיטת הלימוד של המהרש״ל היתה שיטת הפשטנות. המהרש״ל התנגד לפלפול רב ודרש יותר עיון והצמדה לנוסח והבנתו. משום כך היה למעשה המהרש״ל ראשון מכל מפרשי התלמוד אשר עבר בעיון על רוב כתבי היד של התלמוד והגיה את כל השיבושים שחלו בהם.

בהקדמתו לאחד הספרים המפורסמים שלו „ים של שלמה״, הכולל חידושי הלכה על רוב סוגיות הש״ס, הוא מדגיש, שמאז חתימת התלמוד הוא נתקבל כמקור בלעדי לבירור וקביעת ההלכה, ולא יכול לבוא שום גאון או פוסק ולהכריע את

ההלכה נגד דעת התלמוד. לפי קנה־מדה זה מעביר המהרש״ל בקורת על פסקי ההלכה של כל הפוסקים הגדולים שקדמוהו ומשווה אותם עם פסק ההלכה של התלמוד, ואם הוא מוצא, שהוא מנוגד לתלמוד — דוחה הוא בכל תוקף את דעת הפוסק. המהרש״ל השקיע כסף רב לרכישת כתבי יד עתיקים של בעלי התוספות, הפוסקים השונים, ואף היתה לו ספריה עשירה של כתבי יד רבים של התלמוד וכתבי הגאונים.

בעבודתו היסודית הזאת, שעמל כה רב הושקע בה, התחיל המהרש״ל בהיותו בן 35, בשנת ש״ו, עוד בשבתו בבריסק. הוא המשיך בה לאחר מכן זמן רב לאחר שנבחר לרבה הראשי של אוסטרהא במקום חותנו אשר נבחר להיות לאב״ד של בריסק. באוסטרהא המשיך המהרש״ל לקיים את ישיבת חותנו ואף לפתח אותה ולהגדילה. בעיר זו קבל את המינוי הרשמי של „רב הכולל״ (למדינת ווהלין), ואף כי היה עסוק וטרוד ברבנותו ובישיבתו, המשיך במרץ רב בעבודתו הספרותית הגדולה, שהיתה הפעם בשני כוונים: מצד אחד — המשך הספר „ים של שלמה״ על סוגיות ומסכתות הש״ס, זו העבודה העיונית הגדולה; ומאידך „חכמת שלמה״ — הגהות וחידושים על הש״ס, רש״י ותוספות, תיקוני הנוסחאות והעמדתן על דיוקן וחידושים קצרים אך חשובים מאד. ה„חכמת שלמה״ הודפס בפעם הראשונה בשנת שמ״ב (1582) ולאחר מכן נדפס יחד עם המהרש״א והמהר״ם בכל הש״סים.

בשנת שי״ג—שי״ד בערך (1553—1554) נתמנה כרבה של לובלין הגדולה, במקום הגאון ר׳ שלום שכנא. אמנם בנו של רש״ש, ר׳ ישראל, המשיך גם הוא לנהל ישיבת אביו הגדול, אך ישיבת המהרש״ל היתה שונה כשם ששיטתו בלימודים היתה שונה, כפי שהזכרנו. על כס הרבנות בלובלין ישב המהרש״ל כעשרים שנה, עד פטירתו בשנת של״ד (1573).

בימי שבתו בלובלין נתפרסם ספרו של הג״ר יוסף קארו, „בית יוסף״, על הטורים, אשר אמנם עורר את התפעלותו של המהרש״ל מרוב החומר שהושקע בו, אך יחד עם זאת ביקר את הספר, משום שהוא מבוסס על הרמב״ם, הרי״ף והרא״ש, מבלי לקחת בחשבון את הוראות בעלי התוספות וחידושיהם, (בדיוק כטענת הרמ״א, קרובו ובן דורו, שראינו בפרק הקודם). הוא אזר חלציו ויצא בהשגותיו על ה„בית יוסף״, וכתב באור חדש ונרחב על הטורים מבוסס על כתבי היד הרבים שברשותו

באותו זמן התחיל להגיה את רוב ספרי הפוסקים, את הרי״ף, הרמב״ם, הרא״ש, הסמ״ג, ודרך אגב כתב גם ביאורים עליהם. גם הגיה לפי כתבי יד עתיקים את נוסח התפלה, את נוסח ההגדה, כתב עליהם ועל הדינים הנוהגים בקשר להם

חידושי הלכה רבים. גם הגיה את רש״י על התורה ותוך כדי כך השיג על ר׳ אלי׳ מזרחי.

עם כל מלחמתו על שיטת לימוד ועל דרך מסויימת ועקבית של בירורי הלכה, ועם כל התנגדותו לדברים שהותרו ע״י גאוני דורו, הרמ״א, המהר״ל מפראג ואחרים, אשר המהרש״ל התנגד להיתרים אלה, היה המהרש״ל מקיים יחסים מצויינים עם כל גאוני דורו ובמיוחד עם הרמ״א. שני גאונים אלה היו ממש ה„אביי ורבא״ של הדור, מכל הבחינות (כפי שגם התלמוד מספר לנו על הבדלי שיטות בישיבות שני אמוראים אלה). כל הגאונים פנו אליו בשאלותיהם והוא היה משיב אלפי תשובות — בהן לא חסך בקורת על השואל, אך גם כבוד ודאגה לקיומו.

על אישיותו תעיד העובדה הבאה. החיד״א מביא עליו ב„שם הגדולים״, (ערך „ראשית חכמה״) שהמהרש״ל היה כל ימי חייו מזמין „מוכיח״ לשעה אחת כל יום, אשר תפקידו היה להתרות בו ולהוכיחו, כאילו היה איש פשוט. ובשעת תוכחה זו היה המהרש״ל יושב עטוף בטלית ותפלין ושומע את המוסר ביראה ורעד...

המהרש״ל בנה מכספו בית כנסת גדול ומפואר בלובלין שנקרא אח״כ על שמו. בבית כנסת זה תיקן תקנות יסודיות ע״פ ההלכה, שנדפסו לאחר מכן והיו בהרבה בתי כנסת בפולין לתקנות קבועות.

המהרש״ל נלחם הרבה נגד הפקרות בני דורו. הוא פסק, שאם בשמחת נישואין מתערבים אנשים ונשים ויושבים יחד, אין לברך „שהשמחה במעונו״, „לפי שאין שמחה לפני הקב״ה במעונו באותה שעה״ (פרק א׳ דכתובות).

הוא גם יצא בחריפות נגד לימוד ספרי חקירה. בענין זה הוכיח את הרמ״א אשר היה בקי בספרים אלה כדי לדעת לברר ההלכה.

עם פטירת המהרש״ל פשטו תלמידיו ברוב קהילות פולין, ואפשר לומר, שלא היתה קהילה בפולין, בליטא, בבוהמיא (פראג וסביבתה), אשר לא היה תלמיד הרמ״א או של המהרש״ל או של שניהם.

בין תלמידיו הרבים של המהרש״ל הידועים לנו ביותר: הג״ר בנימין סלניק בעל שו״ת „משאת בנימין״, אותו הזכרנו כבר למעלה גם כתלמיד הרמ״א; הג״ר משה מפרמישלא, בעל ס׳ „מטה משה״; הגאון המקובל ר׳ אלי׳ בעל־שם מחלם; הגאון המקובל מוהר״ר אפרים מלונטשיץ, בעל ס׳ „עוללות אפרים״; הג״ר שלמה חסיד, רבו של הב״ח; ואחרון־אחרון השל״ה הקדוש, שעליו נכתוב להלן. היו עוד תלמידים רבים משותפים לרמ״א ולמהרש״ל, שהתפרסמו כגדולי הדור בפולין.

בין אלה יש לציין את הגאון ר׳ יהושע פאלק כ״ץ, בעל ס׳ „ספר מאירת עיניים״, בקיצור הסמ״ע, שעל שמו הוא נקרא. הוא היה מגדולי „ועד ד׳ ארצות״

ומראשי החותמים על תקנותיה היסודיות, בין היתר על התקנה המפורסמת משנת שמ״ז, ובה איסור מוחלט על קנית הרבנות בכסף. („פנקס״, עמוד 4, תקנה ח). הנהגתו בראש כל רבני ה„ועד״ באה לידי ביטוי בתקנות המרכזיות של „הועד״ ב־שס״ז (1607) על ענינים רבים: מאכלות אסורים (מ״ג—מ״ח), מלבושים ואיסור שעטנז (מ״ט— נ׳), שמירת טהרה וקדושה (נ״א—נ״ה), שבועות (נ״ו), ובעיקר על בעית הרבית שהיתה קשה ביותר (נ״ז—ע״ה), על כל התקנות הללו חתום בראש וראשונה ר׳ יהושע פאלק „דברי הקטן יהושע בן לא״א כמהר״ר אלכסנדר זצ״ל מזרע כהונה, ולק כהן יכונה, הכותב וחותם פה בהסכמת רבותיו ורעיו, שנתוועדו פה ביריד גראמניץ (לובלין), שס״ז לפ״ק (לפרט קטן)״... („פנקס״, עמודים 16—24).

לאחר חתימת הג״ר יהושע פאלק, באות עוד חתימות של 9 רבנים, וביניהם חוזרת שוב חתימתו של הג״ר יהושע. יחד עם זאת יש לציין, כי הגר״י לא שימש מעולם בתפקיד של רבנות באיזו קהילה שהיא, היות ונשא לאשה את אחת מבנות הפרנס העשיר של למברג, ר׳ ישראל אידל׳ס, והוא סיפק לחתנו את כל צרכיו וגם נתן לו כסף רב להחזיק ישיבה גדולה על חשבונו. אשת ר׳ יהושע, בילא, היתה למדנית גדולה בזכות עצמה, אשר חידשה שני דינים, ו„המגן אברהם״ חולק עליה, אך כ־200 שנה לאחריה, אישרו גדולי הדור: ה„נודע ביהודה״, ה„חתם סופר״ וה„חיד״א״ את דבריה.

חיבורו הגדול של הג״ר יהושע הוא הספר הכולל „דרישה ופרישה״, הוא גם נקרא בשם „בית ישראל״. החלק הראשון של הספר נקרא בשם „דרישה״, והוא כילל שו״ת, דינים וחידושי פוסקים שהוסיף על הטורים, הבית יוסף ועל השו״ע. לחלק השני הוא קרא בשם „פרישה״, והוא פירוש על הטור, על ה„בית יוסף״, על השו״ע ועל הרמ״א. החלק השלישי הנקרא „ביאורים״ כולל הגהות על הרמ״א והוספות לפוסקים הקיימים מתוך ספרות השו״ת הרבה שנכתבה כבר לאחר הבית יוסף והרמ״א. החלק הרביעי הוא ספרו המיוחד „ספר מאירת עינים״ (הסמ״ע), על החושן משפט ועוד. חיבוריו הרבים והגהותיו נדפסו במשך הזמן בכל ההוצאות של ה„טורים״ עד היום וקשה מאד ללמוד היום „טורים״ בלי ה„דרישה ופרישה״ שלו ובלי הגהותיו מאירות העינים. נוסף לנ״ל חיבר קונטרסים שונים על דינים שונים, וכן חידושים על רוב מסכתות הש״ס, פירוש על התורה ועל רש״י וכן אלפי תשובות הלכתיות על כל הבעיות שנתעוררו בדורו ועל כל ענפי התורה שבע״פ.

תלמיד משותף גדול אחר של הרמ״א והמהרש״ל היה אחד מענקי הרוח של

גדולי פולין בדור השלישי, הוא הגאון ר' מרדכי יפה בעל „הלבושים". הוא נולד לאביו, ר' אברהם, בפראג, בשנת ר"ץ (1530), ומשם נסע ללמוד לישיבות פולין, אל הרמ"א ואל המהרש"ל, ולאחר שחזר לעירו, פראג, עזר לו אביו, שהיה ראש הקהילה ורב הגליל, לייסד ישיבה גדולה. אולם לא ארכו הימים והקיסר פרדינַנד גזר גירוש על כל יהודי פראג (בשנת שכ"א — 1561) והגר"מ יוצא עם כל הגולים מן העיר ונדד לוויניציא שבאיטליא, שם עסק בלימוד מקצועות שונים שהיו דרושים לו לחקר ההלכה. בשנת של"ב (1572) חוזר הג"ר מרדכי לפולין ושם נתקבל כרבה של הורודנא, בה ישב 16 שנים. משם נתקבל לרב אב"ד של לובלין, הקהילה החשובה והמרכז של „ועד ד' ארצות". הגר"מ נעשה פעיל בכל עניני הציבור של „הועד". תקופה מסויימת עמד בראש „דייני ד' ארצות" ודעתו היתה קובעת בכל ענייני התקנות וחיי הציבור. מלובלין עבר לקרמניץ ומשם עבר בשנת שנ"ב (1592) לכהן כרב ואב"ד בעיר מולדתו החשובה, פראג, במקומו של ידידו המהר"ל מפראג אשר נתקבל באותו זמן כרב ואב"ד בפוזנא. בשנת שנ"ט (1599) החליפו שני הידידים מקומות: המהר"ל חזר לפראג ואילו הג"ר מרדכי נתקבל למקומו בפוזנא, ושם ישב על התורה ועל העבודה עד יום פטירתו, בשנת שע"ב (1612).

בכל המקומות בהם כהן הג"ר מרדכי כרב, החזיק גם ישיבה גדולה ואלפי תלמידים מכל קצוות תבל באו לשמוע תורה מפיו. עם כל זה שהיה עסוק בהחזקת ישיבתו ובהוראה בה ועם כל עסקנותו הציבורית הרחבה, לא הפסיק הג"ר מרדכי גם להשתלם וללמוד לעצמו תמיד דברים חדשים, ולכתוב. הוא היה סופר תורני בעל שיעור קומה שמאות שנים לפניו, מאז ימי הנשר הגדול „הרמב"ם", לא היה דוגמתו בשטח זה. אין לנו שום שטח בעולם התורני־ההלכתי, שעליו לא כתב הג"ר מרדכי. את כינויו „בעל הלבושים" קיבל על חיבורו הכולל „לבוש מלכות" אותו קרא על 10 ספרים אשר כל אחד מהם מכונה בשם נוסף של „לבוש". (על סמך הפסוק במגילת אסתר ח' ט"ו: „ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות..."). הראשון מבין עשרה חיבורי ה„לבוש" נקרא בשם „לבוש התכלת", כולל פירוש נרחב על כל דיני הטור אורח־חיים, שו"ע עד הלכות שבת. חיבור זה מתקדם לפי סימנים וסעיפים בטור, בשו"ע, ברמ"א עם טעם וסברא לכל דין ודין. ה„לבוש" השני נקרא בשם „לבוש החור" וכולל את ההמשך של הקודם עד סוף ה„או"ח". (שני ה„לבושים" הראשונים הללו נדפסו עם פירושו של הג"ר אלי' שפירא, ר"מ בעיר פראג, בשם „אלי' זוטא" ואלי' רבא, שחי כמאה שנה לאחר בעל „הלבושים"). ג) „לבוש עטרת" — כולל כל דיני טור יורה דעה; ד) „לבוש הבוץ והארגמן" —

כולל כל דיני טור אבן העזר וטעמיהם; ה) „לבוש עיר שושן" — על כל דיני טור חושן משפט. עד כאן על הטורים. ספרים אלה נתקבלו במשך הזמן כספרים מוסמכים ביותר להלכה, ובמקומות רבים אף העדיפו לעיין ב„לבושים" על השו"ע בבירור הלכה. היו אמנם גם משיגים ל„לבושים", ביניהם הגאון רבי יו"ט ליפמן הלר, בעל ה„תוספות יו"ט" על ששה סדרי משנה (ראה עליו להלן), אשר כתב חיבור בשם „מלבושי יו"ט" ובו הוא משיג נגד „הלבושים".

ספרי „הלבוש" האחרים נכתבו על נושאים שונים והם: ו) „לבוש האורה" — על פירוש רש"י על התורה ועל פירושו של ר׳ אלי׳ מזרחי על רש"י. כ"כ כולל חיבור זה השגות על „גור אריה", פירושו הגדול של המהר"ל מפראג על התורה (שהיה כאמור ידידו הקרוב של בעל „הלבושים", אך ידידות זו לא מנעה מהג"ר מרדכי להשיג על פירוש ידידו). ז) „לבוש שמחה וששון", דרשות על המועדים וכן להזדמנויות שונות, נישואין, ברית מילה וכד׳... ח) „לבוש פנת יקרת" — ביאורים והגהות על ס׳ „מורה נבוכים" להרמב"ם. ט) „לבוש אדר היקר" — על הלכות קידוש החודש של הרמב"ם, ובו מתגלית ידיעתו הרחבה של הג"ר מרדכי בחכמת התכונה. בספר זה יש גם פירוש על הספר „צורת הארץ" של ר׳ אברהם ב"ר חייא הנשיא, מגדולי חכמי ספרד ומחבר של ספרים רבים שחי בברצלונה במאה ה־12 והיה בעל השפעה עצומה על כל ספרות דורו של כל העמים, ביניהם על כל ספרי המדע שנתחברו באותה תקופה ובמאות שנים שלאחריו. הספר „צורת הארץ", שעליו כתב בעל „הלבושים" את פירושו, נכתב על גיאוגרפיא ואסטרונומיא. י) „לבוש אבן היקרה" שהוא פירוש על פירושו של המקובל ר׳ מנחם מריקנטי על התורה. ר׳ מנחם היה מראשוני המקובלים באיטליא, שחי בראשית המאה ה־14. והושפע מאד בחיבוריו מחסידי אשכנז הגדולים: ר׳ יהודה החסיד, בעל „ספר הסידים" ומר׳ אליעזר מגרמיזא, בעל „הרוקח".

כאמור, היה הג"ר מרדכי יפה מהפעילים בועד ד׳ ארצות. בפעם הראשונה אנו מוצאים אותו בראש החותמים בקריאה למען הדפסת ספרו של הראב"ן (ר׳ אליעזר בר׳ נתן ממגנצא, מגדולי אשכנז בימי הרבנו תם, ראה עליו בכרך הקודם). קריאה זו היא משנת שס"ט (1609). („פנקס" עמודים 25—26). יומיים לפני פטירתו פרסם הג"ר מרדכי את דעתו על הגט המפורסם בוינה, שר׳ יהושע פאלק התיר לאשה להנשא, ורוב הגדולים שבדור התנגדו לו, וביניהם גם ר׳ מרדכי יפה. זה היה בשנת שע"ב (1612) ואנו מוצאים כתוב: „עד כה דברתי וגליתי את כל מצפוני לבי באמת ובתום יושר לבבי שהאשה הזאת מרת... אסורה לעלמא בלא גט שני. ובכן תקבלו שפע ברכה ושלום מאת המקום ואשרי למחכים למשפטים והחוקים

של תורה מתוקים. דברי המצפה לישועת ה׳ ית׳, חותם בידים רפות ר״ח אדר ב׳ שע״ב לפ״ק, מרדכי נקרא יפה״... ולאחר חתימתו נאמר: ...„בהיות שהגאון הנזכר מוטל על ערס דוי, (הוא נפטר בג׳ אד״ב), קלנו מראשו קלנו מזרועו, וידי הגאון כמהר״ר מרדכי יפה כבדים, וכמעט שאין רישומו ניכר, ביקש מאתנו לאשר ולקיים חתימתו שהוא כתב ידו ממש, וכולם פה קדוש דברי פי חכם חן וכו׳...״

מגדולי הדור השלישי של יהודי פולין יש למנות את הגאון הגדול רבי מאיר ב״ר גדליה מלובלין, הידוע לנו בעולם התורני בשם המהר״ם מלובלין, נכדו של הרב והמקובל ר׳ אשר׳ל מקראקא, שהיה מראשוני הרבנים בפולין. המהר״ם נולד אמנם בלובלין, אך ללמוד נסע לקראקא, לישיבת הגאון ר׳ יצחק שפירא אשר לקחו לחתן. כבר בגיל 24 יסד ישיבה גדולה בלובלין ועמד בראשה 5 שנים (שמ״ב—שמ״ז, 1582—1587). בטרם מלאו לו שלשים שנה נקרא לכהן כרבה הראשי של קראקא והגליל במקום חותנו. בתפקיד זה שימש כשמנה שנים. משם נבחר לאב״ד של העיר למברג, בה שימש באותה תקופה הג״ר יהושע פאלק כראש ישיבה. ח״י שנים כהן בעיר חשובה זה והרים את כבודה והדרה עד למעלה, עד כי אמרו עליו: „כי מלבוב תצא תורה ודבר ה׳ מישיבת המהר״ם״. אולם פתאום פרצה מחלוקת בינו לבין פרנסי העיר ועזב את העיר. אז נתקבל כרב וראש ישיבה בעיר לובלין, בה כהן עד פטירתו בשנת שע״ו (1616).

אם נבוא להעריך את אישיותו של המהר״ם מלובלין אנו חייבים לציין, שהוא היה בראש וראשונה ראש ישיבה, במלוא מובן המלה. בשלש קהילות חשובות הקים המהר״ם ישיבות מפוארות: בלובלין, בקראקא ובלמברג. בשלשתן היה מסור בכל לבו לתלמידיו עד כי דחה הכל מפניהם. מטרתו היתה להעלות את הישיבה ל„גדולה, רמה ונשאה״ (שו״ת המהר״ם, סימן פ״א). משום כך נהרו אליו אלפי תלמידים, אפילו מאיטליא ומתורקיא, ורבים שיצאו מישיבותיו נעשו לאחר כבן „לראשי ישיבות ומורי הוראה בישראל״ (שם, סימן פ״ח). כל גדולי התורה בדור הרביעי של גדולי פולין היו תלמידיו, ביניהם השל״ה הקדוש, הגאון ר׳ נתן שפירא, בעל „מגלה עמוקות״, הג״ר יהושע מקראקא, בעל „מגיני שלמה״ ועוד.

ספרו הגדול ביותר הוא הספר „מאיר עיני חכמים״, הכולל פירוש וחידושים על כל מסכתות הש״ס לפי שיטות שונות. הוא מבאר את הגמרא, הרש״י והתוספות, ופירושו נתקבל כאחד מטובי הפירושים על התלמוד ומודפס יחד עם כל הוצאה של התלמוד ליד פירושיהם של המהרש״ל והמהרש״א. הוא גם היה משיב גדול לכל קצווי העולם, ותשובותיו הוצאו לאור ע״י בניו. נוסף לזה חיבר גם חידושים על הטורים, על התורה, על הסמ״ג ועוד.

בתור עסקן „הועד" הקדיש גם כאן את רוב זמנו ודאגותיו להפצת התורה, סדרי הלימוד וקביעת התפלה. הוא דאג שבירידים בהם מתאספים לתקופה מסויימת מנהיגי „הועד", נציגי הקהילות וסתם יהודים, ייקבע מקום קבוע לתפלה, בו יתפללו בזמנו ויקראו בתורה. („פנקס", שנת שס"ה, עמוד 25). בשנת שע"ד (1614) חתם בראש התקנה המחייבת לאמור סליחות בימי תענית בכל הקהילות. („פנקס" עמוד 29).

טו. גדולי ליטא הראשונים

הר' יחיאל לוריא — ישיבת בריסק — הנהגתו הרוחנית של ר' שאול וואהל — ר' יואל סירקיס, הב"ח — פירושו ל„טורים" — ר' יהושע הריף, בעל „מגיני שלמה".

למרות שמבחינה פוליטית היו פולין וליטא ארץ אחת, בכל זאת לא היתה קיימת אחידות בדבר ההתפתחות של החיים הרוחניים. בשעה שפולין היתה כבר מלאה ישיבות ובתי מדרש, וחיי תורה שקקו בכל עבר ובכל פינה, עשתה יהדות ליטא רק את צעדיה הראשונים בשטח זה. חכמיה היו מעטים, ורק אי־פה אי־שם אפשר היה למצוא אי אילו קשרים של גדולי פולין עם קהילות ליטא, כגון קשריו של המהרש"ל, אשר אמנם נולד בליטא, בבריסק, אבל רוב ימי פעילותו עוברים עליו בפולין, כפי שראינו בפרק הקודם.

הסבה לכך, כפי שהסברנו כבר גם למעלה, שהחיים הרוחניים בפולין ובליטא ינקו השראתם מהמערב בעיקר, מאשכנז — ממנה גורשו היהודים בסוף ימי הביניים, ומפראג — הקהילה המעטירה, אשר סיפקה במשך למעלה מ־300 שנה את גדולי ישראל לכל הקהילות האחרות במזרח ובמערב. ולכן, ככל שאנו מתקדמים יותר מזרחה — החיים הרוחניים מפותחים פחות. בסיכום אפשר לומר, שעד סוף המאה ה־15 כמעט ואין לנו שום ידיעות ממשיות על חיי התורה בליטא, אם כי גם הרמ"א וגם המהרש"ל מזכירים מדי פעם בפעם בכתביהם את „רבותינו שבבריסק", אין לנו ידיעות רבות עליהם, אבל זה מעיד לפחות, שבמאה ה־16 היו כבר חיי תורה בעיר בריסק. גם אלה אשר נולדו בליטא, כמו המהרש"ל ורבי יהושע חריף, נדדו לקהילות פולין ושימשו שם כראשי ישיבות.

הראשון מבין הרבנים הידועים לנו בשמם ששימשו בליטא, הוא הרב יחיאל לוריא, סבו של המהרש"ל, שהיה רבה של בריסק בסוף ימי הביניים, בערך בשנת ר"ל (1470). אין לנו כל פרטים עליו או על רבנים אחרים בתקופה ההיא. ברנ"ה גורשו יהודי ליטא, כפי שכבר הזכרנו למעלה, וחזרו אליה שמנה שנים לאחר מכן, בשנת רס"ג (1503). אז מתחילים גם חיי התורה להתפתח, אם כי עוד לא במדה ניכרת.

במחצית השניה של המאה ה־16 כבר היו בליטא מספר ישיבות, מהן ישיבת בריסק, מיסודו של הג"ר שאול וואהל, שממנה יצאו גדולי תורה רבים, כמו הג"ר יואל סירקיס, הב"ח.

ר' שאול וואהל היה בנו של הגאון ר' שמואל יהודה קצנלבוגן, המהרשי"ק, מגדולי רבני איטליא, רב ואב"ד בויניציא. הוא עמד בקשרי שו"ת עם הרמ"א והמהרש"ל, הכיר בגדולתם והחליט לשלוח את בנו ר' שאול לישיבות פולין. ר' שאול הגיע גם לבריסק וכאן נשא לאשה את בתו של אחד מפרנסי העיר והשתקע בעיר. בגלל חכמתו הרבה וידיעותיו הרבות בשטחים שונים נתכבד מאד לא רק בעיני יהודי העיר אלא גם בעיני השלטונות אשר כבדוהו מאד וגם נתנו בו אימון רב. ר' שאול הצליח מאד בעסקיו והקים את היסוד שעליו אח"כ נבנתה יהדות ליטא המפוארת, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה רוחנית. הוא גם היה הראש והמיסד של משפחת וואהל הליטאית אשר בניה וצאצאיה היו מאז ומתמיד מהחשובים ביותר מבין יהודי ליטא. השם „וואהל" בא לו בגלל מקרה מעניין אשר קרה לו. מסופר בספר „גדולת שאול" שחובר ע"י אחד מצאצאיו, שפעם כאשר פולין וליטא היו במצב שבין מלך למלך, וכפי שראינו למעלה היו בחירות רבות למלכי פולין, נבחר ללילה אחד בלבד רבי שאול קצנלבוגן למלך, והוא ניצל את מעמדו ואישר את כל כתבי הקיום של יהודי ליטא, ומכאן קיבל את הכינוי „וואהל", שפירושו „מאושר". רבי שאול היה איש אימונו של המלך סטפן בטורי. בשנת של"ח (1578) פתח המלך בתי מבשל רבים של מלח, שהיו במונופול ממשלתי, ור' שאול נתמנה כמנהל של כולם. כשנתיים לאחר מכן מקבל ר' שאול את הזכות לחכירת כל תוצרת המכרות בליטא, ולאחר מכן גם את חכירת המכס של הגשרים, של הדיג, של הטחנות, בתי משרפות לי"ש ועוד. עסקים אלה העניקו לר' שאול עושר עצום והוא מתפנה עכשו לעסוק בצרכי צבור. הוא נעשה השתדלן של יהודי ליטא, ואף יהודי פולין מבקשים ממנו פעמים רבות להשתדל לטובתם, בידעם את השפעתו הרבה על המלך. ר' שאול נעשה לאחד מראשי המדברים בועד הארצות בלובלין (הרי זה היה עוד לפני פרישת ליטא מה„ועד"). אך במיוחד מתמסר ר' שאול לקהילתו בריסק־דליטא ועושה אותה למרכז תוסס של חיים תורניים וציבוריים. הוא מקים בכספו ישיבה מפוארת, דואג לכל צרכיהם של תלמידי הישיבה ואף מגייס תלמידים לבוא אליה.

למרות עיסוקיו הרבים היה ר' שאול בעצמו נותן לפעמים שיעורים בישיבה, אם כי החזיק בכספו גם רב וראש ישיבה. בין אלה היה הרב משולם פייביש, רבה של בריסק, שהיה לאחר מכן רבה של קראקא.

בין התלמידים המצויינים של ישיבה זו אנו מוצאים את הגאון ר׳ יואל ב״ר שמואל סירקיס, בעל ה„בית חדש״ שעליו הוא ידוע בשם הב״ח. בבריסק למד הב״ח גם אצל הג״ר צבי הירש שור, תלמיד הרמ״א אשר שימש כרבה של בריסק לאחר ר׳ משולם הנ״ל.

הב״ח אינו שייך לגדולי ליטא. הוא נולד בלובלין שבפולין וגם נפטר בקראקא, אך חלק גדול מימי לימודיו בילה בישיבת בריסק, וגם שימש ברבנות בשתים מקהילות ליטא, בפרוז׳נא ובעירוב ימיו בבריסק, בטרם עבר לקראקא. הוריו היו עניים מאד והוא למד מתוך עוני ודחקות (מתוך הקדמת בנו לב״ח על אורח חיים), בילדותו למד תורה מפי אביו שהיה אחד מגדולי התורה בלובלין, אח״כ למד בעירו אצל הג״ר שלמה ב״ר לייביש, רבה של לובלין, שהיה ממנהיגי ועד ד׳ ארצות. בישיבה זו למד אתו יחד מי שעתיד להיות השל״ה הקדוש, אתו נתחבר והיו לידידים מובהקים.

ראשית רבנותו היתה בעיירה הליטאית פרוז׳נא (בגליל סלונים), משם עבר ללוקוב, ובשנת שס״א ללובמלא (שתיהן בווהלין). משם עבר למז׳יבוז׳, לבעלז ולשידלוב. בשנת שע״ה (1615) נתקבל לאב״ד ור״מ בבריסק, העיר בה למד בצעירותו. בעיר זו שימש כארבע שנים ולא שבע נחת משום שחלק מבני העיר לא היו יכולים להתרגל למנהגי בני פולין. בשנת שע״ט (1619) נקרא לשמש כרב ואב״ד של קהילת קראקא והגליל, במקום רבו הג״ר משולם פייביש, שנפטר באותה שנה. בקהילה זו שימש 21 שנים, בנהלו את כל מוסדות הקהילה ואת ישיבתו הרמה. כל גדולי הדור פנו אליו בשאלותיהם ופסקיו נתקבלו ברוב קהילות ישראל. מאות תלמידים נהרו לישיבתו. הוא הנהיג בישיבתו ללמוד את הטורים על הסדר וחזר על כל ארבעה הטורים מספר פעמים. בכל פעם היה משמיע את חידושיו עליהם וכך נולד ספרו הגדול ה„בית חדש״, הפירוש הגדול על הטורים המקשט מאז את כל ההוצאות של הטורים לצד המחבר והבית יוסף. הוא זכה לראות עוד בחייו שלשה חלקים מפירושו הגדול הזה, ורק בשנת ת׳ (1640), בשנה בה הודפס גם החלק הרביעי, שהיה על האורח חיים, הלך גם מחברו, ר׳ יואל לדרך החיים ונפטר בשיבה טובה. נוסף לחיבורו זה כתב הב״ח גם אלפי תשובות המרוכזות בספר „שו״ת הב״ח״, וכן הגיה את כל הש״ס וכתב הגהותיו בצורה מרוכזת, ומאז תקפ״ד (1824) מודפסות הגהות הב״ח על הדף בכל ש״ס. כן כתב פירוש על התורה ועל התפלות בדרך תורת הנסתר. בכל חיבוריו מוכיח הב״ח ידיעה עצומה בכל מכמני התורה והמדע. השפעתו על כל בני דורו היתה גדולה מאד. מגדולי תלמידיו יש לראות את חתנו הג״ר דוד הלוי, בעל ה„טורי זהב״, בנו הג״ר יהודה

ליב, אב״ד הנטשין ודיין בקראקא, ובנו השני הג״ר שמואל צבי הירש, אב״ד פינטשוב, שגם הוציא לאור את רוב ספרי אביו. (הוא היה אביו של ר׳ אריה יהודה ליב בעל „שאגת אריה״) וכן חתנו האחר הג״ר יהודה אשכנזי דיין בקראקא. מתלמידיו הידועים היו גם הג״ר מנחם מנדל קרוכמל, בעל ס׳ „צמח צדק״, הג״ר צבי הירש קלויזנר, אב״ד למברג, הג״ר גרשון אשכנזי, בעל „עבודת הגרשוני״, הג״ר מנחם מנדל אוירבך, בעל „עטרת זקנים״ ועוד מאות מגאוני פולין וליטא בדור הרביעי והחמישי של יהודי פולין.

מגאוני ליטא שנולדו בה והגיעו לפולין יש לראות במיוחד את הגאון ר׳ יהושע בן ר׳ יוסף חריף, שנולד בווילנא, בערך בשנת ש״מ (1580). הוא נתפרסם בעיקר על־שם ספרו „מגיני שלמה״, שבו הוא יוצא להגן על רש״י מפני כל קושיות התוספות, ברוב מסכתות התלמוד. הג״ר יהושע היה מקודם תלמידו של הג״ר שמואל אב״ד פשמישל ואח״כ למד אצל הגאונים: המהר״ם ור׳ יהושע פאלק. בהיותו יליד ליטא חזר למולדתו ושימש ברבנות בקהילות החשובות גרודנא וטיקטין. משם נתקבל לפשמישל במקום רבו, ובשנת שצ״ט (1639) לפרברי למברג. משם עבר לקראקא לעמוד בראשות הישיבה של העיר, במקומו של הג״ר נתן שפירא, בעל „מגלה עמוקות״. בשנת ת׳ (1640), כאשר נפטר רבה של קראקא, הב״ח, נבחר הג״ר יהושע לרב ואב״ד והוא כיהן בתפקיד זה „שלא על מנת לקבל פרס״, עד התמנותו של הגאון בעל ה„תוספות יו״ט״ לתפקיד זה.

גדולי ליטא ופולין בדור הרביעי והחמישי באו ללמוד לישיבתו שבקראקא, ביניהם ה„טורי זהב״ והש״ך. עומק שכלו וחידושיו הנפלאים בדרך הפשטות הקנו לו את התואר „חריף״. הוא נפטר בדיוק בשנת הגזירות הנוראות ת״ח (1648). בהקדמה לספרו „מגיני שלמה״ כותב נכדו הג״ר אליקים דיין: „...דעו נא רבותי, כי הגאון אמ״ז (אדוני, מורי זקני) הגיד באזני תלמידיו בחייו, שהגאון רש״י ז״ל בא אליו, והראה תמונתו בעצמו ובכבודו לפניו בשמחה גדולה ואמר לו בזה״ל: אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא, בשביל שאתה מציל אותי מפי האריות והכפירים, גבורים וחריפים בעלי תוספות ז״ל, אתיא (אבוא) לקבלך לעולם הבא עם כל תלמידיי״. ובאמת כך היה. כחצי שעה לפני פטירתו אמר לגדולי קראקא שעמדו ליד מיטתו, וביניהם תלמידו המובהק, הש״ך: „פנו מקום, שרבנו באור עיניים הגאון רש״י ז״ל בא אלי וכל קדושיו עמו וקבלני בשמחה להראות לי דרך החיים״.

ההתפתחות העקרית של חיי התורה בליטא ותקומת ישיבותיה הרבות חלו רק לאחר גזירות ת״ח וגזירת השבדים, כאשר רוב מרכזי התורה בפולין נחרבו ושארית הפליטה מצאה מקום אחיזה חדש.

טז. גדולי פולין במאה ה־17 (לפני גזירות ת״ח): בעל „התוספות יו״ט". — המהרש״א

ר׳ יו״ט ליפמן הלר, בעל ה„תוספות יו״ט" — ישיבות אוסטריא ומעהרין — צרת יהודי פראג — פירושו הגדול על ששה סדרי משנה — ר׳ שמואל אליעזר אידליס, המהרש״א — „חידושי ההלכות וחידושי האגדות".

שונה מהגדולים שתארנו בפרקים הקודמים היה הגאון ר׳ יו״ט ליפמן הלר, הידוע יותר ע״ש פירושו הגדול על ששה סדרי משנה, ה„תוספות יו״ט". הוא נולד בשנת של״ט (1579) בוולרשטיין אשר בבוורריא. ראשית חינוכו קיבל בבית סבו הג״ר משה מוולרשטיין, שהיה „רב הכולל" של כל מדינות אשכנז. לאחר מכן למד אצל הג״ר יעקב גינצבורג בעיר פרידבורג. משם עבר לפראג ולמד בישיבת המהר״ל מפראג. בעודנו צעיר, כבן ח״י שנים, נתמנה הג״ר יו״ט לדיין וראש ישיבה בפראג. במשרה מכובדת זו כיהן 28 שנה. בתקופה ארוכה זו יצא לו שם כביר על גדולתו בתורה ובעיקר על יושר מידותיו. בשנת שפ״ה (1625) נבחר כרב־אב״ד של קהילת ניקלשבורג, לא האריך כאן לשבת, כי עוד באותה שנה נתקבל כרב־אב״ד בעיר המלכותית — וינה. בהשתדלותו נקבעה השכונה „ליאופולדשטדט" כשכונה קבועה של היהודים ליד העיר. (מאז ועד השואה האחרונה היתה שכונה זו המרכז התוסס של יהודי עיר זו). כשנתיים, בסך הכל, ישב הג״ר יו״ט בוינה, אך גם במשך תקופה קצרה זו הספיק לתקן לקהילה תקנות הגונות ומסודרות. בני קהילת וינה אהבוהו מאד, וכאשר נתקבל כרבה של פראג, בשנת שפ״ז (1627), בקשו ממנו בני קהילת וינה להשאר בעירם ואף הבטיחו לו הוספות גדולות למשכורתו, אך הוא — למרות אהבתו לקהילתו — העדיף לעבור לפראג, עיר של חכמים, ובמיוחד נוכח העובדה שכבר כיהן תקופה ארוכה בעיר זו.

בתקופה ההיא השתוללה מלחמת 30 השנה, כפי שכבר כתבנו למעלה, ויהודי העיר פראג היו בצרה גדולה. הם נאלצו לשלם מסים כבדים למלכות, לכיסוי הוצאות המלחמה. כנגד רצונו, הועמד הג״ר יו״ט בראש ועדת ההערכה לחלוקת העול הכספי הכבד הזה, וכרגיל במקרים כאלה, במיוחד כאשר מדובר על אדם אשר

שום דבר חוץ מהאמת והצדק אינם מענינים אותו, השיג לעצמו אויבים אשר לא היו שבעים רצון מגובה הערכתו עליהם. היו אלה אנשי בליעל, שלא רצו לשאת בעול ההוצאות, והם הלשינו עליו בפני המלך פרדיננד ה־2, שהוא כתב בספריו „מעדני מלך" ו„לחם חמודות", נגד הנצרות. בקיץ שפ"ט (1629) נתקבלה פקודה מאת המלך להובילו באזיקים למשפט, לוינה, ורק בהשתדלות זקני פראג ותמורת שוחד רב בטלו בזיון זה ונלקח למאסר ולמשפט בלי אזיקים. משפטו נתקיים בפני כמרים נוצריים, וכאשר נשאל: האיך העז לכתוב שבחים על התלמוד, המלא — לפי דבריהם — פגיעות גסות נגד הנצרות, השיב הג"ר יו"ט: „כל מה שכתבתי — כתבתי לבני הדת היהודית. ובשבילם התורה שבע"פ היא יסוד קיומם, ומחוייבים לשמוע לה". פסק־הדין — לדבריהם — היה צריך להיות משפט מות, אך הם מוכנים לרחם עליו ולשחררו תמורת שנים־עשר אלף כסף (!) במזומנים, במיוחד לאור כתב השטנה וההלשנה, שנוסף לדברי הנאצה הנ"ל כלל גם תיאור כוזב על עשרו, כביכול, של הג"ר יו"ט. כמו כן הוחלט להחרים את ספריו ולשרפם. לבסוף גם בזה הומתק הדין, ורק חלקים אחדים נמחקו ע"י הצנזורה. גם העונש השלישי, האיסור לכהן ברבנות בכל הקיסרות האוסטרית בוטל וצומצם לעיר פראג בלבד. ארבעים יום ישב הג"ר יו"ט במאסר, ואת היום בו נאסר, ה׳ בתמוז, קבע כיום תענית לכל בני משפחתו לדורות. על כל התלאות והצרות שעברו עליו כתב התויו"ט חיבור בשם „מגילת איבה". בשנת שצ"א נדד לפולין, בהתחלה נתקבל כר"מ בלובלין, משם עבר לבריסק דליטא, ומשם נתקבל כאב"ד בעיר נמירוב, זו הקהילה שסבלה לאחר מכן הרבה מאד מפורעי חמלניצקי. (התויו"ט כתב לאחר מכן קינה יפה על קהילה זו). בשנת שצ"ד (1634) עבר לכהן כרב־אב"ד של לודמיר. כאן ישב כעשר שנים והיה פעיל מאד בקיום התקנות של „ועד ד׳ ארצות". במיוחד יצא בקצף נגד אלה הקונים את רבנותם בכסף. משום כך סבל גם כאן בגלל יושרו וגם כאן הלשינו עליו בפני נסיך המחוז. בחוה"מ סוכות שנת ת"ד (1643), נקרא לכהן כרבה הראשי של קרקא, במקום הב"ח שנפטר לפני כן. כאן ניהל ישיבה גדולה, במיוחד לאחר פטירת ר׳ יהושע פאלק, שעמד עד אז בראש הישיבה בעיר זו. בזמן שבתו על כס הרבנות בקרקא, פרצו פרעות ת"ח, והתויו"ט השתדל הרבה להקל על סבלם של הפליטים, ובמיוחד השתדל הרבה לטובת העגונות. למרות ששימש בקהילות המפוארות ביותר של פולין, בוהמיא ואוסטריא, היה התויו"ט כל ימי חייו עני מאד. הג"ר זליג מרגליות מעיד עליו בהקדמתו ל„חיבורי ליקוטים", ש„לא הניח אחריו מעות לקנות לו תכריכין וכו׳..."

בכל מקום בו ישב התויו"ט, הקדיש את רוב זמנו לכתיבה. הוא היה פוסק,

מפרש, סופר ופייטן פורה מאד. כל חיבוריו מעידים על גדולתו בתורה, בקבלה, בדקדוק עברי, וגם במדעים שונים. חיבורו העיקרי הוא ה„תוספות יום־טוב" על המשניות, אשר נכתב על ידו בפעם הראשונה עוד בימי שבתו בפראג כדיין צעיר, ונתפרסם בשנים שס"ז—שע"ד (1607—1614). מהדורה שניה של ה„תויו"ט" יצאה על ידו בקרקא בשנת ת"ג—ת"ד (1643/4). הוא כינה את פירושו זה למשניות בשם „תוספות יו"ט", בגלל תפקיד הפירוש שהוא קבע לו לשמש „תוספות" וגם כעין „מקורות, ביאור והשלמה לביאורו של רבנו עובדיה מברטנורה למשנה". (מתוך הקדמתו). בהתאם למטרה זו השתדל הג"ר יו"ט לגלות את מקורות „הרע"ב", לבאר את סתומותיו, לבדוק את מסקנותיו ההלכתיות וגם לבדוק לשונו. הג"ר יו"ט השתמש בביאורו למשנה בדברי התלמוד, הפוסקים הראשונים והאחרונים, גם פירש את המלים במשנה מבחינה לשונית, ובעיקר בדק והגיה נוסחאות שונות של כתב"י של המשנה והעמיד אותן על דיוקן. ה„תוספות יו"ט" משתדל להסביר בדרך הסברא וההגיון את המחלוקות במשנה, במיוחד את הסתירות בין משנה למשנה, ותמיד בלי פלפול אלא בלשון הפשטות. דבר זה הוא למד בעיקר מרבו, המהר"ל מפראג, שהיה ידוע כפשטן גדול. מטרתו העיקרית בחייו היתה, לפי דבריו, לגלות ולהראות את ההלכה ישר מן המשנה. מכל הפוסקים עליהם הוא כתב, הוא מעריץ במיוחד את הרא"ש. בספרו „מעדני מלך ולחם חמודות", שהוא פירוש נרחב על הרא"ש, הוא כותב, שאת המשנה יש לראות כיסוד ההלכה, ואילו את הרא"ש — כפוסק כללי. בספרו זה הוא כותב גם על שיטת הרי"ף, הרמב"ם, הטורים ומסביר את חשיבות פוסקים אלה בהשתלשלות ההלכה. חיבורים אחרים של הג"ר יו"ט הם: פירוש על הספר „בחינת עולם" של ר' ידעיה הפניני, אחד מגדולי חכמי פרובנס בסוף המאה ה־13 ובראשית המאה ה־14, (בדורו של הרשב"א). ספר זה הוא ספר מוסר יקר ובו מסביר בהרחבה המחבר את הבלי העולם הזה ואת האושר המחכה לנפש בעולם הבא. ספר זה זכה ל־80 מהדורות ולעשרות פירושים ותרגומים. ספר אחר שלו הוא „צורת בית המקדש", לפי ספר יחזקאל; הגהות לס' „גבעת המורה" של ר' יוסף בן יצחק הלוי, רבו של ה„תויו"ט" בתורת הקבלה; „מלבושי יו"ט" — השגות על ה„לבוש או"ח". אלפי תשובות, פירושים והגהות נשארו ממנו בכתבי יד.

כאמור, היה הג"ר יו"ט גם פייטן יפה. הוא כתב סליחות על המרד שפרץ בפראג בשנת שע"ח (1618) ובהן באים לידי ביטוי החששות והדאגות של יהודי העיר. כ"כ חיבר פיוטים, קינות וסליחות על גזירות ת"ח—ת"ט, שאומרים אותן בכ' סיון.

ה„תוספות יו"ט" נפטר בשנת תי"ד (1654) בקרקא.

נסיים את תאור גדולי ישראל לפני גזירות ת״ח, באחד מגדולי מפרשי התלמוד ומהגאונים הגדולים שקמו לישראל בדורות ההם, הגאון ר׳ שמואל אליעזר אידליס, הוא המהרש״א. הוא נולד בשנת שט״ו (1555) בקרקא. בצעירותו הלך לפוזנא ושם נשא לאשה את בתם של הג״ר משה אשכנזי היילפרין ואשתו הגבירה מרת איידל, שעל שמה נקרא המהרש״א. במשך עשרים שנה תמכה חותנתו במהרש״א והחזיקה את ישיבתו עם מאות תלמידים. (שמ״ה—שס״ה, 1585—1605). אולם לאחר פטירתה נאלץ המהרש״א לקבל על עצמו את עול הרבנות בחלם. בשנת ע״ד נתקבל כרב אב״ד בלובלין, בה ישב וניהל ישיבה גדולה במשך 11 שנה. בשנת שפ״ה (1625) עבר לכהן כרבה של אוסטרהא, ושם הקים את אחת הישיבות הגדולות ביותר של פולין. המהרש״א היה מפורסם במעשי גמילות החסדים שלו. על משקוף ביתו היה חרות פסוק מאיוב (ל״א, ל״ב): „בחוץ לא ילין גר, דלתי לאורח אפתח״.

המהרש״א חיבר את אחד הפירושים העמוקים והמקיפים ביותר על התלמוד הבבלי, שבלעדיו אין לתאר היום את לימוד התלמוד, והוא מודפס בכל הוצאה של הש״ס. פירוש זה נחלק לשנים: „חידושי הלכות״ ו„חידושי אגדות״. אם־כי הם באים משולבים זה בזה, בכ״ז אפשר להבחין בין שני הסוגים, כי ברוב ההוצאות נדפסו „חידושי האגדות״ באותיות זעירות יותר. „חידושי ההלכות״ מצטיינים בחריפות יתרה, אבל לפעמים הוא מקצר מאד ומסיים את ה„חידוש״ ברמזים: „וק״ל״ (וקל להבין) או „ודוק״. לפעמים הוא שואל קושיא חמורה ומסיים ב„ויש ליישב״. דברים אלה גרמו לריבוי ההתעמקות, הספרים והפירושים על דברי המהרש״א. המהרש״א, כמו שני חבריו הגדולים, המהרש״ל והמהר״ם, מפרש לא רק את לשון הגמרא אלא גם את דברי רש״י ותוספות.

ב„חידושי אגדות״ משתדל המהרש״א לפרש את מאמרי האגדה של רבותינו ז״ל בדרך ההגיון. פעמים רבות הוא רואה במאמרי חז״ל משלים ומראה את הנמשל הנהדר הטמון בהם. מאמרים אחרים הוא מסביר בדרך „הסוד״.

המהרש״א היה אחד מגדולי המוכיחים שבדור. הוא מטיף מוסר רב לבני דורו המזלזלים במצוות ובמנהגים מקודשים. בענינים אלה היה פעיל מאד ב„ועד ארבע ארצות״. בשנת ש״נ (1590) היה בין החותמים על החרם נגד הקונים הרבנות בכסף. כל גדולי הדור התייעצו בו בדבר תקנות קהילותיהם.

המהרש״א היה גם פייטן. אחת הסליחות היפות שלו אנו אומרים בערב ראש השנה. („אל אלוקי דלפה עיני״). בשנת שנ״ז חיבר קינה לזכרון קדושי ורשה.

המהרש״א נפטר בשנת שצ״ב (1631) באוסטרהא. על מצבתו כתוב בין השאר: „איש קדוש... מופת הדור... שמעו יצא ממזרח שמש עד מבואו... האיר עיני חכמי ישראל בחיבורו הגדול וכו׳...״.

יז. גילוי אמריקה

מקור השם „אמריקה" — הסיבות למסעות — נסיעת קולומבוס — „הודו המערבית" — הסכסוך בין ספרד ופורטוגל ופשרת האפיפיור.

בשם אמריקה אנו קוראים את היבשת שבחצי הכדור המערבי עם האיים הנמשכים ממנה, קרוב אליה. מקורו של השם הוא בטעות, שטעה החוקר הגיאוגרפי הגרמני ולדזמילר בחיבורו שנתפרסם בשנת 1507, שבו יחס את גילויה של היבשת לאמריגו וספוצי. לאחר מכן הכיר בטעותו והודה שקולומבוס היה המגלה של יבשת זו, אך הטעות נתפשטה ונשתרשה בעולם.

בעצם, הידיעות הראשונות על קיום יבשת מעבר לאוקינוס האטלנטי הגיעו לאירופה כבר בסוף המאה העשירית והמשיכו להגיע לסירוגין ע"י נוסעים שונים, אבל כנראה כל אלה הגיעו רק לאיים שונים: לגרינלנד, ניו־פאונדלנד ואח"כ נעלמו עקבותיהם. משום כך מונה האנושות את גילוי אמריקה מיום 12 באוקטובר 1492, היום בו דרכו רגליהם של קולומבוס וחבריו על אדמת האי גואנהני, השייך לאיי בהימה, שממזרח ליבשת אמריקה של היום.

מה היו הסבות שהביאו למסעות ולתגליות בתקופה ההיא? אפשר למנות סיבות מספר:

א) הדרישה המוגברת לסחורות מזרחיות באירופה, שבאה בעקבות עלית הרמה הכלכלית של עמי אירופה, שנטו להשקיע מכספם לבנית אניות ולמשלוחן למרחקים.

ב) הדרכים המקובלות למזרח הרחוק להשגת הסחורות הנ"ל היו בגדר סכנה גדולה עם התפשטותם והשתלטותם של התורקים על שטחים נרחבים במזרח.

ג) התרבות הקלסית של אנשי מדע באירופה אשר התפתחה בתקופה זו, תקופת הרינסנס, ואשר הרחיבה את הרעיון ואת הידיעה, שהארץ היא כדורית, וממילא אפשר להגיע למזרח גם דרך המערב.

ד) התפתחות הרעיונות הלאומיים והדתיים בספרד ובפורטוגל, שגרמו לרצון חזק להתעלות מבחינת השלטון בעולם (ושבגללם סבלו היהודים בשתי

ארצות אלו דוקא וגורשו באותה תקופה. ראה הכרך הקודם). דבר זה הביא להרפתקנים־גבורים אשר היו מוכנים לצאת לעלילות נועזות.

ה) התפתחות הציוד הימי והמלחמתי באותה תקופה, שאיפשרה לאניות להתרחק מחופי הים. בין אלה יש לציין את המצפן, שהובא מסין ובעזרתו יכלו לכוון עצמם הימאים אף בשעה שהרחיקו לשוט בלב ים, והמצאת אבק השריפה, שנתן לימאים אלה את הכח ואת היכולת להלחם עם עמים פרימיטיביים שיפלו בדרכם.

ו) ואחרון אחרון, תגליתו הגדולה של החכם רבי אברהם זכות, מגדולי יהדות ספרד בדור הגירוש, שהמציא את האצטרולב המדוייק מנחושת ובו יכלו הספנים להעזר בנסיעותיהם למרחקים, תוך כדי הכרת לוחות השמים (הכיוונים).

כל אלה סייעו בידי קולומבוס לעשות את צעדו המכריע ולצאת לדרכו. הוא בא לידי מסקנה, שאם הארץ היא כדורית, אז המרחק בין ספרד לבין הודו דרך המערב — לא יהיה רב. אחיו, ברתולומאו, היה מומחה לציור מפות ולימד את קולומבוס ידיעה זו. לאחר מכן פנה לעמנואל מלך פורטוגל והציע לו שירותו, אך זה לא התלהב. משום כך פנה קולומבוס לפרדיננד מלך ספרד ולאשתו איזבל (הזוג הרשע הנודע), אשר לאחר התלבטויות רבות ולאחר שיהודים ואנוסים מימנו את המסע, הסכימו לשלוח משלחת למערב בראשות קולומבוס. המסע יצא מפלוס שבאנדלוסיא ביום טראגי ליהודים, תשעה באב רנ״ב (2.8.1492), יום הגירוש הגדול מספרד. במשלחת השתתפו 88 אנשים על 3 ספינות. בין אנשים אלה היו גם מספר מומרים וביניהם דה־טורס, אשר התיישב אח״כ בקובה, והיה למעשה הספרדי הראשון שדרך על אדמת אמריקה.

קולומבוס וחבריו לא ידעו כלל וכלל, שגילו יבשת חדשה. הם היו משוכנעים זמן רב, שהגיעו לאיים בקצה המזרחי של אסיא. משום כך קראו לאיים שגילו בשם „איי־אינדיא" (הודו), השאירו חיל מצב קטן באיים הנקראים היום: קובה והאיטי, וחזרו לספרד. רק קרוב למותו של קולומבוס, (בשנת 1505), ולאחר שהוא ערך עוד שלשה מסעות (בס״ה 4), נוכחו לדעת, שאין זו הודו ואין זו אסיא, ולכן קוראים לקבוצת איים אלה בשם „איי הודו המערבית" ולילידים שמצאו שם בשם „אינדיאנים".

המסע השני של קולומבוס נערך בשנים 1493—1496, ואז גילה את איי האנטילים. במסע השלישי, שנערך בשנים 1498—1500, גילה את האי טרינידד ואת החוף הצפוני של דרום אמריקה. במסע הרביעי אשר נערך בשנים 1502—1504 הגיע קולומבוס להונדורס ולאיי דריאן.

מיד עם גילוי שטחים אלה נתעוררה מחלוקת עצומה בין ספרד לבין פורטוגל בדבר הזכות לשלוט בשטח הגילויים החדשים. עד אותה תקופה היתה הזכות לחיפוש דרכים חדשות למזרח נתונה רק בידי פורטוגל. (משום כך הציע עצמו קולומבוס לראשונה למדינה זו). זכות זו היא קבלה מהאפיפיור עוד בשנת 1454. האפיפיורים היו מקובלים אז כקובעים בכל העניינים הבינלאומיים. עכשיו, לאחר שקולומבוס כבש שטחים בדרך החדשה, דרשו הספרדים מהאפיפיור להכיר בכל השטחים הללו כשלהם. האפיפיור הציע פשרה, בחלקו את איזור ההשפעה ביניהם, בקו ארוך שחצה את האוקינוס האטלנטי מצפון לדרום, וקבע כי ממזרח לקו, ז. א. חופי אפריקה המערביים שייכים לפורטוגל, ואילו ממערב לקו, ז. א. השטחים החדשים שגילו באמריקה — שייכים לספרד, אך הפורטוגזים לא קבלו פשרה זו ולבסוף הסכימו להסדר אחר.

בעת ובעונה אחת עם סיוריו של קולומבוס, יצא למסע גם ספן אנגלי בשם גבוטו, בשם הסוחרים האנגליים וברשותו של המלך הנרי ה־7, בשנת 1497. הוא הגיע לפינה הצפונית של יבשת אמריקה, לניו־פאונדלנד (שממזרח לקנדה של היום). הסיורים לאורך חופי אמריקה התמידו. ספנים ספרדיים רבים יצאו גם בלי השתתפות קולומבוס, וגילו בעיקר את השטחים שבדרום־אמריקה. באותו זמן (ב־1500) הגיע בטעות לחופי ברזיל הספן הפורטוגזי קברל, ובעקבותיו התחיל גם עמנואל מלך פורטוגל לשלוח יותר משלחות לאיזור זה.

המשלחות התכופות הללו גילו במשך הזמן את רוב שטחי אמריקה התיכונה והדרומית. גם עברו את מיצר פנמה והגיעו לחוף המערבי של אמריקה, לאוקינוס השקט (בשנת 1513). לאט־לאט נוכחו לדעת שאין זו אסיא אך קיוו עדיין שהיא קרובה אליה.

רק בשנת 1520, כאשר הצליחו בפעם הראשונה להקיף את כל כדור הארץ, גילו עד כמה המרחק רב מאמריקה לאסיא.

יח. השתלטות האירופים על אמריקה

I. הכבוש וארגון השלטון באמריקה הספרדית

הילידים באמריקה: האצטקים במכסיקו — כבוש דרום אמריקה ע״י ספרד ופורטוגל — כבוש צפון אמריקה ע״י ספרדים, בריטים, צרפתים והולנדים — התיישבות האירופים וניצול הילידים — מלחמות בין הכובשים השונים — קביעת מעמד „ספרד החדשה״ — הדכוי וההתאכזרות כלפי האינדיאנים והכושים — האינקביזיציא מופיעה — הקריאולים ושלטונם — הברחות של מתכות יקרות.

בהתחלה מצאו האירופים באמריקה רק שבטים פרימיטיביים. בשנת 1519 הדרו האירופים למכסיקו ומצאו שם ממלכה גדולה ועשירה של שבט האצטקים. הם החריבו את הממלכה והקימו שלטון של אירופים בהנהגת התייר הספרדי קורטס. ב־1522 כבשו את פרו, וגם שם מצאו ממלכה תרבותית גדולה, ומשם הדרימו לצ׳ילה וכבשוה. גם הפורטוגזים חדרו פנימה לברזיל וכבשוה. כך נוצרו תחומי השפעה ברורים בין הספרדים לפורטוגזים. גם בצפון אמריקה נמשכו הכיבושים. ב־1541 הגיעו לאמזונה ואז גילו גם את הנהר הגדול ביותר בעולם, את המיסיסיפי. בינתיים באו גם הצרפתים וגם הם השתלטו על איזורים פנימיים בתוך אמריקה הצפונית. למערבה של צפון אמריקה הגיעו הספרדים רק במחצית ה־2 של המאה ה־16. לאחריהם באו גם האנגלים, הצרפתים וההולנדים. בשנת 1580 כבשה ספרד את פורטוגל באירופה עצמה ובזה באה לסיומה ההתחרות ביניהן באמריקה. עלית הבריטים וירידת הספרדים בצפון אמריקה התחילה בשנת 1588, כאשר הספרדים הפסידו קרב גדול.

מטרתם העיקרית של הכובשים החדשים מכל העמים האירופיים, שברובם היו הרפתקנים, היתה גילוי זהב ותבלים. זהב מצאו הרבה, בעיקר באמריקה התיכונה והדרומית. האקלים החם באיזור זה גרם לכך שהכובשים התחילו לגדל כאן צמחים טרופיים. וכך התחילה ההתיישבות של האירופים באמריקה, בהתחלה באמריקה התיכונה והדרומית ולאחר מכן גם באמריקה הצפונית. הספרדים יישבו את מכסיקו, האיטי, פורטוריקו, ג׳מיקה, קובה, פנמה, ניקרגואה, גואטמלה, הונדורס,

פרו, ונצואלה, צ׳ילה, אקוואדור, קולומביא, בוליביא, (כולן במרכז ובדרום אמריקה), ואת המדינות הדרומיות של אמריקה הצפונית (טכסס, ניו־מקסיקו, אריזונה וקליפורניא, היום כולן חלק מארצות הברית). לאחר מכן התיישבו בצפון ארגנטינה ובשנת 1580 יסדו את העיר בואנוס אירס, שהיא בירת ארגנטינה עד היום. הפורטוגזים כבשו והתיישבו בברזיל ושלטו בה בערך כ־300 שנה, עד ראשית המאה ה־19.

במאה ה־17 פרצו מדי פעם בפעם מלחמות בין המתישבים הספרדים לבין הפורטוגזים. ב־1726 יסדו הספרדים את מונטיוידאו באיזור הקרבות, וכ־50 שנה לאחר מכן, בשנת 1777, הצליחו הספרדים להשתלט לגמרי על האיזור הזה ויסדו כאן את אורוגוואי.

באמריקה הצפונית נמשך תהליך ההתיישבות בצורה הרבה יותר אטית. ב־1577 כבש רולי האנגלי את החוף המזרחי־המרכזי וקרא שם המקום — וירג׳יניא. ב־1600 גילה הבריטי הדסון את האיזור הצפוני של החוף, (במקום בו נמצאת עכשיו ניו־יורק), והמפרץ והנהר שם נקרא עד היום על־שמו. גם הצרפתים ניסו כאן כוחם, ועוד יותר צפונה. הם חדרו לקנדה וקראו לה בשם „צרפת החדשה". הם יסדו כאן ב־1608 את קויבק, ב־1640 — את מונטריאל. אותם הצרפתים שחדרו יותר דרומה כבשו חלק מאיזור המיסיסיפי (בשנים 1678—1682) וקראו לאיזור זה בשם „לואיזיאנה", על שמו של לואי ה־14, מלך צרפת. (מקום זה הוא גם חלק מארצות הברית של היום).

עם כיבוש החוף המזרחי וחלק מהאיזורים התיכוניים של אמריקה הצפונית, התחילו לבוא מיסיונרים נוצריים וציידי פרוות במטרה ליישב ולנצר את האינדיאנים כאן.

קרבת אמריקה הצפונית־מערבית אל רוסיא המזרחית־האסיאתית גרמה לכך, שגם הרוסים התחילו להתעניין באיזורים אלה. הם ניסו למצוא את המעבר הצפוני מהמערב למזרח (מהים השקט לאטלנטי), אך לא הצליחו. גם מאמציהם המרובים של הבריטים למצוא מעבר זה מהמזרח למערב בצפון לא הוכתרו בהצלחה. (רק בשנת 1853 הצליח האנגלי מק־קלור לגלות מעבר זה).

לא בכל מקום הצליחו הכובשים האירופיים להשתלט בדרך פשוטה. היו מקומות, כמו במכסיקו, בצ׳ילה, בארגנטינה, ובצפון אמריקה — באיזור שמעבר להרי האפליצ׳ים — שהאירופים נתקלו בהתנגדות חריפה מצד האינדיאנים ותושבים־ילידים אחרים.

השטחים החדשים שנכבשו היו כעין שטח הפקר מבחינת המינהל. כל מתישב

עשה ככל העולה על דעתו. ב־1524 נקבעה ע״י ספרד מעין „מועצת אינדיא״, שקבלה את השלטון בשטחים החדשים. מועצה זו היתה כפופה לממלכת ספרד. היא חלקה את השטחים הספרדיים באמריקה לשתי ממלכות משנה: א) „ספרד החדשה״, שבירתה היתה העיר מכסיקו, ואשר כללה את מדינת מכסיקו ואת סביבתה, ואת כל האיזורים שבמרכז אמריקה. בראש ממלכה זו עמד ה„משנה־למלך״ וכל נציבי האיזורים היו כפופים לו. ב) ממלכת־משנה פרו, שכללה גם את בוליביא של היום ובירתה היתה לימא. (בירת פרו היום). נוסף לשתי ממלכות המשנה הנ״ל היו נציבויות עצמאיות כמעט בארבע ממלכות אחרות: צ׳ילה, קויטו (אקוואדור של היום), גרנדה החדשה (קולומביא של היום) ופנמה. אל נציבויות אילו השתייכו הפרובינציות שע״י הנהר לה־פלטה, שהן: פרגוואי, טיקומן ובואנס־אירס. המרחקים בין הממלכות והנציבויות היו עצומים, אלפי קילומטרים ממש, לכן למעשה שלט כל נציב לעצמו. בכל מקום בו ישב משנה־למלך או נציב היה בית־דין גבוה, ששופטיו היו משמשים כעין יועצים למשנה־למלך או לנציב, ולפעמים אחדים מהם גם בממלאי־מקום אלה. נוסף לשלטון המרכזי של „הממלכות״ היה גם שלטון משני־מוניציפאלי בערים החדשות שהוקמו במהירות רבה. בשנת 1574 כבר היו יותר מ־200 ערים, אמנם רובן קטנות ביותר, בגודל של כפרים, אך קבלו מעמד של עיר משום הגמון קטולי או פקיד גבוה שישב בתוכן. השלטון המוניציפאלי היה נתון בידי: א) שופטי העיר. ב) מועצת אזרחים. ג) פקידים. למעשה שלטו הפקידים. רוב תושבי „הערים״ היו הקריאולים, (כך נקראו המתישבים הספרדים באמריקה וצאצאיהם), ולהם השתייכו רוב הקרקעות שבסביבות הערים. בכפרים עצמם ישבו האינדיאנים שהיו מחולקים לשבטים עם ראשי השבטים. הקריאולים העבידו את האינדיאנים עבודת פרך במכרות, בחיפוש זהב, כסף ואבנים יקרות, בדליית פנינים מן הים ובליקוט עצים יקרים. הילידים לא היו רגילים לעבודות קשות כאלו, ורבם מהם מתו מרעב וממחלות ובעיקר מאפיסת כוחות. היו מקומות, כגון־באיי האנטילים, שהילידים מתו והושמדו כליל בעשרות השנים הראשונות של ההתישבות הספרדית. החוקים נקבעו על ידי המתישבים ועשו בהם כרצונם. ב־1520 הובאו כבר לכאן עבדים כושיים מאפריקה, שמלאו מקום האינדיאנים המתים. מצבם הקשה של האינדיאנים נמשך כאן עד 1542. אז פרסם לס־קסס, אחד ממנהיגי המתישבים וממגיני האינדיאנים, חוקי הגנה לאינדיאנים (אך לא לכושים). אולם זה רק להלכה. למעשה, נמשך המצב הקשה גם לאחר מכן, כי כלכלתן של המושבות החדשות היתה תלויה בשעבוד הילידים. גם בחקלאות שלטה שיטה זו של עבודות פרך, מעין פיאודליזם. כל מתישב ספרדי קיבל סמוך לעירו שטח

גדול של קרקעות עם הכפרים האינדיאנים ותושביהם שעליהן. אינדיאנים אלה שימשו לו כפועלים קבועים שנוצלו מאד ואסור היה להם לנטוש אותו.

למרות עבודות הפרך, הלחץ והניצול — לא היו מרידות רבות. רק לעתים רחוקות מרדו הילידים. הגדולה שבמרידות אלו היתה בפרו, רק בסוף המאה ה־18 (בשנים 1780—1782) בהנהגת טופק, וגם היא דוכאה באכזריות.

גם הכנסיה הקטולית לקחה חלקה בדיכוי הילידים. אמנם יחסם של הכמרים והמיסיונרים היה קצת יותר טוב מהכובשים עצמם, אך רק אם הילידים היו מוכנים לקבל על עצמם את הנצרות מרצונם הם. במדה וסרבו, הופעלה גם כאן האינקביזיציא הידועה לשמצה מספרד, שהוקמה בשעתו נגד היהודים. בשנת 1570 כבר פעלה האינקביזיציא באמריקה הספרדית. היא השגיחה על החיים הרוחניים של האוכלוסיא — הלבנים והאינדיאנים — (גם על היהודים האנוסים שבאו לכאן, אך ע״ז ראה להלן בפרק הדן על היהודים באמריקה), והטילה צנזורה חמורה על כל יבוא של ספרים אנטי־קטוליים. במקום שנמצאת היום פרגוואי הוקמה מדינה עצמאית של הנזירים, שנתקיימה מאמצע המאה ה־17 עד 1767.

נוסף לאינדיאנים וללבנים נוצר כאן במשך הזמן סוג חדש של אוכלוסיא, תערובת של שני הגזעים, שנקראו „מסטיצים״, (מסטיצו — פירושה בספרדית — תערובת), שבאו מנישואי הלבנים עם האינדיאניות. לפי הסטטיסטיקה היו בשנת 1800 בכל האימפריא הספרדית באמריקה מיליון ו־700,000 קריאולים (לבנים), כחמישה מיליון אינדיאנים וגם כחמשה מיליון מסטיצים (!). היה גם מעט מסוג אחר של תערובת — כושים ולבנים — המולטים. למראית עין היו כל המסטיצים קטולים, אך למעשה לא שמרו על דת זו. מבחינה תרבותית היו רובם מחוסרי השכלה.

מבחינה כלכלית ניצלו הקריאולים היטב את כל האימפריא שלהם. הממשלה הספרדית הטילה פקוח חמור על המסחר בין המושבות לבין ספרד. לפי חוק ממשלתי היו צריכות כל האניות המובילות סחורות מהמושבות שבאמריקה לאירופה, לעגון מקודם בנמל סביליא שבספרד. כאן היו מפרקים אותן ונמסרו לסוחרי סביליא אשר היו משלמים עבורן מסים גבוהים לאוצר המלך. תנועת האניות היתה נמצאת תמיד בסכנה מצד שודדי הים. לכן היו האניות יוצאות תמיד בשיירות, בליווי אניות מלחמה. הסחורות שהובאו מאמריקה היו לרוב: זהב, כסף, פנינים, אבנים יקרות, קקאו, טבק, עורות ועצים לצבע, והיו מחליפים אותן בסחורות אירופיות — לרוב אריגים ומשי. גם באמריקה נקבעו שני נמלים בלבד לפריקת הסחורות — אחת במקסיקו ואחת בפורטו־בלו שבפנמה — ומשום כך היו הסחורות

המיועדות למדינות הדרום יקרות מאד, כי ההובלה ביבשת ייקרה אותן פי־ששה מאשר היו מפרקים אותן ישר בנמלי הדרום.

ספרד הטילה גם פיקוח חמור על הייצור ועל הגידולים במושבותיה שבאמריקה. למשל, כדי שהמושבות תהיינה מוכרחות לקנות את תצרוכת היין והשמן שלהן בספרד עצמה, אסרו לגדל במושבות גפנים ועצי זית.

כל ההגבלות הנ״ל גרמו לכך, שנוצר שוק שחור והברחות לאותם המקומות והנמלים, בהם המסחר היה מוגבל. השתתפו בזה בעיקר אניות וסוחרים בריטיים, צרפתיים והולנדיים, אשר לא הכירו בזכותו של האפיפיור לקבוע את דרכי המסחר בימים. הם טענו, שאין לאפיפיור שום זכות להתערב בענינים חילוניים. עמים אלה אף סייעו בידי השודדים להתנפל על השיירות הספרדיות. סכסוכים נסתרים אלה הפכו לסכסוכים גלויים ולמלחמות שהביאו לכיבוש האי ג׳מאיקה ע״י הבריטים (1655) והאי גווינה ע״י ההולנדים והצרפתים. בשנת 1497 כבשו הצרפתים את החלק המערבי של האי האיטי, ובזה נגמר המונופולין של המסחר הספרדי באיזור זה. במאה ה־18 נאלצה ממשלת ספרד לבטל על המונופולין שלה גם בדרום־אמריקה. מקודם התירה לסוחרים בריטיים להביא כל שנה 4.800 עבדים כושיים ו־500 טונות סחורות (1713). לאחר מכן נפתחו גם הנמלים הדרומיים: בואנוס אירס ונמלי פרו וצ׳ילה ואחרים למסחר הדדי.

על ההתפתחות המקבילה באמריקה הצפונית בפרק הבא.

יט. ארגון השלטון וההתפתחות של מושבות צפון־אמריקה

II. המושבות הבריטיות

ההתיישבות בצפון־אמריקה — חילוקי דיעות בין הבריטים לבין ההולנדים — ייסוד המושבות החדשות — הרכב האוכלוסיא במושבות — חברות ההתיישבות — ענפי התעסוקה בדרום — העבדים הכושיים — התעסוקה במושבות הצפון — חינוך דור ההמשך — השלטון האדמיניסטרטיבי — הסכסוכים בין המושבות לבין אנגליא.

התיישבותם של עמי אירופה באמריקה הצפונית התחילה, כאמור בפרק הקודם, משלשה כוונים: מדרום ע״י הספרדים, ממזרח ע״י הבריטים, הצרפתים וההולנדים ומצפון־מערב ע״י הרוסים. הספרדים הסתפקו באיזורים הדרומיים של אמריקה הצפונית, הקרובים למכסיקו, כי היו עסוקים בעיקר באמריקה המרכזית והדרומית. נוסף לזה התעניינו הספרדים בעיקר במכרות זהב ובמטעים טרופיים, ואלה לא היו באמריקה הצפונית, שאקלימה היה הרבה יותר נוח. גם נסיון הרוסים, להאחז באמריקה הצפונית־מערבית דרך אלסקה, לא הצליח. יוצא, איפוא, שההתיישבות העקרית נשארה בידי הבריטים והצרפתים ובמדה פחותה יותר — בידי ההולנדים והשבדים. שני עמים אחרונים אלה נדחקו במשך הזמן מפעילותם ההתישבותית בגלל סבות שונות. השבדים ניסו להתיישב במפרץ דלבר, (מדרום למדינת ניו־ג׳רסי). הנסיון התחיל ב־1638, בשעה שהשתוללה באירופה מלחמת 30 השנה (1618—1648), שהשבדים היו שקועים בה היטב. משום כך לא יכלו לשים לב במיוחד לכיבושיהם מעבר לים. בשנת 1655 כבשו ההולנדים באמריקה את האזור השבדי בדלבר, ובזה נסתיימו כיבושיה של ארץ זו. אך גם ההולנדים לא החזיקו מעמד זמן רב. גם לה היו בעיות קשות באירופה, כשספרד, צרפת ואנגליא מאיימות על עצם קיומה. משום כך כל מטרת ההולנדים לרכוש מושבות באמריקה היתה רק למען קיום קשרי מסחר עם המושבות ותחנות לציוד אניותיהם. ההולנדים הקימו את המושבה ניו־נדרלנד עם עיר הבירה ניו־אמסטרדם (ניו־יורק של היום), בשנת 1614. ההתישבות כאן לא הצליחה, כי המתישבים היו מורכבים מעמים רבים ובני דתות שונות. היו כאן הולנדים, שבדים, גרמנים־פרוטסטנטים, אנגלים, ארמנים

ויהודים (ראה עליהם להלן), שלא יכלו להסתדר ביניהם. בלית ברירה ויתרה הולנד בשנת 1664 על ניו־אמסטרדם לטובת אנגליא ששינתה את שם העיר לניו־יורק. בסופו של דבר נצטמצם המאבק על אמריקה הצפונית בין אנגליא לבין צרפת. (פרט לאזורים הדרומיים, כאמור, ששם גם ספרד היתה בתמונה).

ההתיישבות הבריטית באמריקה הצפונית התרכזה בעיקר בשלשה איזורים: לראשונה נוסדה וירג׳יניא, שהיא הדרומית מבין השלשה (בשנת 1607 הוקם בה ישוב קבוע), אח״כ התיישבו במסצ׳וסטס שבצפון (מ־1624) עם העיר בוסטון במרכזה, והאיזור השלישי היה בפנסילבניא שבמרכז (מ־1682) עם העיר פילדלפיא. באיזור וירג׳יניא נוסדו המושבות הדרומיות האחרות: מרילנד, ג׳ורג׳יא וקרולינה הצפונית והדרומית. באיזור מסצ׳וסטס נוסדו המושבות: מיין, ניו־המפשיר, רוד אילנד וקונטיקוט. (כל המושבות הללו יחד נקראו בשם ניו־אינגלנד). מפנסילבניא שבמרכז יצאו המושבות ניו־ג׳רסי ודלבר. כל ההתיישבות הבריטית באמריקה הצפונית במשכה, איפוא, על חוף הים המזרחי ברצועה צרה וארוכה מגבול קנדה שבצפון (שהיא עצמה היתה שייכת לצרפת) עד פלורידה שבדרום, שהיתה שייכת לספרד. הגבול המזרחי של כל המושבות היה האוקינוס האטלנטי, ואילו הגבול המערבי שלהן היו הרי האפליצ׳ים.

האוכלוסיא הבריטית של המושבות היתה מורכבת מכל הזרמים הדתיים והפוליטיים שהיו בבריטניא עצמה. במושבות הדרום, בוירג׳יניא ושכנותיה, התיישבו בעיקר האנגליקנים (פרוטסטנטים), שבאו מהחוגים האריסטוקרטיים שבחברה האנגלית, במרילנד התיישבו בעיקר קטולים שנרדפו באנגליא ובאירלנד, שהיתה שייכת לאנגליא, ואילו בצפון, במסצ׳וסטס ובשכנותיה, התיישבו בעיקר הפוריטנים שבאו לאמריקה במחצית ה־1 של המאה ה־17. (על מאבקם של הפוריטנים באנגליא ראה להלן בפרק מיוחד על תולדות אנגליא בתקופה זו). לעומת אלה התיישבו בפנסילבניא הקווייקרים, אשר גם הם היו פרוטסטנטים כמו האנגליקנים והפוריטנים, אך התנגדו לפוריטנים בגלל התערבותם בפוליטיקה וכשום שהיו קשורים לתנ״ך. הקווייקרים היו אדישים לעניינים פוליטיים וצבאיים והיו קשורים רק לאבנגליון.

כל המושבות באמריקה הצפונית נוסדו ע״י יוזמה פרטית. באנגליא נוסדו חברות התישבות פרטיות שארגנו את המתישבים, הסיעו אותם לאמריקה, ובתקופה הראשונה של התיישבותם אף כלכלו אותם. זו היתה ראשיתן של מסצ׳וסטס ווירג׳יניא. ניו־היבן נוסדה ע״י מתיישבים עשירים, שבעצמם מימנו את הגירתם ואת כל הכלים הדרושים להם להתישבותם. מושבות אחדות נוסדו ע״י אנגלים

עשירים אשר שלחו אריסים ומשרתים לעבוד למענם באמריקה. (ניו־המפשיר, כייין, מרילנד, קרולינה הצפונית והדרומית, ניו־ג׳רסי ופנסילבניא). רוד איילנד וקונטיקוט נוסדו ע״י בני מסצ׳וסטס.

כלכלת המושבות היתה שונה מאד, והיא היתה תלויה בהרכב האוכלוסיא של המושבה ובמצבה הגיאוגרפי. ע״י גורמים אלה נוצרו הבדלים הקיימים עד היום הזה. במושבות הדרום — בוירג׳יניא, בקרולינות ובג׳ורג׳יא — תפסה את המקום הראשון החקלאות, ובמיוחד ענף המטעים. כאן היה המשק מבוסס כולו על האחוזה. אנשים בודדים החזיקו בידיהם שטחי קרקע עצומים, וכדי להתגבר על בעית המחסור בידיים עובדות, הובאו עבדים כושיים מאפריקה, שמספרם עלה במשך הזמן למיליונים. (מאז ועד היום קיימת בעית הכושים באיזור זה של ארצות הברית). החקלאות לא יצרה כאן לטובת התצרוכת המקומית אלא בעיקר לשוק הבינלאומי. משום כך גידלו כאן טבק, סוכר ואח״כ גם כותנה בכמויות עצומות.

בניגוד למושבות הדרום היו המושבות במרכז מבוססות בעיקר על המסחר, במיוחד הערים ניו־יורק ופילדלפיא. לכן מלכתחילה לא היתה קיימת באיזור זה בעית הכושים.

המושבות בצפון היו דומות במשקיהן לחיי הכפר של צפון־מערב אירופה, ז. א. משק מעורב של שדות תבואה, גידול בקר, עופות ודיג. רוב המשקים היו קטנים ועובדו בדרך כלל ע״י המתישב ומשפחתו (דוגמת מושבי העובדים בארץ ישראל), ולפעמים נעזרו בפועלים שכירים. לכן, גם כאן לא היתה קיימת במיוחד בעית העבדות. החזקת עבדים כושיים כאן היתה בבחינת מותרות. לפי הסטטיסטיקה היו בשנת 1700 בכל מושבות הצפון והמרכז יחד כ־6.000 עבדים, ביניהם משרתים בבתים העשירים של ניו יורק. לעומת זה היה באותו זמן בקרולינה הדרומית רוב אוכלוסיא של כושים, ומצב דומה היה גם במושבות האחרות שבדרום.

מבחינה דתית היו, כאמור, רוב המתיישבים פרוטסטנטים מכתות שונות, עם סכסוכים ופילוגים פנימיים בתוכם. ממשלת אנגליא תמכה בעיקר באנגליקנים, ואף חייבה להחזיק כמרים בכל המושבות. במושבות אחדות היו לאנגליקנים זכויות מיוחדות.

דאגתם העקרית של המתיישבים היתה נתונה לחינוך בניהם. ב־1647 נחקק חיק במסצ׳וסטס, שחייב כל עיירה, שהיו בה לפחות 50 משפחות, להחזיק בית ספר עממי, ובעיירות שהיו בהן לפחות 100 משפחות להחזיק גם בית ספר לשפות קלסיות. את החוק הזה קבלה לאחר מכן גם קונטיקוט ורוד איילנד, ושאר מושבות

הצפון והמרכז. באמצע המאה ה־18 נוסדו קולג׳ים (מעין אוניברסיטאות) בניו־יורק, בניו־ג׳רסי ובפנסילבניה. באותו זמן גם נוסדו עתונים ברוב המושבות. לעומת אלה היתה שיטת חינוך מפגרת ברוב מושבות הדרום, בגלל חוסר התענינותם של בעלי האחוזות, ובעיקר משום שלא היו מעוניינים לתת השכלה וחינוך לבני העבדים הכושיים. גם כאשר נוסדו שם בתי־ספר, הם נפתחו רק לבני הלבנים. לילדי הכושים אסור היה לבקר בבתי ספר אלה. (עד היום הזה קיימת אפליה זו ברוב בתי הספר שבדרום).

צורת הממשל במושבות היתה להלכה בידי הכתר האנגלי, אך למעשה היו אלו רפובליקות קטנות, שהשלטון בהן היה נתון בידי הממשל המקומי. המרחק העצום בין אנגליא לבין מושבותיה באמריקה מנע קשר הדוק בין המלך לבין המושבות. קשר זה היה מאד רופף, עד שבסופו של דבר נתפרק לגמרי. (על זה נכתוב בספר הבא בפרק הדן על „מלחמת השחרור של ארצות הברית").

בראש כל מושבה עמד מושל, שמעמדו היה דומה למלך באנגליא. כ״כ היו בכל מושבה שני בתי מחוקקים: בית נבחרים וסנט. (על בסיס זה נוצרה לאחר מכן החוקה האמריקנית). כמובן, שהיו הבדלים במעמדן של המושבות: בקונטיקוט ורוד איילנד היה השלטון למעשה בידי הנהלת חברת ההתישבות; במרילנד ובפנסילבניא היה השלטון בידי בודדים, בעלי הקונצסיות (הזכיונות); ביתר המושבות היה השלטון כפוף יותר לכתר הבריטי. המלך האנגלי היה ממנה בהן את המושל ואת חברי מועצת המושבה.

במשך המאה ה־18 נתרבו הסכסוכים בין הכתר, ז. א. אנגליא, לבין המושבות. רובם היו בגלל עניינים כספיים — משכורת המושל והפקידים. לפי המלך, יש לתת לכולם משכורת קבועה מראש לפי גבה שייקבע ע״י הכתר, ואילו המושבות טענו שהם יקבעו כל שנה את המשכורות, כי זכות המתיישבים לעשות בכספים שלהם בהתאם לרצונם. כ״כ נגרמו סכסוכים בגלל „חוקי הספנות" משנת 1660, שלפיהם חייבו את המושבות להוביל את רוב התוצרת שלהם לנמלים בריטיים, (כפי שראינו בפרק הקודם בקשר לספרד ומושבותיה), וכן הגבילו את ייצוא הטבק מהמושבות לאירופה. המתיישבים התנגדו לחוקים אלה. לסכסוכים גרמה גם בעית „כסף הנייר". עד אותה תקופה לא הכירו מושג זה. הכסף היה תמיד פירושו מטבעות. אבל המושבות סבלו מחוסר כסף, ולכן הנהיגו מסחר בחליפין ולאחר מכן הדפיסו כסף פנימי על נייר. הממשלה האנגלית התנגדה לכסף הנייר, כי הוא היה בעל ערך פנימי בלבד ולא בעל ערך בינלאומי, וחששו שזה יביא להנתקות המושבות מהכתר. בשנת 1720 יצאה פקודת המלך האוסרת על שימוש בכסף נייר.

וב־1764 נתקבל חוק זה גם ע״י הפרלמנט והיה לאחת הסיבות למלחמת הכתיישבים לעצמאות.

המושבות היו להלכה נפרדות זו מזו עם גבולות ברורים, אך קשורות מבחינות רבות. בעית האיחוד ביניהן העסיקה את כל הגורמים. נעשו נסיונות רבים לאחד את המושבות בצורה פדראלית, אך לא הצליחו. למרות שהאנגלים היו גם מעוניינים בשלב מסוים באיחוד המושבות, במיוחד כאשר רצו לנצל איחוד זה למלחמה בצרפתים (ראה הפרק הבא), בכ״ז כאשר האיחוד הוצע בצורה ממשית, התנגדו לו האנגלים מחשש עצמאות יתר של המושבות.

האיחוד המיוחל קם רק בתקופת מלחמת השחרור ולאחריה, בהנהגת וושינגטון, אך על זה רק בספר הבא.

כ. המושבות הצרפתיות באמריקה

(המשך לשני הפרקים הקודמים)

נסיונות ההתיישבות של שבטים צרפתיים — הקמת המושבות הצרפתיות — התעסקות הציידים — הסכסוכים בין הצרפתים לבין הבריטים — המלחמות באמריקה — כבושי הבריטים בקנדה — המלחמה על איזור „הימות" — נצחונות הצרפתים על המושבות — חוסר אונים של הבריטים — הופעתו הראשונה של וושינגטון — נפילתו בשבי הצרפתים — הנצחונות הסופיים של הבריטים — חיסול שלטון הצרפתים.

עמים צרפתיים שונים — נורמנים, בסקים וברטונים — באו לאמריקה מיד לאחר גילויה. בעיקר חדרו לאיזור הנהר סט. לורנס שבחוף הצפוני־מזרחי של אמריקה ולאיי פאונדלנד, גם הם בפנה הצפונית־מזרחית, שהוא איזור הדיג המשובח ביותר של כל חופי אמריקה. ב־1524 הוכרז על שטחים אלה כשייכים לצרפת וקראו להם „צרפת החדשה". ב־1536 הגיע קרטיא למונטריאל וקרא לארץ בשם „קנדה". כל זה היה בגדר כיבוש. נסיונות התיישבות של צרפתים כאן נכשלו והמתישבים חזרו לצרפת (1545). כ־20 שנה לאחר מכן ניסו הצרפתים להתיישב במושבות הדרום: בקרולינה הדרומית (1562) ובפלורידה (1565), אך גם נסיונות אלו נכשלו, בגלל התנגדות הספרדים שבאיזור זה ובגלל הסכסוכים הפנימיים של המתיישבים עצמם. למרות כשלונות ההתיישבות המשיכו הדייגים והציידים הצרפתיים לבקר באיזור הצפון (פאונדלנד וקנדה) ולשלוט שם. הנסיון הראשון של התיישבות הצרפתים בקנדה שהצליח, היה עם ייסודה של איזור קוויבק בחוף המזרחי של קנדה, בשנת 1608. המייסד היה הספן הצרפתי שנפלן, אשר נחשב למעשה כמייסדה של קנדה הצרפתית. שנפלן יסד יישוב צרפתי גם באקדיא.

המתיישבים הצרפתיים הראשונים לא היו עובדי אדמה אלא ציידים נודדים. הם התחתנו עם אינדיאניות והגזע החדש בקנדה היה כבר מעורב. לאחר מכן באו גם עובדי אדמה ויחד אתם גם מיסיונרים קטולים. נוסדה חברה התיישבותית רשמית שתמכה בכסף רב במתישבים, בתנאי שהם צרפתים וקטולים. מעטים היו המתנדבים להתיישבות זו. ב־1663 היו בכל „צרפת החדשה" 2.500 נפש בלבד. (לשם

השוואה — באותה שנה היו בעיר בוסטון בלבד קרוב ל־15 אלף תושבים). למרות זה המשיכו סיירים צרפתיים להרחיב את איזור השפעתם למערב ולדרום. כבר הזכרנו, שבשנות ה־70 (1673) גילו הצרפתים את הדרך למיסיסיפי, שם יסדו את המושבה לואיזיאנה, ע״ש לואי ה־14. יוצא, איפוא, ששטחי צרפת ביבשת אמריקה הצפונית היו מורכבות משלש מושבות: קנדה ואקדיא בצפון, ולואיזיאנה שבדרום. שלשתן היו תלויות בשני הנהרות הגדולים של היבשת, שתי הראשונות בנהר סט. לורנס שבצפון, ולואיזיאנה — במיסיסיפי. וזה בניגוד למושבות הבריטיות, שכאמור היו קשורות באוקיינוס האטלנטי. מבחינה פוליטית היו שלש מושבות אלו שייכות לצרפת: אקדיא — עד 1713, קנדה — עד 1763 (ראה להלן המלחמות בין אנגליא לבין צרפת באמריקה), ולואיזיאנה — עד 1803, כאשר נקנתה ע״י ארצות הברית.

ההתיישבות הצרפתית באמריקה היתה דומה מהרבה בחינות למושבות הספרדיות והפורטוגזיות ולא לבריטיות וההולנדיות.

א) ההתיישבות הצרפתית עמדה תחת פיקוחם של המלך והכנסיה כאחד. כתוצאה מזה הלכו רבים מהיהודים האנוסים למושבות הבריטיות וההולנדיות. גם הפרוטסטנטים הצרפתיים, שגורשו מצרפת בהשפעת הכנסיה הקטולית, לא הלכו למושבות הצרפתיות.

ב) החקלאות של הצרפתים, בדומה לזו של המושבות הספרדיות במרכז ובדרום אמריקה, היתה מבוססת על אחוזות גדולות וגידלו בה תוצרת שהיתה מיועדת בעיקר לייצוא־מותרות לשוק האירופי.

ג) הצרפתים החזיקו בעבדים כמו הספרדים.

ד) גם ההתיישבות הצרפתית היתה מלאה הרפתקנים — פרוונים, ציידים ודייגים, וניצלו היטב את הילידים.

שונה היתה ההתיישבות הצרפתית מהספרדית בזה, שהיא נתנה זכויות וזכיונות לחברות ההתיישבות עד שהמושבה התבססה ורק לאחר מכן עברה המושבה לפיקוחו הישיר של המלך.

בסופו של דבר לא החזיקה ההתיישבות הצרפתית מעמד משום הסבות הנ״ל וגם משום שאוכלוסית מושבותיה היתה דלילה ומפוזרת מאד ע״פ שטחים נרחבים. סבה נוספת היתה זו, שגרמה גם לחולשת השבדים וההולנדים באמריקה, ההתעסקות המרובה בפוליטיקה האירופית וההשתתפות הקבועה בכל המלחמות שהתנהלו

באירופה. כל אלה לא השאירו מקום רב להתעסקות במה שמתרחש באמריקה, וענייני צרפת באמריקה הוזנחו.

ההתחרות בין אנגליא לבין צרפת על השלטון באמריקא הצפונית היתה קשורה בהתחרות שבין שתי מדינות אלו על ההשפעה באירופה. אפשר ללמוד זאת באופן ברור, אם משווים את התאריכים של הסכסוכים הצבאיים ביניהן באירופה ובאמריקה. במלחמות שביניהן באמריקה השתתפו לא רק צבאות שתי המדינות, שנשלחו לכאן מאירופה, אלא גם המתיישבים משני הצדדים. בשלשה שלבים נדחקו הצרפתים מאמריקה וכל שלב קשור במלחמות שהתנהלו באותו זמן באירופה: א) מלחמות לואי ה־14, ובמיוחד סיום מלחמת הירושה הספרדית (ראה עליה באחד הפרקים הבאים), שהתישה את כוחה של צרפת והביאה לשלום אוטרכט, שבו בין השאר, נאלץ לואי ה־14 לוותר על אקדיא לטובת הבריטים. בשנה ההיא, ב־1713, מלאו בדיוק 100 שנה למלחמה הראשונה בין הבריטים לבין הצרפתים על אקדיא, ומאז עברה ארבע פעמים מיד ליד, עד שהועברה סופית ב־1713 לידי אנגליא. המתיישבים הצרפתים ובמיוחד הכמורה הקטולית לא השלימה כ״כ מהר עם המצב החדש, בו הם חיו תחת שלטון הבריטים, שהיו פרוטסטנטים, וממילא נחשבו לכופרים בעיני הקטולים. רבים מהם עזבו את אקדיא ועברו לקויבק שבקנדה, שהמשיכה להיות תחת שלטון צרפתי. חלק מהצרפתים הסתתר ביערות אקדיא והמשיך להלחם מלחמות פרטיזניות נגד הבריטים. תקופת מתח זו נמשכה למעלה מארבעים שנה. במיוחד היו קשות השנים 1749—1755, שבהן הגיעה המתיחות הצרפתית־אנגלית לשיאה גם באירופה, וממילא נתחדשה המתיחות גם באמריקה. רבים מהתושבים האנגליים נרצחו ע״י פעולות המתיישבים הצרפתיים במחתרת. בשנת 1755 הגלו הבריטים כ־8.000 מתיישבים צרפתיים למושבות אנגליות ובזה חיסלו למעשה את הבעיה, כי אקדיא הפכה להיות מושבה אנגלית גם מבחינת אוכלוסיתה.

ב) אך בזה לא נסתיימו המלחמות בין הצרפתים לבין האנגלים באמריקה. להיפך הן עוד גברו. אמנם מבחינה מספרית היתה עדיפות רבה לאנגלים, כי באמצע המאה ה־18 מנו המושבות האנגליות כמיליון נפש (חוץ מהעבדים הכושיים), ואילו המושבות הצרפתיות מנו רק 80 אלף נפש, אולם לצרפתים היו יתרונות אחרים כנגד זה. הם היו מאוחדים בלב ונפש להגן על שטחיהם והיתה להם מטרה ברורה, להוסיף ולהתפשט כדי להשיג שטחים נוספים לפרוונים הצרפתיים. האכרים בקנדה היו אמנם בורים ומאמינים באמונות תפלות, אבל דווקא משום כך אפשר היה לנצל אותם לכל מלחמה למען האינטרסים הצרפתיים. כל אכר בקנדה היה

מוכן כל רגע להלחם למען „העניין הלאומי” שלו. בניגוד להם היו האנגלים מפולגים ומפורדים. כל מושבה וכל ישוב רק דאג לעצמו. רגשי הקנאה שבין מושבה למושבה עברו כל גבול.

המושלים במושבות של קנדה היו בעלי עמדה חזקה, בעלי דיעה והשפעתם על האוכלוסיא הפשוטה היתה גדולה ביותר, לעומת זה היו מושלי המושבות בריטיות ממש פחותי ערך.

במרכזה של צפון אמריקה מדרום לקנדה וממזרח למיסיסיפי יש איזור הנקרא „הימות הגדולות”, כי הוא מלא ימות רבות המפרות את השטחים שמסביבתן. הצרפתים שלטו ברוב האיזור הזה ורצו להתפשט גם מעבר לימות אלו, כדי להיות בעלי המונופולין של כל ענף הפרוונות של אמריקה הצפונית, ודרשו מהאנגלים להסתפק במושבות הקיימות בידיהם לאורך רצועת החוף המזרחי. כמובן, הבריטים לא הסכימו ודרשו מהצרפתים לא לחצות את איזור הימות. אבל הצרפתים לא התחשבו בדרישה זו, ומושל קנדה באותה תקופה (1749), דה־לה־גליסוניר, שלח 200 איש למרכז השממה של אוהיו, (היא המדינה המקשרת בין קנדה לבין ליאיזיאנה), במטרה להקים שם מבצרים שיגנו על איזור זה ויעכבו את הבריטים מלהתקדם מערבה. תכניתו של המושל היתה לארגן נגד הבריטים את כל החיילים, הציידים, הפרוונים, המהגרים מעמים שונים ואף את האינדיאנים שבאיזור, שביניהם התחיל להפיץ תעמולה, ש„האבא” שלהם הוא לא ג׳ורג׳ ה־2 (מלך אנגליא באותו זמן) אלא לואי ה־15 (מלך צרפת).

המעניין הוא, שהמושבות הבריטיות לא עמדו על הסכנה הנשקפת להם בפעולה זו. הם היו אדישים לה, כי ממילא עוד לא חלמו לעבור את הרי האפליצ׳ים ולהתקדם מערבה. היחידי שהרגיש בסכנה היה סגן המושל של וירג׳יניא, דינווידי. הוא פנה בבקשת עזרה לאנגליא, אולם היא בינתיים רק הבטיחה עזרה ולא שלחה. בשנת 1753 שלח דינווידי משלחת צבאית במטרה לגרש את הצרפתים ממבצר דיקן (המקום בו נמצאת היום העיר פיטסבורג), אך פעולת המשלחת נכשלה. הם הובסו ע״י הצרפתים. בתוך המשלחת השתתף אז גם חייל צעיר בלתי ידוע, בשם ג׳ורג׳ וושינגטון, (שעתיד להיות כשלשים שנה לאחר מכן גבורה הגדול של אמריקה ונשיאה הראשון של ארצות הברית). דינווידי נהרג, כ־400 חיילים וביניהם וושינגטון נפלו בשבי, אך שוחררו לאחר מכן וחזרו לוירג׳יניא. שנתיים לאחר מכן, ב־1755, הגיע צבא בריטי קטן לעזרת המושבות, ובני המושבות, בהנהגת בנימין פרנקלין (גם הוא התפרסם יותר מאוחר כמנהיג ארצות הברית) התנפלו מחדש על מבצר דיקן. גם במבצע זה השתתף וושינגטון,

והפעם כסגן המפקד הראשי, ברדוק. הבריטים ובני המושבות מנו כ־2.000 חיילים ומתנדבים, ואילו הצרפתים מנו 200 חיילים בלבד, אך לעזרתם באו 600 אינדיאנים שהיו מאומנים למלחמת יערות. הודות להם נצחו שוב הצרפתים. יותר ממחצית האנגלים שהשתתפו בקרב, וביניהם גם מפקדם הראשי, ברדוק, נהרגו בקרב זה.

מפלה זו של המתישבים האנגלים עוררה את מושל מסצ׳וסטס, שרלי, לארגן צבא חזק של 6.000 איש, רובם ממושבות הצפון ובראשם ג׳ונסון, בעל אחוזה, שעמד בקשרים הדוקים עם האינדיאנים. כנגדם עמד מושלה הצרפתי של קנדה, דה־וודרי, שלרשותו עמדו 5.000 חיילים צרפתיים, ורבים מבני קנדה, וכן אינדיאנים הרבה. מטרת הצרפתים היתה להשתלט על כל דרך המים מקנדה לניו־יורק, ואילו מטרת האנגלים היתה לתפוס את המשלט הצרפתי שבניאגרה שעל גבול קנדה, אשר שימש כתחנה חשובה לפרוונים. הקרבות לא הוכרעו (1755). שנה לאחר מכן, ב־1756, יצאו בני המושבות הבריטיות בפיקודו של ג׳ורג׳ וושינגטון, להגן על עמדות הספר הבריטיות, שהיו בסכנה גדולה, אך לא יכלו להחזיק מעמד מחוסר אמצעים. בית המחוקקים של פנסילבניא, שהיא היתה בסכנה הגדולה ביותר, סרבה להקציב למגינים אלה אף דולר אחד, גם זה מעיד על הצד השלילי של המושבות הבריטיות.

בשנת 1756 פרצה באירופה „מלחמת 7 השנים", המלחמה הרשמית בין צרפת לבין אנגליא, והיא אשר גרמה למלחמה ממשית ביניהן גם באמריקה וחיסלה את בעית קנדה.

בראשית הפעולות המלחמתיות באמריקה הצליחו הצרפתים. המפקד הצרפתי דה־מונקאלם כבש מידי הבריטים כל שטח שהיה תפוס בידיהם באיזור אונטריו (היום קנדה, ובירתה טורונטו) ובאיזור הימות. במשך השנים הבאות, ב־1757/8 סבלו האנגלים מפלות קשות. לא כל המושבות השתתפו במלחמות. פנסילבניא ווירג׳יניא עמדו לגמרי מן הצד. האינדיאנים שתפו פעולה עם הצרפתים. אבל ב־1758 חל מפנה מפתיע. ראש ממשלת אנגליא באותו זמן, וויליאם פיט (האב), ממפלגת הוויגים, החליט להעביר את כובד המלחמה מאירופה לאמריקה. מטרתו הראשונה היתה כיבוש שלש העמדות הקדמיות החשובות ביותר של הצרפתים באמריקה: לואיסבורג — שבצפון, טיקונדרוגה — שבמרכז ודיקן (הנ"ל) — שבדרום. החשובה ביניהן היתה לואיסבורג. לאחר מצור של שבועיים כבשו אותה הבריטים בפיקוד הגנרל וולף. נצחון זה עורר את המושבות לעזור לבריטים במלחמתם. הם ארגנו 20.000 חיילים, במיוחד ממסצ׳וסטס וקונטיקוט והתקיפו את אונטריו. שם הצליחו לשבות את חיל המצב הצרפתי. באותו זמן הצליחו סוף־סוף

לכבוש גם את דיקן, ובזה חיסלו השפעת הצרפתים במרכזה של צפון אמריקה. ב־1759 כבשו את טיקונדרוגה ואת קוויבק, שהיתה בירת קנדה הצרפתית. וע״י כך נפתחה הדרך לכיבושים נוספים בקנדה. בידי הצרפתים נשארה מונטריאל בלבד. לאחר תקופה ארוכה נוספת של קרבות, נכבשה גם מונטריאל, ולפי שלום־פריז משנת 1763 העברה קנדה כולה לידי האנגלים, והשלטון הצרפתי באמריקה, פרט ללואיזיאנה וקצת מאיי הודו המערבית, חוסל סופית.

השלב השלישי של חיסול שלטון צרפת באמריקה (לואיזיאנה והאיים) שייך כבר לראשית המאה ה־19, לימי נפוליאון, ועליו נכתוב רק בכרך הבא אי״ה.

כא. היהודים באמריקה, עד מלחמת השחרור של ארה״ב

בני האנוסים באמריקה — רדיפת האינקביזיציא במרכז ובדרום אמריקה — היהודים בצפון — הקהילות הראשונות: ניו־פורט, ניו־אמסטרדם (היום: ניו־יורק) ועוד.

פעם חשבו, כי בין התיירים הספרדיים והפורטוגזיים הראשונים שבאו יחד עם קולומבוס לאמריקה, היו גם יהודים־אנוסים רבים. אולם, המחקר ההיסטורי בזמננו הוכיח, שבין הראשונים ממש היה רק אחד, דה־טורס, (אותו הזכרנו כבר למעלה), שהגיע יחד עם קולומבוס ושימש כמתורגמן בשבילו.

לעומת זה רבים היהודים־האנוסים מספרד בין החלוצים הראשונים שיצאו להתיישבות באמריקה. הם קיוו, שב„עולם החדש", כפי שכונתה אמריקה מאז ועד היום, לא תשיג אותם יד האינקביזיציא ולא יהיו להם בעיות בקשר למוצאם. במיוחד היתה השפעת האנוסים גדולה בין המתישבים הפורטוגזים בברזיל. אמנם השלטונות בספרד ובפורטוגל, אשר פעלו בשיתוף עם האינקביזיציא, התנגדו ליציאת אנוסים מתחומי ספרד־פורטוגל, כדי שיוכלו לעמוד ביתר שאת תחת פיקוח עיני האינקביזיציא, אך האנוסים התגברו על איסורים אלה והצליחו רבים מהם לצאת לעולם החדש. יד השלטונות רדפה אחריהם גם לכאן, ובשנת רפ״ח (1528) נשרפו שני אנוסים במכסיקו, כי התיהדו. כבר כתבנו למעלה, שבשנת 1570 התחילו לפעול מוסדות האינקביזיציא בכל רחבי אמריקה הספרדית, לא רק נגד היהודים, אלא כדי להטיל פיקוח על כל חיי הדת והרוח של המתישבים הלבנים וגם של האינדיאנים. כמובן, שהסובלים העיקריים ממנה היו האנוסים שבין המתיישבים. בשנת ש״ל (1570) נוסדה האינקביזיציא בפרו, ושנה לאחר מכן במכסיקו. כאן הם רדפו קשה את משפחת קרוואהל האנוסה, שהיתה משפחה מכובדת מאד, ואחד מבניה אף שימש כמושל באחת הפרובינציות של הספרדים. השנים שנ״ב—שנ״ו (1596—1592) היו במיוחד קשות לאנוסי מכסיקו. כחמשים שנה לאחר מכן, במיוחד בשנים ת״ו—ת״ט (1649—1646) שוב נתחדשו הגזירות הקשות בארץ זו.

גם בפרו סבלו קשות האנוסים במיוחד בשנים שצ״ד—שצ״ט (1639—1634). כל הרדיפות הללו קשורות עם האינקביזיציא הספרדית. לעומת זו היתה דרך

האינקביזיציא הפורטוגזית נוחה יותר מבחינת התישבות היהודים. הפורטוגזים נהגו לשלוח מפורטוגל לברזיל, שהיתה מושבתם היחידה באמריקה, את כל האנוסים שנתפסו בתור יהודים נסתרים ולאחר שהועמדו בפני בית הדין של האינקביזיציא, החליטו „לחזור בתשובה״ (כלשון האינקביזיציא לחוזרים לנצרות). היה זה ענשם לערוך גלות בברזיל הרחוקה. משום כך גברו מאד היסודות האנוסיים בין מתישבי ברזיל, ורבים מהם חזרו ליהדות בהתחלה בסתר, ולאחר הכיבוש ההולנדי בברזיל, במחצית הראשונה של המאה ה־17, חזרו ליהדותם בגלוי. עם הכיבוש ההולנדי באו יהודים רבים מהולנד, שבעצמם היו ממשפחות אנוסים, ולבסוף נגשו לארגון קהילות יהודיות באופן רשמי. הקהילה היהודית הראשונה בכל אמריקה נוסדה ברסיפה שבברזיל. בשנת ת״ב (1642) כבר היה להם רב, בשם רבי יצחק דה־פונ׳שיקה אבוהב. משנת ת״ח (1648) יש לנו כבר תקנות בכתב של אותה קהילה. בעקבות רסיפה נוסדו קהילות חשובות גם בערים: טמריקה, ריו־דה־ז׳נירו ופראיבה. בשנת תי״ד (1654) נכבשה רסיפה בחזרה ע״י הפורטוגזים, וכל היהודים נאלצו להמלט מפחד האינקביזיציא. פליטים אלה ברחו צפונה והם אשר יסדו את הקהילות היהודיות הראשונות באיי „הודו המערבית״ ובאמריקה הצפונית.

איי „הודו המערבית״ היו בחלקם בידי ההולנדים והלקם בידי הבריטים. במיוחד התפתחו הקהילות שהיו תחת שלטון ההולנדים. הם הגיעו לשפע כלכלי רב. הקהילה החשובה ביותר היתה זו של האי קורסאו. קהילות חשובות אחרות היו בסורינם וברבדוס (זו האחרונה תחת האנגלים). לאחר מכן התפתחה הקהילה בג׳מאיקה, שחוזקה ע״י מהגרים אשכנזיים.

קבוצת פליטים מברזיל הגיעה בתי״ד (1654) גם לניו־אמסטרדם שבצפון אמריקה (ניו־יורק של היום). הם יסדו כאן קהילה. התפתחותם העיקרית החלה לאחר הכבוש הבריטי. (תכ״ד 1664). באותו זמן נוסדה קהילה גם בניו־פורט שברוד־אילנד, שם גם הוקם בית הכנסת היהודי הגדול הראשון באמריקה הצפונית. בינתיים באו לניו־יורק גם מהגרים מאירופה המזרחית, המרכזית ומאשכנז. עד מלחמת השחרור של ארצות הברית, כלומר, עד הרבע האחרון של המאה ה־18, היו בערך כשש־שבע קהילות יהודיות מאורגנות, שאוכלוסיתן היהודית מנתה כ־2,000 נפש. היהודים בקהילות אלו נהנו מחופש מוחלט. הם יכלו להקים בתי כנסת, בתי חנוך, לארגן תקנות משלהם. נוסח התפלה שלהם לרוב היה ספרדי, בהשפעת הפליטים, וכן שפת דיבורם היתה יותר ספרדית מאשר אנגלית. הפחד מפני

ההתבוללות גרם להקמת בתי ספר לילדיהם ליד כל בית כנסת, נוהג הקיים עד היום הזה.

רבים מיהודי אמריקה הצפונית השתתפו באופן פעיל במלחמת השחרור, ביניהם גם כאלה שהשפעתם על מהלך המלחמה וגבורתם היתה מפורסמת, כמו אחד בשם חיים סלומון. על יהודים אלה נכתוב כבר במסגרת ארצות הברית, בכרך הבא.

כב. גורל המגורשים — הפליטים מספרד ומפורטוגל — המרכז החדש בתורקיא

סבלם של המגורשים מספרד — קליטתם באימפריא העותומנית — קהילת קושטא — ר׳ משה קפשאלי — ר׳ אלי׳ מזרחי — הפירוד בקהילות החדשות — קהילת סלוניקי — ר׳ יעקב אבן־חביב, בעל ה„עין יעקב״ — בנו, ר׳ לוי, הרלב״ח — ר׳ יוסף טיטצק — ר׳ שמואל די־מדינה — ר׳ שלמה הכהן — קהילת איזמיר.

בדיוק באותה שנה בה הגיע קולומבוס עם מלוויו לאמריקה וגילה את ה„עולם החדש״, בשנת רנ״ב (1492), יצאו מספרד כשלש מאות אלף יהודים מגורשים, אשר לא רצו — אפילו למראית עין — להשתחוות לבעל הנוצרי והכניסו עצמם לסכנה איומה של גלי הים התיכון, בחפשם מקום מקלט פשוט אשר יבטיח להם את המינימום הדרוש לקיום חייהם וחיי משפחותיהם.

הצרות והתלאות שהיו נחלת יהודי ספרד ופורטוגל בדורות האחרונים שברו רק את מקצתם. רובם נשארו נאמנים לה׳ ולתורתו והיו מוכנים לנטוש את כל טוב ארץ ספרד ולהסתפק בפרוסת לחם ובכד מים, רק שיתנו להם מקום ישיבה בדוחק בו יוכלו לעבוד לה׳ אלוקיהם. הביטוי הנאמן ביותר שאפשר ללמוד ממנו הרבה על רצונם של היהודים להדבק באלוקי ישראל על אף כל התלאות ניתן בספר „שבט יהודה״ מאת ההיסטוריון של תקופת הגירוש, רבי שלמה אבן וירגה (ירושלים, תש״ז, מהדורת עזריאל שוחט, עמוד קכ״ב), וז״ל: „שמעתי מפי זקנים יוצאי ספרד, כי אניה אחת באה בה מכת הדבר, ובעל האניה השליכם אל היבשה מקום שאין ישוב, ושם מתו רובם ברעב, וקצת נתאמצו ללכת לרגלם עד ימצאו ישוב. ויהודי אחד בתוכם, הוא ואשתו ושני בניו... והאשה... נתעלפה ומתה, והאיש היה נושא הבנים ונתעלף גם הוא ושני בניו מצד הרעב, וכי הקיץ מן העלוף מצא שני בניו מתים. ומרוב הדאגה קם על רגליו ואמר: „רבון העולמים!... תדע נאמנה, שעל כרחך, יהודי אני ויהודי אהיה, ולא יועיל כל מה שהבאת ותביא עלי! ואסף מן העפר ומן העשבים וכסה את הנערים, והלך לבקש ישוב...״.

הגולים נדדו לרוב מזרחה, לארצות הים התיכון: תוניס, אלג׳יר, מצרים

ובמיוחד לאיטליא ולתורקיא, שאליה עברה באותה תקופה גם ארץ ישראל. התורקים שמחו מאד לקבל לארצם את הפליטים היהודיים בידעם את כשרונות היהודים ואת האפשרויות הרבות הטמונות לפיתוח ארצם בשתפם את היהודים בו. לכן היה מצבם של היהודים בכל האימפריא התורקית טוב מאד. הקהילה המרכזית היתה קהילת קושטא, שהיתה באותה תקופה הקהילה הגדולה ביותר בעולם. חיו בה כחמשים אלף יהודים. בראש הקהילה עמד אז הגאון רבי משה קפשאלי, שהיה הרב הראשי הראשון של כל תורקיא. מוצאו היה מאי קנדיא, שם למד אצל אביו הג״ר אלי׳, שהיה מחכמי קנדיא. משם נסע ללמוד לישיבות איטליא. בשנת ר״י (1450), עוד בסוף ימי הביזנטים, נתקבל לרב בקושטא, ושלש שנים לאחר מכן, כאשר התורקים כבשו את קושטא, (רי״ג 1453), אישר אותו הסולטן מוחמד ה־2 כראש רבני תורקיא, ומינה אותו כחבר ב„מועצת הדיוואן״ המלכותית בדרגה שווה למופתי המוסלמי והאפטריארך הנוצרי. הג״ר משה נתפרסם כאיש מקובל אשר הסתגף הרבה וחי חיי צער, אך בענייני הקהילה היה תקיף מאד והצליח להשליט כדר בכל קהילות תורקיא.

כשגורשו יהודי ספרד, היה כבר הג״ר משה זקן מופלג, אך הוא אזר כוח וארגן את כל פעולות ההצלה למען הפליטים. הוא עבר בכל הקהילות בשארית כוחותיו והצליח לעורר אותם להתנדבות בלתי רגילה. אך לא זכה לראות פירות התנדבותו, כי נפטר בשנת רנ״ה (1495).

את מקומו כראש רבני תורקיא ירש אחד הגאונים הנודעים בעולם התורני, הגאון ר׳ אלי׳ מזרחי (הרא״ם), המחבר של פירוש „המזרחי״ על רש״י. הרא״ם נתפרסם גם כפוסק וכראש ישיבה. מאות גדולי ישראל, ששימשו ברבנות בכל האימפריא התורקית במאה ה־16, היו תלמידיו, ביניהם רבים מגאוני ארץ ישראל. הוא המשיך בפעילות קודמו למען פלטי ספרד, והוא זכה שבימיו כבשו התורקים גם את ארץ ישראל ויכול היה לכוון חלק מהפליטים לא״י, במיוחד לצפת ולטבריה (ראה הפרק הבא), ברשות הסולטן ביאזיד שכבדו מאד. בתוך כתביו הוא מספר לנו על פעילותו זו, ששנה שלימה הניח את לימודיו ועבר מקהילה לקהילה כדי לאסוף כספים להצלת הפליטים. יחד עם זאת המשיך לחבר פירושו הגדול על רש״י, שבו הוא יוצא בעיקר להגנת רש״י מפני השגות הרמב״ן. גם חיבר תשובות רבות וכן פירוש על ס׳ הסמ״ג של רבנו משה מקוצי.

לאחר פטירת הג״ר אלי׳ מזרחי (בשנת רפ״ה 1525), נתבטלה משרת הרב הראשי ליהודי תורקיא, לא בגלל התנגדות השלטונות אלא משום הפילוג והפירוד בין הקהילות, שלא יכלו לבוא לידי הסכמה על איש אחד. בקושטא המשיכו לשמש

רבנים ודיינים מקומיים שנחשבו לרוב כראש רבני תורקיא אך בלי מעמד רשמי. האוטונומיא שהיתה ליהודי תורקיא היתה יוצאת מן הכלל, אך דוקא בה היתה גם סיבת הפירוד, כי לפי החוקה מותר היה לכל קבוצת אנשים להתארגן בעדה נפרדת. הפליטים עשו זאת, וכל יוצאי עיר מסויימת בספרד או בפורטוגל התארגנו בקהילות נפרדות. כל עדה כזאת המשיכה לדבר בשפת מוצאה, ולפי עדות היסטוריונים מהתקופה ההיא, אפשר היה לשמוע ברחובות היהודים בקושטא עשרות מיני שפות: ספרדית־קשטיליאנית, ספרדית־קטלונית, פורטוגזית, איטלקית, יוונית, ערבית ואף גרמנית (מפי פליטי אשכנז). לכל קהילה היו מוסדות משלה, רבנים וחזנים, וכמובן בתי כנסת וגם תקנות שונות.

אחת הקהילות הגדולות והחשובות, שגם בה נתרכזו עשרות אלפי יהודים וגם בה היו הבעיות דומות לקושטא, היתה קהילת סלוניקי שביוון, אשר רוב תושביה היו יהודים, בגלל סחר־הים הנפוץ שהיה קיים בה. קהילה זו היתה מהעתיקות ביותר באירופה, משנת 50 בערך. ר׳ בנימין מטודילה, התייר־הנוסע, מצא בה בשנת תתק״ל (1170) כ־500 יהודים. הקהילה התפתחה במיוחד במאות ה־14 וה־15, כתוצאה מהגירושים הרבים מצרפת ומאשכנז. לאחר שהתורקים כבשו את סלוניקי, בשנת ק״צ (1430), הוענקו ליהודיה, זכויות רבות ואף פריבילגיות (זכויות־יתר), ביניהן הובטח מעמדם המיוחד של רבני העיר, כמו בקושטא לאחר מכן. (ראה למעלה בפרק זה). לאחר גירוש ספרד הרשה ביזיד ה־2, סולטן האימפריא התורקית, לכל מי שרצה להתיישב בה מן הפליטים — לעשות זאת, ובעקבות היתר זה התיישבו בה פליטים בהמוניהם ועזרו לעיר להתפתח מבחינה כלכלית ותרבותית. בין גדולי התורה שמצאו מקלט בסלוניקי ויסדו בה ישיבה יש למנות את הג״ר יוסף פסי, תלמידו המובהק של הג״ר יצחק אבוהב, הגאון הגדול של יהודי ספרד בימי הגירוש, שהיה גם רבם של הג״ר אברהם זכות ושל הג״ר יעקב בירב, ראש רבני צפת לאחר הגירוש. (ראה עליו להלן). ישיבת ר׳ יוסף פסי בסלוניקי נתפרסמה מהר ורבים נהרו אליו ללמוד, ביניהם גם בנו של דון ר׳ יצחק אברבנאל, ר׳ שמואל. בין תלמידיו היה גם הגאון ר׳ משה מטיראני.

חכם גדול אחר מפליטי ספרד שהתיישב בסלוניקי והרביץ בה תורה היה הגאון הנודע ר׳ יעקב אבן חביב, מחבר ה„עין יעקב״. מטרתו בכתיבת ספר זה לא היתה סתם ליקוט האגדות שבתלמוד אלא הוא רצה לתת לדורו ולדורות הבאים אחריו את כל מאמרי חז״ל העוסקים בהדרכת האדם לאמונה, לתשובה, למידות טיבות, למעשים טובים וכד׳. בהתחלה ערך אותם לפי סדר המסכתות, אבל בכוונתו היתה לערוך את כל המאמרים לפי נושאים רק לא זכה. גם בצורתו הנוכחית חדר

ה„עין יעקב" לכל שכבות היהדות ובמיוחד לשכבות העממיות שראו בו תמיד יצירה ללימוד מוסר ותוך כדי כך להכרת עולמם של התנאים והאמוראים. הוא נדפס בפעם הראשונה בסלוניקי בשנת רע"ו (1516), שנת פטירת המחבר, ומאז זכה למאות מהדורות בכל רחבי העולם היהודי. שנה לפני כן, בשנת רע"ה (1515) הוקם בית הדפוס הראשון בלשון הקודש, ומאז היה בית הדפוס של סלוניקי למוציא לאור של מאות חיבורים תורניים ונתפרסם יחד עם הדפוס בויניציא כיסוד בתי הדפוס העבריים בעולם.

בנו של ה„עין יעקב", הגאון הגדול רבי לוי, הנקרא בשם רלב"ח, ירש את מקום אביו בסלוניקי, אך עלה לא"י ונתפרסם שם בעיקר, ולכן אביאו בין חכמי א"י של אותה תקופה.

ממגורשי ספרד שהגיעו לסלוניקי יש להזכיר עוד את הגאון רבי יוסף טיטצק, שהיה מקובל, איש אלוקי, אשר רבי יוסף קארו מחבר ה„שלחן ערוך" קרא לו: „אור ישראל וקדושו עטרת בני הגולה העומד לנס עמים". רבי אליהו די־וידאש, מגדולי המקובלים בצפת, בעל ספר המוסר המפורסם „ראשית חכמה", מעיד עליו, שח"י שעות ביום היה רבי יוסף מקדיש לפרישות ולטהרה, ובמשך ארבעים שנה לא ישן במטה מוצעת, פרט לשבתות. (ראשית חכמה, שער הקדושה, פ"ז). הוא ניהל את ישיבתו ברמה, ורבים מגדולי המזרח היו תלמידיו.

בין אלה יש לציין את הג"ר שמואל די־מדינה, הנקרא בקיצור הרשד"ם, שהיה אחד מגדולי המשיבים בדורו. אלפי תשובותיו מפוזרות ע"פ ספרי תלמידיו, ביניהם הג"ר אברהם די בוטון, בעל ה„לחם משנה" על הרמב"ם, וע"פ ספרי ידידיו הג"ר יוסף אבן לב והג"ר יוסף קארו. תשובותיו סודרו לאחר מכן לפי סדר הטורים ונקראים „פסקי הרשד"ם". הרשד"ם התפרסם כרודף שלום וניסה בכל כוחו להשיג שלום בין עדה לעדה בסלוניקי עירו ובשאר קהילות האימפריא העותומנית.

בזמן כהונת הרשד"ם בסלוניקי, שימש שם בקהילה הקשטיליאנית הג"ר שלמה הכהן, הידוע בעולם התורני בשם המהרש"ך. גדולי הדור ההוא היו אומרים, שהרשד"ם, המהרש"ך והגאון ר' יוסף לב, ששימש גם תקופה מסויימת בסלוניקי ואח"כ עמד בראש ישיבת דונה גרציא בקושטא, היו עמודי ההוראה כשם שהיו פעם הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. המהרש"ך היה ענו גדול ולאחד מאלפי שואליו הוא כותב, שאם הלה יפנה אליו בתארי כבוד תהלה, יפנה לו עורף ולא יענה לשאלותיו.

קהילה גדולה וחשובה היתה גם באיזמיר, הנקראת גם בשם סמירנה, היא העיר מרכזית בתורקיא המערבית ובעלת הנמל הגדול ביותר שלה. היא נכבשה סופית ע"י השולטן התורקי מוחמד ה־1, בשנת 1417.

יהודים ישבו באיזמיר עוד בראשית התקופה הנוצרית. רבים מעובדי האלילים שבעיר נתגיירו בהשפעת היהודים ולא נתפסו לנצרות. במשך זמן מסויים היו היהודים הרוב בעיר ויכלו להעניש כל אדם שפגע בכבודם. (זה מתברר מתוך אחד הלוחות של בית הכנסת העתיק שבעיר). לאחר מכן ירד מספרם ובהשפעת השלטון הביזנטיני עזבו היהודים את העיר. הקהילה נתחדשה בעקבות הכבוש המוסלימי. אולם לפריחה ממשית הגיעה רק בראשית המאה ה־17, כאשר נוסף לצאצאי מגורשי ספרד שנתיישבו בה מאה שנה לפני כן באו אליה גם יהודים מקושטא ומסלוניקי, שתי קהילות גדולות שהמצב הכלכלי בהן התחיל להיות חלש. באותו זמן כרתה תורקיא ברית מסחרית עם הולנד וברית זו העלתה את העיר איזמיר לדרגה כלכלית גבוהה (שנת שע״ב — 1612). המתישבים החדשים יסדו לעצמם גם כאן קהילות נפרדות בשמות שונים, כגון: „עץ חיים״, „גירוש״, „פורטוגל״ ועוד. לכל קהילה היו תקנות משלה ומוסדות ציבוריים משלה, ובמשך הזמן גם רבנים ודיינים נפרדים. הרב הראשון הכולל הידוע לנו הוא רבי יצחק בן רבי מאיר הלוי, אשר נבחר לכהונתו בשנת שס״ה (1605). הוא שימש כרב יחידי של העיר כעשרים שנה, ואז נפרדו ממנו הקהילות החדשות ובחרו לעצמם כרב את הג״ר יוסף איסקפה, ממשפחת גולים שבסלוניקי. ר׳ יוסף הקים ישיבה גדולה בעיר. בסוף ימיו נתפרסם ר׳ יוסף כלוחם גדול נגד שבתי־צבי (ימ״ש), שנולד בעיר זו ונתפרסם לאחר מכן כמשיח שקר.

לאחר פטירת הרב הראשון ר׳ יצחק הלוי, בחרו להן הקהילות הותיקות רב משלהן, את ר׳ עזריה יהושע, אבל לאחר פטירת ר׳ עזריה נתמנה רב יוסף כרבה של כל העיר.

כקהילה גדולה וחשובה בתורקיא נתפרסמה גם אדריאנופוליס.

נוסף לקהילות הנ״ל היו קיימות קהילות חשובות גם במצרים, בסוריא ובארצות אחרות אשר גם הן השתייכו מבחינה פוליטית לאימפריא העותומנית.

כג. המצב בארץ ישראל בסוף ימי הממלוכים

חורבן א״י בידי הממלוכים האחרונים — המגפות והפרעות האחרות — ר׳ אשתורי הפרחי — העליות במאה ה־15 — התנגדות הנוצרים — מצב יהודי ירושלים בסוף המאה — השינוי לטובה עם עלית רבנו עובדי׳ מברטנורה — פירוש הרע״ב על המשניות.

השלטון הממלוכי המסודר האחרון בארץ ישראל היה בימי השולטן המצרי אל־מלך א־נציר מוחמד. נציבו בארץ־ישראל, תנגיז, הנהיג סדרי בטחון טובים, סלל כבישים, חפר תעלות מים והקים בניינים ציבוריים. לאחר מותו של השולטן הנ״ל התחילה תקופת התפוררות שלטון הממלוכים, ורק בימי שני שולטנים — ברסבאי (קפ״ב—קצ״ח, 1422—1438) ובימי ג׳קמק (קצ״ה—רי״ג, 1438—1453) — היתה תקופה יחסית טובה. לאחר מכן נמשכה ההתפוררות. הממלוכים הרסו את עכו, את יפו ואת שאר ערי החוף מחשש שמא תהיינה ערי החוף נקודות אחיזה לצלבנים חדשים. גם ערים אחרות, כמו ירושלים, טבריא, אשקלון ועוד היו חרבות למחצה. הגאון רבנו עובדיה מברטנורה, מפרש המשנה הנודע, שעלה לא״י בשנת רמ״ח (1488) מצא בה בסך הכל 4.000 משפחות (כולל היהודים והנכרים להבדיל, כאחד). אפילו העיר רמלה, שהיתה בימי הביניים הגדולה והמשגשגת ביותר מבין כל ערי הארץ, גם היא היתה בתהליך של ירידה. רק עזה ושכם המשיכו להיות ערים מפותחות, עזה — משום קרבתה למצרים, מרכז הממלכה הממלוכית, ושכם — משום היותה מרכז הארץ.

השלטון הממלוכי בארץ הכניס רוח מוסלימית קנאית למוחות האנשים בארץ ישראל. 50 בתי ספר להוראת הדת המוסלימית היו קיימים בסוף ימי הביניים בא״י, מהם 43 בירושלים. הקנאים המוסלימיים לחצו הן על הנוצרים והן על היהודים. כנגד הנוצרים טענו, שהוסיפו כנסיות על המספר המותר לפי החוק המוסלימי, ואילו כנגד היהודים לחצו בעיקר בירושלים.

בסוף ימי הממלוכים הורע המצב הכלכלי. המלחמות הממושכות נגד העותומנים הכריחו את הממלוכים להשיג מקורות כספיים נוספים, והם עשו זאת, כמובן, על חשבון תושבי הארצות בהן שלטו. למשל, הם הפקיעו מתושבי סביבת שכם את

התוצרת החקלאית שלהם, ובעיקר את השמן, במחיר זול והכריחו את תושבי הדרום, רמלה, חברון וירושלים לקנותה במחיר יקר. מעשים כאלה עוררו את התמרדויות התושבים בארץ נגד הממלוכים. על שתי מרידות גדולות של בדוים בתקופה ההיא ידוע לנו, אחת באיזור בית שאן ואחת — בעבר הירדן.

נוסף על אלה היו גם פורעניות רבות בידי שמים. חמש פעמים פרצו מגפות קשות בארץ ישראל במשך המאה ה־15, בשנים: קצ״ח (1438), רכ״ט (1469), רל״ו (1476), רל״ז (1477) ורנ״ב (1492). מכת ארבה קשה פקדה את הארץ בשנת רמ״ד (1484), ואילו רעידות אדמה קשות היו בשנים רי״ח (1458) ורנ״ז (1497).

בסופו של דבר, כל תושבי הארץ, ולא רק היהודים, ציפו להטבת המצב ע״י הכבוש העותומני.

מצב היהודים בימי הממלוכים היה בירידה מתמדת. אמנם היו עליות קטנות במאתיים השנים האחרונות של שלטונם בארץ. בין אלה יש לציין את עלייתו של רבי אשתורי הפרחי, ממגורשי צרפת, שחיבר את המחקר הגיאוגרפי הראשון על ארץ ישראל בשם „כפתור ופרח״. בהתחלה ישב בירושלים, אח״כ עבר לבית שאן, בה התיישבו עוד פליטים מאירופה. בימיו היו קיימות קהילות יהודיות גם בצפת, בגוש־חלב, בלוד וברמלה, וכן בישובי עבר הירדן: עגלון, אדרעי, סלכה, ועוד. קהילה חשובה קמה בעזה, שהיתה בימי הממלוכים בירת הפרובינציא. (ראה למעלה — הסבה). במחצית השניה של המאה ה־14 חודש מנהג העליה לרגל לימי החגים, במיוחד ממצרים ומסוריא, הארצות שהיו שייכות לממלכת הממלוכים. באותה תקופה גם חודשה ישיבת ירושלים בהנהגת רבי יצחק הלוי אסיר־התקוה.

תנועת עליה גדולה יותר התחילה במאה ה־15, במיוחד מאיטליא ומארצות מרכז אירופה. העולים הללו היו ברובם בני יכולת וניסו להשתלט על חיי הכלכלה של ארץ ישראל. משום כך נתקלו בהתנגדות הנזירים הפרנציסקנים, שעשו את כל המאמצים לגייס לעזרתם את השלטונות המוסלימיים בהתנגדותם לעלית היהודים. אחד העולים, יהודי עשיר מגרמניא, רצה לרכוש בכספו את כל הר־ציון, הנחשב כמקום קברו של דוד המלך ע״ה. הנוצרים התנגדו לכך בכל תוקף בטענה שהמקום הוא גם קדוש לנוצרים. המוסלימים התערבו, הפכוהו למסגד מוסלימי וגרשו משם את הנוצרים. המעשה הזה עשה רושם קשה על העולם הנוצרי באירופה, אשר ניצלו כרגיל את המקרה והסיתו נגד היהודים. הכנסיה פנתה לערי איטליא להפסיק את העברת היהודים לא״י, (בידיהן היו כל האניות בתקופה ההיא), והן נעתרו לבקשה זו. דרך העליה הקלה נפסקה והיהודים נאלצו לבחור דרך ארוכה וקשה לעלייתם, דרך פולין, רומניא, הים־השחור, אסיא הקטנה וסוריא.

השלטונות הממלוכיים בארץ ישראל הטילו בשנת ה׳ ר׳ (1440) מס כבד על יהודי ירושלים, שהביא לדלדול העיר מתושביה היהודיים. על מצבם הכלכלי של יהודי א״י בתקופה ההיא אפשר ללמוד ממכתבו המפורסם של אחד מגדולי איטליא, רבי אלי׳ מפירירה, אשר עלה לעת זקנתו, בשנת קצ״ד (1434) לארץ ישראל, וכתב למשפחתו על התנאים השוררים בארץ. לפי מכתב זה היו מעטים בני תורה בישוב. משלוחי היד של היהודים התרכזו בעיקר במלאכה. לרוב היו גגרים, צורפים ורצענים. הנשים היו עוסקות בעיקר באריגה וע״י מכירת המשי היו עוזרות בפרנסת המשפחה. אותם היהודים שעסקו במסחר, היו לרוב רוכלים, שעברו מכפר לכפר ומכרו תבלינים ותרופות. רוב הרוכלים היו עניים.

בסוף המאה התחיל שוב הגידול של הישוב היהודי בארץ. בידינו נמצאים זכרונות ר׳ יצחק בן מאיר לטיף, שעלה לא״י בשנת ר״ל (1470) בערך. לפי אלה היו אז 150 משפחות יהודיות בירושלים. ר׳ יוסף דמונטניא, שעלה 10 שנים לאחר מכן, בר״ם (1480), מספר, שבצפת ישבו אז כ־300 משפחות, בכפר קיני (ע״י נצרת) — כ־70 משפחות. רבי משולם מוולטרה, שביקר בארץ בשנת רמ״א (1481) מצא בירושלים 250 משפחות יהודיות.

מפנה חשוב חל בחיי הישוב היהודי בא״י ובמיוחד של יהודי ירושלים עם עלייתו של הגאון הנודע רבנו עובדיה מברטנורה, בשנת רמ״ח (1488). הוא מצא את העיר בכל־רע. כ־15 שנה לפני כן הרסו המוסלימים בית כנסת גדול בעיר. היהודים ברצונם להקים את בית הכנסת מהריסותיו שיחדו את המוסלימים בכסף רב. מתוך כך נסתבכו בחובות והנהגת הקהילה הגבירה לחצה על בני הקהילה לשלם. לפי תיאור הרע״ב אפילו ספר תורה לא היה בידי הקהילה. מיד עם בואו ניגש הרע״ב לשיקום הקהילה. בני הקהילה הכירו בו מיד כרועם הרוחני ושמעו לקולו. ראש קהילת ירושלים, הנגיד ר׳ נתן שולל, מינהו על ביתו וכולם הכירו את תכונותיו ואת מידותיו התרומיות ואת למדנותו המופלגת. אישיותו השפיעה על האוירה הכללית שבעיר. לאט־לאט הצליח להקים בירושלים מרכז רוחני חשוב, וישיבתו נתפרסמה בכל העולם. גם השלטונות האירו לו פנים, ביטלו את המס הכבד המיוחד של יהודי ירושלים, ורבים מהיהודים שברחו בזמנו מן העיר חזרו לחוכה. גם איסור העליה בוטל וזה הביא לעלייתם של חלק מפליטי ספרד לירושלים בזמן הגירוש. נהירה חדשה זו העלתה את מספר לומדי הישיבה של הרע״ב והתפתחות רוחנית רבה חלה בעיר.

רבנו עובדיה מברטנורה נתפרסם בעולם התורני כמפרש המשנה, אותו פירוש שבלעדיו אין לתאר בימינו לימוד המשנה. את עבודתו הגדולה הזאת סיים

בהיותו בירושלים. מעידות על כך המלים הערביות הרבות שהוא משתמש בהן בהסברת מושגים ומונחים במסכת כלאים, שביעית ובמסכתות אחרות העוסקות בצמחים, זרעים, סוגים של חיות ובהמות וכדומה. אמנם ההתחלה היתה עוד בשבתו בכפר ברטינורו שבאיטליא, שעל־שמו הוא נקרא.

על תקופת ישיבתו בארץ ישראל כתב אגרות רבות, ביניהן לאביו, לאחיו ול„אלמוני". אגרות אלו משמשות מקור חשוב לתולדות יהודי סיציליא, רודוס ומצרים, הארצות בהן ביקר בדרכו לא״י, ובמיוחד יש פרטים רבים על תולדות ארץ ישראל.

הרע״ב נפטר בערך בשנים ר״ע—ר״צ (1510—1530), (התאריך המדוייק לא ברור לנו) בירושלים, כשהוא משאיר אחריו עיר העומדת בהתפתחותה הרוחנית ומוכנה לקלוט את גדולי התורה שהתדפקו על שעריה, ואכן זו היא התקופה החדשה, בה נשקפו סיכויים חדשים ליהודי א״י.

כד. כבוש ארץ ישראל ע״י העותומנים

הסולטן העותומני ביזיד ה־2, הפותח שערי האימפריא בפני הפליטים — סלים „הכובש״ — הנצחון על הממלוכים — הבעיות בתוך הצבא — כבוש סוריא וארץ ישראל ע״י סלים.

על שבט העותומנים באסיא הקטנה ועל כיבושיהם כבר כתבנו בכרך הקודם של ספרנו וכן באחד הפרקים למעלה בכרך זה. היה זה שבט שהצליח להגיע לאסיא הקטנה, להרחיב את כיבושיו באיזור זה ולהקים אימפריא תורקית, שנקראה האימפריא העותומנית.

הסולטן מוחמד אל־פתח, הכובש הגבור של קושטא, מת בשנת 1481, ובמקומו עלה לשלטון הסולטן ביזיד ה־2 (רמ״א—רע״ב, 1481—1512), שפתח את שעריו בפני גולי ספרד היהודים. בימיו נפסקו כיבושי העותומנים באירופה וע״י כך ניצלו למעשה המדינות הנוצריות מכיבוש מוסלימי מוחלט. הצבא העותומני לא היה שבע־רצון מהפסקת מלחמה זו, ולכן בשנת רע״ב (1512) הדיח סלים, בנו של ביזיד, את אביו מכס המלוכה, בעזרת הצבא, גירש את אחיו אחמד, שהיה יורש העצר, מקושטא ותפס את השלטון.

סלים היה דומה מהרבה בחינות לסבו מוחמד הכובש, אך גם הוא לא המשיך בכיבושיו באירופה אלא פנה לכיבושים במזרח. מלחמתו הראשונה היתה נגד אסמעיל, השאח הפרסי, שהיה מכת השיעים והשליט את הכת הזאת בפרס. אסמעיל איים על ממלכת העותומנים מהמזרח ולכן רצה סלים לחסל מקודם סכנה זו. בקרב, שהתנהל באוגוסט 1514 (רע״ד) בתבריז שבארמניא, ניצח סלים והפרסים נאלצו להסתגר בגבולותיהם הקודמים ולא העזו עוד להתקיף את העותומנים. תוך כדי מסע מלחמתי זה עמד סלים על שתי בעיות מרכזיות שהיה צורך דחוף לפתרן. האחת — הנויטרליות שנקטה שושלת דו־אל־קדר בסכסוך עם הפרסים, למרות ששושלת זו היתה קרובה לסלים. משום כך עברה רק שנה מאז המלחמה עם אסמעיל וסלים חיסל את השושלת בטענה שאין לסבול מדינה בתוך מדינה. בעיה שניה היתה בעית היאניצ׳רים, אלה גדודי הצבא העותומנים העיקריים, שהמשמעת בהם היתה לקויה ביותר. חלק מהם מרד נגדו לאחר נצחונו על אסמעיל ובגללם

לא יכול היה לנצל במלואו את הנצחון על הפרסים. עכשיו העניש אותם קשות ובזה לימד לקח את הנותרים, שלא ינסו למרוד עוד. דרך אגב שיפר את הנשק של הצבא, שכלל את הצי, ויש הרואים בו את מיסדו של הצי התורקי. ובכך הגיע הזמן לצאת למלחמה מכרעת נגד הממלוכים, המתחרים העיקריים של העותומנים במזרח התיכון, שמרכז שלטונם אמנם היה במצרים, אך שלטו גם על ארץ ישראל, סוריא, עבר הירדן, חצי האי ערב ועוד.

הממלוכים היו ידועים כגבורים גדולים. הצבא היה מורכב גם הוא מתורקים, אך משבט הקיפצ׳קי והצ׳רקסי. מלכי הממלוכים לא ירשו כסאותיהם אלא נבחרו ע״י חבריהם לנשק, ז. א. שכל מלך ממלוכי נבחר לתפקידו בגלל זכויותיו וסגולותיו האישיות ולא בגלל יחוסו. בקהיר, מרכז שלטונם, הוקמו בתי ספר צבאיים מיוחדים, בהם למדו והתאמנו. הממלוכים גם ארגנו את חיי הכלכלה והמסחר של מצרים, דאגו לתיעול הנילוס ולקשר מסחר ימי. גם המנגנון הממלכתי התחיל להשתחרר מהמסורת הביורוקרטית ונכנס לצורה יעילה ביותר. על אף מוצאם של הממלוכים מעבדים, תמכו הם באנשי מדע ובאנשי רוח, ועל מצרים עברה שוב תקופה של שגשוג תרבותי.

אך ליד האורות התחילו גם צללים. השחיתות שפשתה בין קציני הצבא התחילה לתת אותותיה. שחיתות זו גרמה למריבות ולמחלוקות מיותרות בין הקצינים שערבבו לתוכן את הצבא שעמד תחת פיקודם, וכך נוצרו מלחמות פנימיות מיותרות. המצב המושחת בצבא השפיע על ירידת המצב גם במנגנון ובבתי המשפט, והתחילה תקופת התמוטטות של כל המערכת החברתית והכלכלית של המדינה. למרות המצב הזה לא חוסל שלטון הממלוכים מבפנים, כי לא היו כוחות פנימיים שהיו מסוגלים להנהיג מרד נגד השלטון. השיכים הבדוים יכלו רק להסית את ההמונים נגד עול המסים הכבד, אך לקחת השלטון בידיהם לא היו מסוגלים. גם לא היתה באותה תקופה שום מעצמה חזקה בשכנות מצרים, שיכלה לנצל מצב זה, למגר את שלטון הממלוכים ולהשתלט על הארץ. למזלם של הממלוכים, גם העותומנים — עד ימי סלים — לא שאפו לכיבושים במזרח אלא רק לעבר ביזנט ואירופה.

רק עכשו, בימי סלים, הגיעה שעת ההכרעה. אמנם גם בימי סלים היה עדיין הצבא הממלוכי די חזק, וסלים הוזהר על כך ע״י קציניו, אבל סלים רצה בצורה מהירה ביותר להביא לידי הכרעה בינו לבין הממלוכים, כי הוא חשש פן יתאוששו הפרסים מתבוסתם וישתמשו בסוריא ובקורדיסטן להתקפה על הממלכה העותומנית מדרום ומדרום־מזרח. משום כך היה כבוש שתי ארצות אלו מידי הממלוכים צורך דחוף ביותר לקיומה של ממלכת סלים.

סלים ידע שסתם התקפה על הממלוכים עדיין אינה מבטיחה לו את הנצחון, ובמיוחד לאור המצב, שהתקפה כזו דורשת הכנות רבות ובתוכן העברת צבא רב מן המזרח אל הדרום אשר תעורר חשד בחצר המלכות המצרית וגם הם יתכוננו היטב למלחמה זו. משום כך נקט סלים בדרך דיפלומטית. הוא העמיד פנים כאילו היא מתכונן למלחמה חדשה נגד פרס ולא נגד הממלוכים שבמצרים. הוא העמיד פני ידידות כלפי הסולטן המצרי קנצוה־אל־גורי (1501—1516) ואף בא אליו בטענות קשות כאילו הממלוכים קשרו קשר עם הפרסים, שהם שיעים, וממילא שונאים משותפים של העותומנים והממלוכים שהם סונים, ואיך יתכן שממלכה סונית תעזור לשיעים נגד ממלכה סונית אחרת?

הממלוכים, שכאמור למעלה היו מוסלימים קנאים, הושפעו במקצת מטענות אלו, אך יחד עם זאת היו זהירים כלפי סלים, בידעם את כוונותיו האמיתיות. שנים מאחיו של סלים, קורקוד וקסם, ברחו לקהיר מפני אחיהם, סלים, ומנעו התקרבות של הממלוכים אל העותומנים. מטרת סלים היתה למשוך עד כמה שאפשר רחוק ממצרים את הצבא הממלוכי, כדי שיהיה רחוק מבסיסי האספקה שלו, ולהכותו שם. וטכסיס זה הצליח: העותומנים הצליחו לרכוש לצדם את חאיר־בך, נציב הממלוכים בחלב שבסוריא הצפונית. על־ידו הודיעו לקנצוה, שעומדת לפרוץ מלחמה בין הפרסים לבין העותומנים, וכדאי שהצבא הממלוכי יהיה מוכן בגבולות סוריא הצפונית לכל מקרה שלא יהיה. אמנם מסע ארוך כזה של הצבא הממלוכי היה צריך לעלות הון תועפות וקופת הממלוכים היתה ריקה. נציב הממלוכים בדמשק, סיבאי, ניסה להשפיע על קנצוה שלא יעלה לסוריא, כי המצב אינו כמו שחברו מחלב תיארו. הוא הזהיר את הסולטן על התככים של חאיר־בך, אך קנצוה בכ״ז החליט לצאת לסוריא. הכבודה היתה רבה, בראש הצבא הממלוכי עמד הסולטן עצמו ואתו הכליף ושלשה מהקדים (השופטים) הראשיים של המוסלימים בקהיר. השתתפות הכליף, מותכיל, במסע היתה צריכה להוכיח, כי עניינם של הממלוכים הוא הגנת האיסלם. גם קסם, אחי סלים, נצטווה להשתתף במסע, כדי להשתמש בו בשעת כושר נגד אחיו. בכל מקום בו עברו ערכו חגיגות, בעזה, בדמשק, בחמת ועוד. לחלב הגיעו ביולי 1516 (רע״ו) והתחילו לשדוד את האוכלוסיא שבסביבה. כשנודע לסלים בואם של הממלוכים לחלב, ראה שתכניתו הצליחה והתחיל שוב להעמיד פנים. הוא שלח שליחים לקנצוה וביקש ממנו להמנע מלהגיש עזרה לפרסים, בהיותם שיעים. קנצוה שלח שליח בחזרה אל סלים וביקש ממנו תמורת זאת לכרות אתו ברית שלום, אולם סלים פגע בשליחו, כבל אותו באזיקים וכך החזירו לקנצוה. היה זה סימן להתחלת מלחמה ביניהם.

שני הצדדים נערכו לקרב בעמק דבק שבסוריא הצפונית. הממלוכים מנו כ־15 אלף חיילים, ואילו העותומנים כ־30 אלף וגם היו מצויידים יותר. הקרב המכריע נערך ביום 24 באוגוסט 1516, ובו ניצח סלים נצחון מכריע. הסולטן קנצוה, הנציב סיבאי ועוד מפקדים רבים נפלו בקרב זה. הכליף ושלשת הקדים נפלו בשבי סלים. הממלוכים נסוגו בבהלה וויתרו על כל ערי סוריא. חלב, חמת, חמץ ודמשק נפלו לידי סלים ללא קרב. חאיר־בך, נציב הממלוכים בחלב, שהודות לבגידתו זכו העותומנים לנצחון, זכה אצל סלים לכבוד גדול. גם מנהיגי האיסלם בסוריא הכירו בסלים כשליט הארץ והזכירוהו בתפילותיהם.

כשנכנס סלים לדמשק, באו רוב ראשי השבטים הדרוזיים והשיכים הבדוים להשבע לו אמונים.

מדמשק שלח סלים את הווזיר סינן־פשא לכבוש את ארץ ישראל. בינתיים באו אליו שליחים מטריפולי (שבלבנון), מצידון, מעכו וממקומות אחרים בגליל לברכו ולהכנע בפניו. ההיסטוריון היהודי הנודע של אותם הימים, ר׳ יוסף הכהן, מגולי ספרד שהתישב באיטליא (ראה עליו להלן בפרק על גדולי איטליא), שכתב חיבורים היסטוריים רבים בשם „ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר״, מתאר את כיבוש הארץ ע״י סינן, שליחו של סלים בהרחבה. מתברר, שמקודם כבשו את הגליל, אח״כ ירדו העותומנים לעמק וקרב גדול התנהל ליד בית שאן. באותו זמן ירדו העותומנים גם לאורך חוף הים וכבשו עיר אחר עיר, עד שהגיעו לעזה. שם התנהל קרב גדול בין סינן לבין הצבא הממלוכי שנשלח לשם ע״י הסולטן המצרי החדש, טומן־בי, וגם שם נצחו אנשי סלים. עד סוף שנת 1516 (רע״ז) היתה כבר כל ארץ ישראל בידי העותומנים. בראשית 1517 בא סלים לביקור בירושלים ומשם יצא לכבוש מצרים. תוך מספר חדשים היה כל המזרח התיכון בידיו והעותומנים שלטו באימפריא אדירה שלטון ממושך אשר נמשך למעלה מ־400 שנה עד סוף מלחמת העולם ה־1. (1918).

כה. המצב בארץ ישראל ב־200 השנים הראשונות של שלטון העותומנים (בערך עד 1700)

(המצב הפוליטי)

כבוש מצרים ע״י סלים — ארגון האימפריא העותומנית מחדש — הסולטן סולימן — מרד הנציבים נגדו — התארגנות הנוצרים נגד המוסלימים — סלים ה־2 — מרד הדרוזים — התקשרות הדרוזים עם הנוצרים — הקרבות על אדמת א״י — תבוסת הדרוזים.

לאחר כבוש ארץ ישראל השתלטו העותומנים גם על מצרים, שדדוה והחריבוה. הממלוכים אמנם ניסו להתנגד אך לא הצליחו להחזיק מעמד. מאפריל 1517 שלטו, איפוא, העותומנים על כל המזרח הקרוב והתיכון.

סלים ניגש לארגן את שלטונו על האימפריא. ברוב המקומות מינה כנציבים את מפקדי הממלוכים שבגדו בעמם ועברו אליו במשך הקרבות. בין אלה היה גם המפקד אל־גזאלי שעבר אל סלים בימים האחרונים של המלחמה. הוא נתמנה עכשיו כנציב עותומני במחוזות: עזה, רמלה, שכם, ירושלים, צפת, טריפולי (של סוריא) ודמשק, למעשה — כשליט א״י כולה. אל־גזאלי ריכז בתקופת נציבותו זאת כוחות חזקים בידיו, ובהזדמנות הראשונה בגד בעותומנים. היה זה לאחר מות סלים (1520), כשעל כסא המלוכה עלה בנו, סולימן, (1520—1566). כל הנציבים — בתוכם גם נציב מצרים, חאיר־בך — נשבעו אמונים לסולטן החדש, פרט לאל־גזאלי. הוא החליט למרוד בסולטן הצעיר ולהקים בא״י ובסוריא ממלכה עצמאית. הסימנים הראשונים של המרד היו: א) הפקודה שנתן לכל המסגדים להזכיר את שמו בתפילות כשליט א״י. ב) הטבעת מטבעות עם שמו. הבדווים בא״י ובסוריא הצטרפו אליו בגלל המצב הכלכלי הירוד שהיה באותו זמן בארץ, כן נתלקטו מסביבו שרידי הצבא הממלוכי שלא בגדו ומשום כך נאלצו להסתתר מרדיפות העותומנים. צבאו מנה כ־12 אלף חיילים. אל־גזאלי הציע לחאיר־בך, נציב מצרים, להצטרף אליו למרד, ולאחר מכן יתמוך בו כמלך מצרים. אולם חאיר־בך סרב, ואף הודיע לסולטן על המתרחש בא״י ובסוריא. המרד לא הצליח. אל־גזאלי נוצח והוצא להורג. מאז מינה הסולטן רק עותומנים לתפקידי נציבים ולתפקידי מפתח אחרים.

כל הצבאות הפרטיים פורקו, ושקט ובטחון השתלט על האימפריא ובתוכה גם על א״י. סולימן ציוה להקים מחדש את החומות מסביב לירושלים, לתקן את בריכות המים וע״י כך להבטיח את אספקת המים לירושלים וכן עשה לרוב ערי הארץ. אוכלוסית הארץ גדלה, משקה התפתח והיתה שביעות־רצון. (פרטים על המצב הזה ראה להלן בפרק זה ובפרקים הבאים).

הנוצרים לא השלימו עם השתלטותם הסופית של המוסלימים. השקט והשלוה בארץ הפריעו להם. הכמרים הנוצריים בסוריא היוו מעין גייס חמישי בתוך האימפריא העותומנית. הם התקשרו עם קארל ה־5 קיסר רומי, ספרד, איטליא וגרמניא (1500—1558), נכדם של פרדינגד ואיזבל מלכי ספרד, והציעו לו לערוך מסע־צלב לכבוש המקומות „הקדושים" לנצרות בא״י, אך התכנית לא יצאה לפועל, כי קארל היה עסוק במלחמות פנימיות בממלכתו, פוליטיות ודתיות (נגד לותר). גם בתקופות מאוחרות יותר חלמו הנוצרים על תכניות מעין אלו, אך למעשה נשאר הכל בגדר של תכניות בלבד.

לאחר מות סולימן, שלט בנו, סלים ה־2 (1566—1574). בימיו התחיל להתערער קצת השלטון המבוסס של העותומנים. התערערות זו הגיעה לשיאה בימי הסולטנים הבאים, מורד ה־3 (1574—1595) ובנו, מוחמד ה־3 (1595—1602). הסכנה העיקרית לשלטון היתה בחוגי צבא היאניצ׳רים, אשר מרדו לעתים תכופות ודרשו תמיד העלאת משכורת והענקות שונות. סבה אחרת להתערערות המשטר היתה חיי המותרות והבזבוז בחצר הסולטן בקושטא, בשעה שהמוני העם, ובמיוחד האכרים, נוצלו קשה ועול המסים הכבד שהוטל עליהם היה ללא נשוא. יש לזכור, כי רוב התושבים באימפריא לא היו תורקים אלא מורכבים מעמים ומגזעים שונים. גם מבחינת דתם היו נוצרים, מוסלימים, יהודים ואחרים חיים מפוזרים ע״פ כל ארצות האימפריא. במיוחד היו ממורמרים הדרוזים. (על מוצאם ראה בכרך ג׳ של ספרי „העבר הישראלי", פרק ט׳). הם גרו ברובם בהרי לבנון, ובראשם עמד באותו זמן פאחר־אל־דין ה־1, שעזר בזמנו לסלים לכבוש את סוריא ובשכר זה קיבל באופן רשמי את התואר „אמיר (נסיך) הדרוזים". תואר זה העניק לו מעמד מיוחד במינו באימפריא. הוא שוחרר מהתלות בנציב העותומני. לאחר מות פאחר־אל־דין ירש בנו, קורקמז, את התואר ואת המעמד המיוחד, אך לא כמו אביו היה קורקמז. הוא לא הסתפק בתואר בלבד. הוא רצה לשלוט. כדי להקים לעצמו צבא של שכירים, התנפל קורקמז על משלוח המסים שהיה מיועד לאוצר הסולטן בקושטא. כשהיה לו כבר צבא משלו מרד נגד מורד ה־3, אך המרד דוכא ע״י הנציבים הנאמנים לסולטן בסוריא, בא״י ובמצרים (1584). בכל זאת כעשר שנים

לאחר מכן, הוכר בנו של קורקמז, פאחר־אל־דין ה־2, כאמיר הדרוזים. הוא היה מדינאי מוכשר וערמומי, שידע להערים על כל השליטים בתקופתו. הצעד המפתיע הראשון שלו היה התקשרותו עם הכנסיה הנוצרית באיטליא ועם נסיכי מדינה זו. הוא עשה עליהם רושם כאילו הוא מוכן להתנצר אם הנוצרים יבטיחו לו עזרה צבאית, ובאמצעותו יקימו מחדש את ממלכת ירושלים הצלבנית. בעת ובעונה אחת עם התקשרותו לנוצרים הצליח גם לשחד את הוזירים העותומניים, המוסלימים, ולקבל מהם שטחים חדשים להשפעתו. בין אלה היה גם הגליל בא"י. (שס"ב — 1602). הוא השתלט על צפת וסביבתה, וכן על איזורים אחרים בגליל העליון המזרחי ובעבר הירדן. בשלטונו כאן הוכיח כשרון רב. הוא הצליח לחסל את השודדים באיזור זה והפך את הגליל לארץ שקטה.

ואז באה התקשרותו עם נסיך טוסקנה שבאיטליא. נסיך זה חיפש דרכים להרחיב את מסחר עירו והגיע עד לפאחר. הם עבדו תכנית להקמת שלטון נוצרי בא"י, בסוריא ובקפריסין. פאחר, בתמיכת נסיך טוסקנה, התחיל לבצע תכנית זו. הוא כבש את איזור ג'נין, שבמרכז הארץ, התקרב משם להר הכרמל, וכן מזרחה להרי חורן. (שע"ג — 1613). רק אז התעורר הוזיר הגדול, מנצור, לפעולה. פאחר פחד לצאת למלחמה גלויה נגד הסולטן, השאיר את שלטונו בידי אחיו, והוא בעצמו ברח לאיטליא, שהה תקופת מה בטוסקנה ואח"כ במלטה ובשנת שע"ח (1618) חזר ללבנון. מכאן חידש את המאמצים לכיבוש א"י. בשנת שכ"ב (1622) ניצח את שליט טריפולי שבסוריא ומשם הדרים וכבש שוב את צפת, את שכם ואת עזה. חלק גדול של א"י היה עכשיו בידיו. הסולטן עותמן השני (1618—1622) לא יכול היה הפעם לצאת נגדו, כי באותו זמן פרץ מרד גדול בצבא, שבו הוא נרצח. על כסא המלוכה עלה מוסטפא ה־1, שהיה כבר פעם סולטן, בשנים 1617—1618 והודח אז ע"י עותומן ה־2.

אם הסולטן לא היה יכול לצאת הפעם נגד פאחר הדרוזי, נתקלו הפעם הדרוזים בהתנגדות השבטים האחרים בא"י. בין אלה יש לציין — את בית טרבאי, ששלט על כל רצועת החוף, מחיפה ועד עזה; את הבדווים ממשפחת פוריח שבלבנון, אשר החזיקו בשלטון על צפון־מזרח א"י ואחרים. ראשי שבטים אלה לא ראו בעין יפה את התפשטות הדרוזים. פאחר רצה לבוא לידי הסכם עם אחמד אבן־טרבאי, שלא יפריע לפאחר באיזור צפת ותמורת זאת יפסיקו הדרוזים את המצור על חיפה. אולם אבן טרבאי לא רצה בהסכם והעדיף להחריב את חיפה מאשר זו תיפול בידי האויב. פאחר הצליח לבסוף להרחיב את שלטונו הן בסוריא, שם הגיע עד חלב שבצפון, והן בארץ־ישראל — בה הגיע עד לאל־עריש שבגבול מצרים.

הסולטן הכיר בשלטונו זה ופאחר ניגש לבסס שלטונו. הוא חידש את בריתו עם פרדיננד ה־2, נסיך טוסקנה, שממנו קיבל מומחים צבאיים, חמרי מלחמה וכסף רב, תמורת ערים ונמלים בא״י ובסוריא. כ״כ „הבטיח״ פאחר שוב להתנצר. הסולטן, מורד ה־4 (1623—1640), התעורר מאוחר מדי לסכנה הנשקפת מפאחר לאימפריא העותומנית, שהחזיק כבר מדינה בתוך מדינה. הסולטן היה עסוק כל הזמן בתיקון המצב הפנימי בקושטא, שהשחיתות וחוסר הסדר נפלו לו בירושה. אבל כאשר ראה שאניות טוסקנה אשר קבלו דריסת רגל חפשית בנמלי א״י וסוריא, מתנפלות על האניות התורקיות, החליט לצאת בגלוי נגד פאחר־אל־דין ולחסל את שלטונו. כל הנציבים והשבטים באו לעזרת הסולטן נגד הדרוזים. הם הטילו עליו מצור מן היבשה והים כאחד, כדי למנוע ממנו את הבריחה מן הים. בקרב הגדול הראשון השתתף מצד הדרוזים בנו של פאחר, עלי. הקרב הזה היה ליד חצביא שבלבנון והדרוזים נוצחו. פאחר ניסה לבקש עזרה מהנוצרים שבאיטליא ואף ניסה לשחד את הנציב של דמשק והציע לו את הערים צידון וביירות, אך שום דבר לא הועיל. אלה לא שלחו עזרה וזה לא הסכים לשוחד. לא נשאר לפאחר אלא להכנע בפני העותומנים. בשנת 1634 נפל בשבי ובשנת 1635 הוצא להורג בקושטא, יחד עם בניו.

הדרוזים לא השלימו עם מפלתם. נסיונות רבים נעשו מצדם להשתלט על הגליל המזרחי. אחד מהאמירים, מולחם, ניסה לכבוש את צפת ואת טבריא, והיהודים סבלו הרבה מנסיונות אלה.

לאחר דיכוים המוחלט של הדרוזים לא קרו מאורעות פוליטיים חשובים בא״י, והיא היתה חלק בלתי נפרד של האימפריא העותומנית הגדולה. בכל המאה ה־17 נמשך המצב הרגיל של שקט יחסי, מרידות היניצ׳רים ודיכויים, ורק בסוף המאה ה־17 אפשר היה להבחין בראשית התפוררות האימפריא, שנתקיימה עוד למעלה מ־200 שנה.

כו. המינהל, השלטון הפנימי וחיי הכלכלה בא״י בתקופת העותומנים

(המשך לפרק הקודם)

החלוקה האדמיניסטרטיבית של א״י בימי העותומנים — ה„הפקדים״ השונים והבעיות הקשורות בהם — מצב החקלאות בארץ — המשק החי — התעשיה החקלאית — בעלי המלאכה — המסחר — המסים השונים והשפעתם על חיי הכלכלה בארץ.

ארץ ישראל היתה מחולקת אז לארבעה מחוזות ראשיים: ירושלים, עזה, שכם וצפת. כל מחוז היה יחידה ארגונית, צבאית, משקית ושיפוטית בפני עצמה. בכל מחוז היו נפות מספר. במחוז ירושלים היו שתי נפות: ירושלים וחברון. במחוז עזה גם שתים: עזה ורמלה־לוד. במחוז שכם — ארבע: הר עיבל, הר גריזים, קקון ובנו־צעב. במחוז צפת היו חמש: צפת, תבנין, שקיף, עכו, טבריא. כל ארבעת המחוזות של א״י השתייכו לנציבות דמשק. במחצית השניה של המאה ה־17 העברה א״י לנציבות צידון. העברה זו פגעה בגדולת צפת, כי עד כה היא היתה במרכז הנציבות בדרך מירושלים לדמשק, ואילו עכשיו התפתח בעיקר החוף המערבי, וצפת הפכה להיות לעיירה נידחת.

החלוקה הזאת למחוזות היתה חשובה בשביל ארגון השלטון הצבאי והכלכלי של האימפריא העותומנית. ארגון זה היה מושתת על שטת ההפקדים, דהיינו, שאדמות כל מחוז ומחוז חולקו לסוגי הפקד שונים: א) הפקדים צבאיים, שעברו בירושה מאב לבן, בתנאי שהיורש משרת בצבא בשעת צורך. ב) הפקדי־שירות, שהיו צמודות למשרות. אדמות אלו שמשו כמשכורת לבעל המשרה. ג) הפקדים של ה־סולטן. הכוונה לאדמות ציבור שמהכנסותיהן החזיקו את חצר הסולטן ושלמו לצבא השכיר. ד) הפקדי הגנה, אילו האחוזות שהכנסותיהן הוקדשו לצרכי הגנה מיוחדים, כמו הקמת מבצרים או בנין אניות. ה) „הקדש״, בערבית וקף, האדמות שנועדו למטרות דתיות, כמו הקמת מסגדים, תשלומי משכורות לכהני דת והקדים, מוסדות צדקה וכדומה.

אלה שהשתייכו לסוג הראשון היו בעצם אזרחים, אלא שהיו חייבים להתגייס מיד לכל קריאה בשעת חרום. אם לא היו להם יורשים, נמסרו האדמות לחיילים שעמדו לצאת מצבא השכירים או העברו להפקדים של הסולטן.

האדמות של הסוג השני, של בעלי המשרות, לא עברו בירושה אלא נמסרו לבעל המשרה החדש. היות ואחוזות אלו היו מעין משכורת ממשלתית, לכן היו פטורות מכל צורת מס ממשלתי.

בארץ ישראל, שנחשבה בעיני המוסלימים כארץ קדושה להם, היו אדמות רבות שייכות להקדש. כאשר העותומנים כבשו את א״י, פחדו רבים מבעלי האחוזות שאדמותיהם יופקעו, ומשום כך „הקדישו״ אותן, וע״י זה הצילו אדמתם מהפקעה ממשלתית. לפי „תעודת ההקדש״ לא הוציאו את האדמות מידי בעליהן, אלא מינו אותם עליהן כאפוטרופסים מטעם ההקדש. לרוב עברה אפוטרופסות זו בירושה, ולמעשה הצליחו ע״י כך לשבת על אדמותיהם.

ע״י שיטת ההפקדים, במיוחד מהסוג הראשון, הבטיח לעצמו הסולטן חיל חזק ומאומן, שלא יעלה לאוצר המדינה כסף. בימי שלום ישבו על אדמותיהם ובימי מלחמה אפשר היה לקרוא להם ולארגנם תוך מהירות מקסימלית. אבל לא תמיד אפשר היה לסמוך על נאמנות חיל מילואים זה. משום כך נאלצו התורקים לארגן ולאמן לעצמם חיל קבוע, שנקראו בשם יאניצ׳רים. חיילים אלה גויסו מילדים נוצריים שנתפסו ע״י התורקים בארצות אירופה הנוצריות, חונכו ואומנו לחיילים מוסלימים קנאים. במשך הזמן היו היאניצ׳רים לכוח החזק והמלוכד ביותר של האימפריא העותומנית, והם אשר השיגו לסלים הכובש את נצחונותיו המפוארים, והם היוו את חיל המצב הנאמן ברחבי האימפריא.

בגלל המלחמות הרבות שפקדו את הארץ, היתה החקלאות בירידה מתמדת. כפרים רבים נוטשו מתושביהם, שבטי הבדווים התנפלו על הבתים והאדמות הנטושים, שדדו אותם והחריבום. אדמות ארץ ישראל, אשר החל מראשית ימי הביניים עובדו להפליא ע״י המעיינות ומי תהום העשירים שהיו בתוכם והפכו אותן לאדמות פוריות — הפכו עכשיו למדבר שממה, ולפעמים לביצות המפיצות קדחת ומחלות אחרות. יערות מלאים עצים, כרמים ופרדסים נהרסו ונכרתו ע״י הממלוכים שהיו מתנפלים מדי פעם בפעם על האוכלוסיא. האזורים היחידים שלא נפגעו ביותר היו איזורי ההרים הגבוהים, מרוחקים מהדרכים המסחריות ומדרכי השיירות. לכן היו איזורי ירושלים וצפת במצב טוב למדי, לעומת איזורים אחרים בארץ.

עם השתלטות העותומנים בארץ ישראל חל שינוי לטובה בכל השטחים וגם בחקלאות, שהלכה והתפתחה לאט־לאט. החקלאות נתחלקה לסוגים שונים: לגידולי שדה, שכלל בעיקר חטה, שעורה, קטניות, ירקות, כותנה ועוד; לפרדסים, שבהם גידלו לרוב עצי דקלים, תאנים, רימונים, זיתים, תפוחים, אגוזים, אגסים ועוד. מפירות אלה התפתחה גם תעשיה ענֵיפה, בעיקר של מי־דבש. היהודים והנוצרים גידלו גם גפנים ומענביהן יצרו יין. (למוסלימים אסור, לפי חוקם, לשתות יין, לכן לא עסקו בזה).

המשק החי כלל בעיקר גידול צאן, שבו עסקו הבדווים, אך גם פלחים קבועים ותושבי הפרברים העירוניים. בגליל העליון היו מגדלים את תולעת השני. לאורך חופי הימים, ביישובים הסמוכים לחולה ולכנרת, וכן בעכו, ביפו ובישובי החוף האחרים התפתח גם הדיג.

החקלאות היתה מתפתחת ומתרחבת עוד יותר אילו היה גדל בהרבה גם מספר האוכלוסיא. אולם דלדול האוכלוסיא מנע זאת. לא היו שווקים מספיקים. רבי משה מבסולה, הנודע בשם „הנוסע האלמוני מליוורנו משנת רפ״ב (1522)״, מתאר ביומן מסעותיו (הוצאת יצחק בן־צבי, עמוד 43) את המצב בהרחבה. „צפת היא גליל העליון מארץ נפתלי... העיר מלאה כל טוב ומזונות משובחות כדגן ותירוש ויצהר לרוב מאד ובזול... ולולא רוב השמן והתבואה שמוליכים משם לדמשק ולמקומות אחרים, לא היה שווה כלום...״ סבה אחרת לאטיות ההתפתחות בחקלאות היתה הפחד מפני שודדי שדות. זמן רב עבר עד שהפלחים בטחו בשלטונות שיגנו עליהם מפני השודדים. גם שיטת המסים הכבידה. (ראה להלן בפרק זה).

התפתחות החקלאות השפיעה על התפתחות תעשיה חקלאית, כפי שכבר ציינו למעלה. בראש התעשיה החקלאית עמדה תעשיית השמן והסבון, מזיתים ומשומשמין. תעשיות אחרות היו — תעשית מיצי פירות וטחנות קמח. בסביבות צפת (שעליה נייחד את הדיבור בפרק מיוחד) הכניסו העולים היהודים את תעשיית האריגים וצביעתם. בסביבות ירושלים ובאיזור הכרמל התפתחה תעשיית היין. בסביבות לוד ושכם התפתחה תעשיית הכותנה והמשי.

מבין בעלי המלאכה התפרסמו חורשי־עץ וצדפים, שהיו עושים תשמישי קדושה. מלאכה זו היתה נפוצה בירושלים, בצפת ובסביבות מקומות קדושים אחרים. לרוב היו מוכרים חפצים אלה לתיירים שבאו לבקר בארץ. בעלי מלאכה אחרים שהרויחו יפה היו האורגים, הצורפים, החייטים, הבורסקאים ועוד.

ירידה גדולה חלה במסחר, בעקבות גילוי אמריקה ובגלל ירידת האימפריא הממלוכית. גילוי אמריקה כוון את המסחר הימי למערב ואילו התפוררות הממלוכים

חסלה את המרכז המסחרי שהיה קיים עד כה לאורך חופי ארץ ישראל. הסוחרים הארץ־ישראליים, שהיו עד כה בעיקר מתווכים ומעבירי סחורות בימים, הפסידו פרנסתם. במקום זה התחילו לעסוק בייצוא ובייבוא. אולם היקף סחורות הייצוא מא״י והייבוא לא״י לא כיסה את ההפסדים שנגרמו להם מקודם. נוסף לזה היו הסוחרים הצרפתים כובשים את נתיבי המסחר בכל הים התיכון ורגלי הסוחרים מא״י נדחקו רק לנמלי א״י.

על כל ענפי הכלכלה הכבידה שיטת המסים. כשהעותומנים כבשו את הארץ הם מצאו בה שיטת מסים וארנונות מסודרת, שבחלקה הגדול היתה מבוססת על ה„שריעה״, החוקה הדתית של האיסלם. ברור, שלפי זה היתה השתייכותו הדתית של האזרח קובעת את גובה המס. חוקה זו הכירה בשלשה סוגי מסים: א) המעשר. ב) החרג׳. ג) ג׳יזיא. רק שלשה סוגים אלה הוכרו ע״י תורת האיסלם כ„מסים חוקיים״.

המעשר היה מעין מס הכנסה ששילמו המוסלימים מיבול אדמותיהם. החרג׳ היה גם מס המוטל על יבול האדמה, אולם על עובדי אדמה לא־מוסלימים. זה היה מעין מס קרקע של התושבים הנכבשים. כמובן, שמשום כך הוא היה הרבה יותר כבד מ„המעשר״. בניגוד לשנים אלה שהיו מוטלים רק על עובדי אדמה היה המס השלישי — הג׳יזיא — מוטל על כל התושבים הלא מוסלימים. זה „מס הכופרים״ שעוד מוחמד קבעו בראשית תקופת האיסלם. מס זה היה מס גולגולת של כל נפש לא מוסלימית, בין אם הוא יושב בכפר ובין אם היה תושב העיר.

המסים הנ״ל לא הספיקו לכסות את הוצאות האימפריא. כבר הסולטנים הממלוכיים חפשו מקורות חדשים להחזקת צבאם ומנגנון המדינה. אמנם כל מס כזה לא היה מוכר ע״י תורת האיסלם, וממילא לא נחשב ל„מס חוקי״, אך בכ״ז הטילו אותם. גדודי הצבא הורשו לקחת מסים מהאריסים שישבו על אדמות ה„הפקדים״ השונים. (ראה ראש פרק זה). למנגנון נקבע מס מיוחד שהוטל על תושבי הערים. השלטונות המוסלימיים בערים היו מטילים לפעמים מסים קבוצתיים על הקהילות היהודיות, וזקני העדה נאלצו ללחוץ על בני הקהילה לפרוע מסים אלה. לסוג מסים כזה קראו בשם „עולות״. נוסף על זה היו גובים השלטונות ארנונות מהובלת יבולים, מקצבים (על בשר), מבעלי בתי בד (מזיתים ומשמן), מבעלי יקב (מיין) ומאחרים. כן היו מטילים מכס גבוה על סחורות ייבוא, על מונופולין של שווק סוכר ומצרכים אחרים. כ״כ היו מחייבים את האוכלוסיא בקנית כמות מקסימלית של שמן (מכאן, שהוא היה בשפע) עם מסים, וכל אחד היה חייב לשלם את מקסימום המס, אף אם לא קנה את כל הכמות של שמן.

היטל מיוחד היה על האוכלוסיא בשעת ביקור הנציב מדמשק או אדם חשוב אחר. המס הזה נקבע כאילו לכבודו.

נוסף לכל המסים והארנונות הנ״ל, שהיו כולם מטעם הממשלה, היו קיימים מסים עירוניים, עדתיים (כל הדתות הטילו מסים פרטיים), וכן היה קיים הנוהג הנפסד של הגשת מתנות כסף לכל פקיד חשוב חדש שנכנס לתפקידו. כל הדברים האלה גרמו לסכסוכים בין השלטונות לבין ראשי האיסלם, אשר ראו פסול בכל מס, שהדת אינה מחייבת אותו, ז. א. כל מס מחוץ לשלשה הראשונים שהזכרנו למעלה. משום כך, אותם הסולטנים שהיו קנאים לדתם ביטלו חלק ממסים ניספים אלה.

אין כל ספק, שהמסים הרבים הללו הכבידו על החיים בא״י לא רק ליהודים ולנוצרים אלא אפילו למוסלימים.

כז. האוכלוסיא הלא־יהודית בארץ ישראל בימי שלטון העותומנים

עמים ודתות שונים בארץ — המוסלימים וכתותיהם — הדרוזים וכפריהם — הנוצרים ומסדריהם המפולגים — השחיתות של הנוצרים — הסכסוכים הפוליטיים.

אוכלוסיית הארץ בימי שלטון העותומנים היתה מגוונת ביותר, וזאת משום מצבה הגיאוגרפי המיוחד של הארץ, השוכנת בין אסיא לאפריקה, בין הים התיכון לבין המדבר הגדול של ערב, תנאים הגורמים לנדידת עמים רבים שבאו לכאן, התישבו בה או נדדו הלאה. סיבה אחרת לרב־גווניות תושבי הארץ היתה קדושתה בעיני היהודים ולהבדיל, גם בעיני הנוצרים והמוסלימים. גם האקלים המגוון החל מהאקלים הקר שבגליל העליון ועד למזג האויר הסובטרופי החם שבעמק הירדן, כאשר המרחק בין שני איזורים אלה הוא מספר קילומטרים בלבד היה כח משיכה לאנשים שונים. הכתות השונות שבאיסלם והמסדרים הרבים שבנצרות יצרו עשרות עדות שונות עם אורח חיים ומנהגים שונים. השלטון המתחלף בימי הביניים — הערבים, הצלבנים, האיובים והממלוכים — השאירו אחריהם יסודות שונים באוכלוסיא, אשר נוסף לכתות הנוצריות והמוסלימיות התארגנו גם הם באופן עצמאי, לפי אופים, דתם ותרבותם.

כבוש העותומנים לא שינה בכלל את המצב הקיים. להיפך, הם הוסיפו עוד יסוד חדש לאוכלוסיא, את הגזע התורקי. הפקידים התורקים שבאו לכאן לא התבוללו בתושבי הארץ, ואלה לא הושפעו מהם. רק השפה היתה כמעט אחידה לכל התושבים, והיא הערבית. ערבית דברו היהודים, הנוצרים והמוסלימים.

מתוך הרשימות הסטטיסטיות הרבות, שנערכו ע״י התיירים־הנוסעים הרבים וכן ע״י פקידי הממשלה לצורך קביעת המסים, מתברר כי באמצע המאה ה־16 ישבו בארץ כ־300.000 תושבים, שמהם קרוב ל־90 אחוז היו מוסלימים. מוסלימים אלה היו מעמים שונים: מוגרבים (ז. א. מערביים, הכוונה לערבים צפון אפריקניים), שרובם גרו בירושלים; כורדים, שישבו בחברון, בצפת, בעזה, ועוד; תורקמנים, שישבו בעזה, ברמלה, בצפת ובאיזור שכם. התורקמנים הצטיינו בהכנסת אורחים רבה; ג׳ונדים — אלה שרידי הצבא הממלוכי — רובם ישבו בעיקר בעזה ובצפת;

„הערבים" הכוונה לבדווים הנודדים, אותם מתארים כל פרקי המסעות באופן שלילי ביותר. הגאון הנודע, רבנו עובדי׳ מברטנורה, כותב באגרתו על הבדווים: „...כל עבר הירדן, ארץ ראובן וגד וארץ בני עמון וארץ מואב והר שעיר, כולם היום שוממים ואין בהם עיר בנויה ומיושבת, כי הערביים השוכנים במדבריות באים ושוטפים בכל, ועד שערי ירושלים באים וגונבים וגוזלים בדרכים, ופורק אין מידם וכו׳... (מתוך ספרו של א. יערי „אגרות ארץ־ישראל", תל־אביב, תש"ג, עמוד 135—136). הבדווים היו מחולקים לשבטים רבים, וכל ראש שבט היה מעין מלך ממש, אשר גם הצבא לא היה מסוגל להשתלט עליו. ראשי שבטים אלה, כמו הטרבאים שהזכרנו למעלה, היו שולטים על שטחים נרחבים.

לא רק עמים שונים היו בקרב האוכלוסיא המוסלימית אלא גם כתות דתיות שונות. אמנם רוב מוסלמי א"י היו סונים (ראה על הסונים והשיעים בכרך הג׳ של ספרי „העבר הישראלי"), אך היו בארץ גם „שיעים", „חנפים", (אלה סונים בעלי שיטה שונה מהסונים המקובלים), „שאפיעים", „מאלכים" ו„חנבלים". (אלה האחרונים היו בעיקר בסביבות שכם). כל אלה הם ענפים שונים של הסונים. השיעים גרו בעיקר בגליל העליון ושמרו מאד על הסתגרותם הדתית. הם לא התחתנו עם הסונים. הם גם שנאו יותר את היהודים ואת הנוצרים מאשר הסונים.

חשיבות רבה היתה בארץ לכת הדרוזים. אמנם מרכז הדרוזים היה בג׳אבל אל־דרוז (הר הדרוזים) שבסוריא, אך רבים מהם נדדו לא"י והתישבו בגליל. אח"כ עברו גם להר הכרמל, שם יסדו שני יישובים עוספיא ודלית־אל־כרמל הקיימים ומתפתחים כעיירות דרוזיות עד היום הזה. הדרוזים נהגו מנהגים שונים מהמוסלימים, לא היו מתחתנים בהם ומקפידים יותר על מצוותיהם. היו תיירים־נוסעים אשר חשבו, כי הדרוזים קרובים אל ההתנצרות, ברואם היחסים הטובים ביניהם. אך הערכה זו היתה מוטעית, משום שלא הכירו את אפים של הדרוזים. הם מהווים עד היום הזה כת היודעת להתאים עצמה לכל כת אחרת מבלי להתבולל בהם. הם היו מסוגלים ללכת עם הנוצרים לכנסיה ועם המוסלימים למסגד. בשנת 1585 נלחם בדרוזים אברהים פשה, ומאז הם נוטרים איבה ושנאה לערבים המוסלימים.

בגליל אפשר היה למצוא גם מוסלימים רחוקים מהגזע הערבי, כגון הבוסניאקים — שבאו מהבלקן, הצ׳רקסים — שבט שבא לכאן מן הצפון ורק חלק ממנו התאסלם. בכלל היה הגליל האיזור המגוון ביותר מבחינת הרכבה הלאומי והדתי של האוכלוסיא. כאן ישבו כמעט כל העמים, הדתות והכתות של א"י. יישובים דרוזיים, יהודיים, נוצריים, ערביים (כולם מכל הסוגים ומכל המינים) ישבו זה ליד זה או זה בתוך זה.

על מספר הנוצרים בארץ ישראל אנו יודעים בדיוק מרשימת מס הגולגולת של „הכופרים״ (ראה בפרק הקודם, הג׳זיא) שהיה מוטל עליהם. במאמר נרחב שפורסם בספר „ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ, ספר רביעי״ (ירושלים תשט״ז), מפרסם החוקר ברנרד לואיס מאמר על הנושא: „א״י ביובל הראשון לשלטון העותומני, על־פי פנקסי הקרקעות העותומניים״ (עמודים 170—187) ובו מספרים סטטיסטיים מדוייקים על הרכב האוכלוסיא, התעסקותה, מסיה, משק החי וכו׳״.. לפי זה יוצא, שבאמצע המאה ה־16 היו כ־15 אלף נוצרים בא״י. רובם דברו ערבית. עוד בימי הביניים נגזר עליהם לשאת חגורה מיוחדת כדי להבדילם בסימן היכר מן המוסלימים. הם עסקו והתפרנסו בעיקר מהדרכת צליינים נוצריים במקומות „הקדושים״ להם. אורח החיים שלהם לא היה בהרבה שונה מחיי המוסלימים, פרט למנהגים דתיים, כמובן. כל התיירים־הנוסעים מאותה תקופה, גם הנוצרים, מעידים כי הנוצרים בא״י היו בעלי רמה מוסרית נמוכה מאד. לרוב מצאו אותם שיכורים. משום כך, וגם בגלל סיבות אחרות זלזלו המוסלימים בנוצרים. הם הטילו עליהם הגבלות דתיות שונות: איסורים על הקמת כנסיות ומוסדות נוצריים אחרים. בגלל זה היו ריכוזי הנוצרים העיקריים במקומות שם היו קיימים מוסדות נוצריים רבים, עתיקים, שלא נהרסו — בירושלים, בעמק הירדן, בנצרת, בבית לחם ועוד.

מבחינה דתית היו הנוצרים מפולגים לכל הכתות הקיימות בכנסיה הנוצרית — המזרחית והמערבית — בעולם. כולן שלחו נציגים, שליחים ונזירים לחיות בא״י, וכולן השתדלו לבנות בה איזה מוסד לעצמם. הן היו מסוכסכות ביניהן וכל כת טענה על חזקה וזכות במקומות הקדושים, במיוחד על כנסיית הקבר של „אותו איש״. היסוד למחלוקת היה הפילוג העתיק בין הכנסיה המזרחית היוונית לבין הכנסיה המערבית־הרומית־לאטינית. הכת העיקרית של הקטולים הרומיים (המערביים) היתה כת הפרנציסקנים, ואילו בין הכנסיה המזרחית היו כתות גדולות של אורטודוקסים (ביזנטים), גאורגים, ארמנים, חבשים, סורים, יעקובים, קופטים — תערובת של גזעים ועמים שונים. בתקופת החגים הנוצריים היתה פורצת תמיד מחלוקת עצומה בין הכתות השונות שהיתה מסתיימת בתגרות ידים ובסכסוכים ממושכים.

מאחורי סכסוכים דתיים אלה הסתתרו לרוב גם כוונות פוליטיות של עמי אירופה. הפרנציסקנים, למשל, נתמכו ע״י הצרפתים; האורטודוקסים — ע״י הרוסים, הלטינים — ע״י האיטלקים; הקופטים — ע״י המצרים ועוד. בסופו של דבר הפכו כריבות דתיות אלו לגורמים ראשונים במעלה ברוב המלחמות שבמזרח, והשפעתן הגיעה עד ימינו.

כח. הישוב היהודי בארץ ישראל מימי גירוש ספרד עד עלית ר׳ יהודה החסיד

(העליה שלאחר הגירוש)

העולים לאחר גירוש ספרד — הויכוח בענין השמיטה וההכרעה — ר׳ לוי בן חביב, הרלב״ח — הקשר בין הנגיד לבין קהילות ירושלים — קהילת צפת — עדות ר׳ משה באסולה על צפת — היישובים האחרים בגליל — היישובים במרכז הארץ ובדרומה.

כבר הזכרנו את פעילותו של רבנו עובדיה מברטנורה בירושלים. שתים עשרה שנה ישב בירושלים, ובתקופה זו הצליח ליהפך לא רק למנהיגה הרוחני אלא גם כמנהיג העיר בכל המובנים. פעולותיו הרוחניות הקיפו שיעורים קבועים בתורה, דרשות ברבים, סדרים חדשים ותקנות חדשות בחיי הציבור, הוא הצליח להפעיל את מנהיגי הקהילה למען עניי העיר, יצר בסיס לקליטת העולים החדשים, הפליטים. השפעתו הלכה וגדלה עד שמונה ע״י הנגיד ר׳ נתן הכהן שולאל כמפקח על עסקי הקהל. השלטונות גם הכירו צדקת לבו והוקירוהו מאד. המצב בירושלים שופר בהרבה בזכות הרע״ב, וזה היה בדיוק בזמן הנכון ביותר, כי אלו הן השנים שלאחר גירוש ספרד ואלפי פליטים טרם מצאו מקום מקלט וחיכו לידיעות שתבשרנה את שיפור המצב בארץ, כדי שיוכלו לעלות אליה. העליה לירושלים גברה ובשנת ה׳ רנ״ז (1497) הגיעה האוכלוסיא היהודית בירושלים ל־1.600 נפש.

בין העולים היו לומדי תורה רבים וכתוצאה מזה גברו גם חיי הרוח. אמנם עיקר העליה לארץ ישראל בכלל ולירושלים בפרט היתה רק לאחר הכיבוש התורקי (בשנת רע״ו, 1516), אך גם לפני כן באו גדולי תורה שחידשו בה את הישיבה הקדושה. בשנת רס״ד (1504) פרצה מחלוקת בענין זמן שנת השמיטה. היו דיעות שונות והיו מעורבים בה כל גדולי ישראל שבדור, גם מחוץ לארץ ישראל. גאון הדור, רבי לוי בן חביב, (הרלב״ח) התמסר כולו לחקר השאלה — איזה חישוב היא הנכון ואיזו שנה היא שנת השמיטה. היו ארבע דעות שונות בענין החישוב, והיו כאלה אשר הציעו לקיים בגלל הספק 4 שנות שמיטה רצופות, דבר שהיה

מרתיע את העולים מלעלות לא״י, במיוחד את אלה שרצו להתפרנס מעבודת אדמה. הרלב״ח כותב בשו״ת שלו (סי׳ קמ״ג): „מצד ההכרח ראוי לנו לחקור על זה, כי שאילו היה יודע זה כל איש אשר נדבה רוחו אותו לעלות אל ארץ הצבי, לא דבר ריק הוא שלסבת זה יתעכב ויאמר מה לי ולעלות אל הר ה׳ וכו׳...״ לבסוף נקבע סופית לפי החשבון, ששנת רס״ד היא שנת שמיטה ומאז ממשיכים לחשב לפי זה. אמנם בזה עוד לא נגמרה סופית המחלוקת, אך יסוד איתן לחישוב (שהוא, אגב, שיטת הרמב״ם) כבר היה. מתוך ההתכתבות הרבה שהיתה בענין השמיטה אנו קוראים על הכבוד הגדול שחכמי צפת וחכמי הגולה במצרים ובמקומות אחרים נתנו לחכמי ירושלים. זה מעיד, כי העטרה חזרה ליושנה, וירושלים היתה שוב למרכז רוחני.

השפעת תלמידי החכמים בירושלים הלכה וגדלה, ובתקנות החדשות נקבע, שתלמידי חכמים משוחררים מכל המסים, פרט למס גולגולת, וכן אם יפרוץ סכסוך בין הנהגת הקהילה לבין תלמידי החכמים, תהיה ההכרעה בידי בית דינו של הנגיד במצרים. התקנה האחרונה היא משנת רס״ט 1509, נתקנה ע״י הנגיד ר׳ יצחק הכהן שולאל וחתמו עליה ראשי 4 העדות הקיימות אז בירושלים: המוסתערבית (הכוונה לעדה העתיקה המקורית של ירושלים, שמוצאם מאלה אשר לא יצאו אף פעם לגולה), הספרדית, המערבית (יוצאי צפון אפריקה — המגרב) והאשכנזית. מטרת התקנה היתה למשוך תלמידי חכמים לירושלים.

יהודי ירושלים התפרנסו בעיקר ממסחר הבשמים, אולם רבים עסקו גם בענפים אחרים, וכן התפרנסו רבים מצדקה שקבלו מהקהל.

הגדולה מבין כל ישובי א״י אז היתה צפת. מצבם הפוליטי והכלכלי של יהודי הגליל היה בכלל יותר טוב מאשר של האזורים האחרים בארץ. משום כך קלטה צפת גם חלק מאותם היהודים, אשר ניסו בהתחלה להתישב בישובי הדרום, בירושלים, בחברון ובמקומות אחרים ולא הצליחו להקלט. גם גדולי תורה רבים היו בצפת כבר בזמן הגירוש מספרד. על אחד המכתבים שכתבו חכמי צפת לחכמי ירושלים בשנת רס״ד (1504) חתומים 16 מגדולי הרבנים בצפת באותו דור. (על תולדות גדולי א״י בדור ההוא ופעליהם — ראה להלן).

בראש קהילת צפת עמד אז ר׳ פרץ קולומבו. הוא היה גם ראש הישיבה וגם „ראש וקצין בעיר״. הוא דאג הרבה לפרנסת העולים החדשים, במיוחד לאלה שהתיישבו מסביב לעיר צפת ועבדו את אדמת א״י.

מצבם של יהודי צפת והגליל הורע בתקופת המלחמה שבין העותומנים והממלוכים. הממלוכים שהפסידו קרב אחר קרב התנפלו בתור נקמה על היהודים,

שדדו ובזזו אותם. ואילו הערבים הכפריים, בראותם שעת הפקר זאת, התנפלו גם הם על יהודי צפת והגליל. היהודים נמלטו מצפת ומהעיירות והסתתרו בהרים בין הסלעים. יהדות הגולה, במיוחד יהודי מצרים, התגייסו לעזרה מקיפה לנפגעי השוד. מיד עם הכיבוש העותומני התחילה פעולת שיקום מסועפת. הרב נסים ביבא, מגדולי חכמי מצרים, שריכז את גיוס ההצלה והעזרה במצרים, יצא באופן אישי לצפת לעמוד בראש פעולות השיקום. וההצלה הצליחה. בשנת רפ״א, (1521) כחמש שנים לאחר הכיבוש העותומני כבר היה הישוב היהודי בצפת מבוסס מחדש. מיומן מסעותיו של הרב משה באסולה, שהיה רב בעיר האיטלקית פיזרו וראש ישיבת אנקונה, (מסעותיו פורסמו בספר ע״י יצחק בן־צבי, הנשיא המנוח), מתברר שהישוב בצפת בשנה הנ״ל, היא שנת ביקור ר׳ משה בעיר, היה עומד על תילו ומבוסס מכל הבחינות. ואלו דבריו (יומן — עמוד 43):

„...צפת הוא גליל העליון מארץ נפתלי, והכרך חזק בראש ההר, וסביב הר הכרך כארבעה הרים, שנים מהם כולם ישמעאלים, ושנים מהם כל השפוע בתים כיהודים והם יותר מג׳ מאות בעלי בתים, ויש בה ג׳ בתי כנסיות, א׳ של ספרדים, וא׳ של מוריסקים וא׳ של מערביים וקורין לה כנסת של אלי׳ ז״ל, כי היא קדומה, וקבלה בידם שאלי׳ ז״ל התפלל בה. העיר מלאה כל טוב ומזונות משובחות כדגן ותירוש ויצהר לרוב מאד ובזול לקונה, כל דבר בעתו...״. לאחר מכן בא תיאור נרחב של המסחר בצפת ועוד כל מיני בעיות כלכליות. כמובן, שכל זה בא הודות לעולים החדשים הרבים שמבין פליטי ספרד אשר החליטו לנצל את כבוש צפת ע״י העותומנים ולעלות לשם מארצות אחרות שהיו גם הן תחת שלטון העותומנים. (כבר תארנו ועוד נתאר בהרחבה את יחסם הלבבי של העותומנים אל היהודים הפליטים, מגורשי ספרד). הישוב בצפת הלך וגבר משנה לשנה, והגיע לשיאו בימי האר״י הקדוש, שעליו נדבר להלן.

ביומן מסעות של ר׳ משה באסולה מוזכרים גם ישובים אחרים בגליל בהם היתה אוכלוסיא יהודית נכרת. בין אלה יש לציין את עין זיתים, שבה גרו כארבעים משפחות יהודיות, רובן עובדי אדמה. ישוב יהודי חקלאי אחר היה בעלמא, מהנקודות הצפוניות ביותר. ישוב יהודי ניכר היה בפקיעין (עיירה זו ידועה בכלל כישוב היחידי בא״י שלא נפסקה בו אף פעם ישיבת יהודים); בכפר כנה, לא רחוק מנצרת, שהיתה עיר מסחרית חשובה ליהודים; בכפר חנניה, שישבו בה משפחות כהנים הקלאיות. נוסף ליומן ר׳ משה משמש לנו כמקור היסטורי לתקופה זו גם ה„דפתר״, אילו הרשימות הממשלתיות להערכת הקרקעות למסים. ברשימות אילו, שנשמר חלק גדול מהן, מוזכרים גם יישובים כאלה אשר אינם מוזכרים אצל ר׳ משה,

כנראה, משום שלא ביקר בהם, בין אלה יש לציין את היישוב היהודי בביריא, בכפר יסיף (סמוך לעכו) ועוד יישובים בגליל המערבי כמו שפרעם, כבול, ועוד.

מיישובי החוף היתה העיר היחידה שהיו בה יהודים במספר ניכר, עזה. לפי עדות רבנו עובדי׳ מברטנורא ישבו בה בעיקר עובדי אדמה.

בחברון ובשכם גם ישבו עשרות משפחות יהודיות אשר המשיכו את המסורת היהודית של שתי ערים חשובות אלו בארץ ישראל.

בסיכום אפשר להעריך את מספר היהודים בזמן כיבוש העותומנים ל־6.000 נפש, המספר שהיה בארץ גם כ־400 שנה לפני כן, בזמן כיבוש הצלבנים. זאת אומרת, שבמשך כל המחצית השניה של ימי הבינים עמד מספר היהודים בקפאון.

משום כך קבלו היהודים בא״י בשמחה גלויה את כבוש העותומנים ואת הסולטן סלים. הם ראו בו תקווה רבה לעתידם, לאחר שידעו על יחסו האוהד והטוב של סלים לפליטי ספרד. הם ידעו, שסיפוח א״י לאימפריא העותומנית יחזק את הארץ מבחינה כלכלית ופוליטית ויאפשר את קליטתם של המוני גולי ספרד בא״י. לא נעלמה מעיני יהודי א״י גם העובדה, שבצבאו של סלים שמשו יהודים בתפקידים אחראיים, ביניהם רופאו האישי של הסולטן, משה המון ואחרים.

הערבים בא״י, שמאז ומתמיד שנאו את היהודים, ידעו גם הם עובדות אילו, ולכן הם הסיתו את הממלוכים במצרים נגד היהודים שם בהדגישם, שיהודי מצרים בודאי אוהדים את התורקים העותומנים. תוצאות הסתה זו היו התנפלויות המוניות על הרובע היהודי בקהיר. היהודים ארגנו הגנה עצמית ועמדו על נפשם בעזרת השם מול הכח הפורע.

כך עברה תקופת המעבר של הכבוש התורקי, כשהוא נושא בכנפיו תקוות רבות אך גם צרות קשות מהערבים, מקנאי היהודים.

כט. פריחת היישוב

1. התקוות לגאולה והאכזבות

הסבות להתעוררות התקוות לגאולה — ר׳ אברהם הלוי והטפתו לתשובה כללית — הקשר עם עשרת השבטים — הופעת דוד הראובני — נסיעותיו באיטליא, בספרד ובפורטוגל עם מולכו והשפעתם השלילית על גורל היהודים — דברי הרלב״ח נגד הנ״ל.

בפרק הקודם הזכרנו את התקוות הרבות שעורר כבוש א״י ע״י העותומנים־התורקים. תקוות אלו גרמו להתעוררות רבה לגאולה הקרובה לבוא. התקוות לגאולה היו מבוססות על מספר גורמים ידועים בהיסטוריא המביאים בעקבותיהם תמיד שאיפות קיצוניות להגאל. (הסברתי בעיה זו בהרחבה בספרי זה, כרך ג׳, פרק כ״א, עמוד קל״ה). בתקופה זו היסוד לשאיפות אלו היה המשבר הגדול של יהודי ספרד, אסונם וגירושם. על זה בא יחסו האוהד והמפתיע של סלים הכובש, שחרור א״י מעול הממלוכים, רשיון בלתי מוגבל לעלית יהודים לא״י, עזרה יהודית וכללית לשיקום הארץ, ההתפתחות הרוחנית האדירה שחלה בארץ, במיוחד בירושלים, בצפת ובטבריא, תכניתו של דון יוסף הנשיא, והבנין לצפיה מידית של גאולה שלמה כבר היה מוכן.

השאיפה לגאולה הלכה בתקופה זו בד בבד עם קריאה לתשובה מוחלטת. העומדים בראש ההתעוררות ידעו שרבים מפליטי ספרד רוצים לחזור בתשובה על מעשים רבים ותופעות שונות שארעו בחייהם, והחליטו לנצל רצון זה לבושא התשובה. בין המעוררים העקריים יש לראות את הרב והמקובל רבי אברהם בן ר׳ אליעזר הלוי. הוא היה ממגורשי ספרד שהגיע לתורקיא, משם למצרים, ובשנת רע״ה עלה לירושלים. כאן נמנה עם חכמי הישיבה המכובדים ביותר, כשתפקידו בעיקר להטיף מוסר ללומדי הישיבה ולעוררם לתשובה. ר׳ אברהם פרסם מאמרים רבים, מעין אגרות תשובה, שהיו מבוססות בעיקר על תורת הנסתר. הרעיון המרכזי באגרות אלו היה, כי הנצרות היא האויבת העקרית של היהדות, מפלתה הסופית קרובה ומפלה זו תביא את הגאולה. אך בינתיים יש חשיבות גם לנצחון האיסלם על הנצרות. משום כך ראה בנפילת ביזנטיון בידי המוסלימים אות מן

השמים על מפלת הנוצרים. כבושי סלים והתפשטות האימפריא העותומנית היו האות השניה. הוא גם רמז שביאת הגואל תהיה בשנת ר״ץ, וכעשר שנים לפני כן יהיו כבר סימנים לכך.

דבריו אלה עשו רושם גדול על קרובים ורחוקים. תלמידיו וידידיו בישיבת ירושלים התחילו להכין עצמם לגאולה. הם קבעו משמרות יומם ולילה לתשובה וללימוד תורת הסוד. הכנות אלו היו מלוות גם מעשי נסים בולטים בירושלים, ביניהם — מפולת העמוד של מסגד המוסלימים על הר הבית, עיקום סימן ה„ירח״ כ׳על המסגד הנ״ל ועוד.

חודש גם הקשר עם עשרות השבטים. החלו להתפרסם מכתבים שנשלחו לשם, כשעשרת השבטים מתוארים כגבורי מלחמה גדולים העומדים לכבוש בסערה את ירושלים.

אמנם דברים אלה עוררו התלהבות רבה אך גם סכנה רבה היתה טמונה בהם. ברגע שהיהודים נכנעו במרץ כה רב לרעיון הגאולה המידית — יכלו לקום אנשים בלתי אחראים ולנצל שאיפה זו לתנועות משיחי שקר למיניהן, כפי שזה קרה לא פעם אחת בדברי ימי היהודים לפני כן ולאחר מכן. הם קראו לעצמם „מבשרי גאולה״, אולם גדולי ישראל בדור ההוא, במיוחד הרלב״ח קרא עליהם „בשורות שוטים״ (ראה להלן).

בשנת רפ״ג, (1523) הופיע בירושלים אחד „מבשר״ כזה בשם דוד הראובני. הוא סיפר על שליחות מיוחדת שהוטלה עליו מטעם אחיו, המלך יוסף, שהוא מלכם של כשלש מאות אלף מבני ראובן, גד וחצי שבט מנשה, היושבים במדבר חבור, מעבר להרי כוש, ויש בידו תכנית לשחרור א״י מידי התורקים ע״י ברית בין שבטי ישראל ומלכי אירופה. כדי לממש „תכניתו״ זו נסע לוניציא. שם קיבל תמיכה מיהודי המקום ונסע לרומי כדי להפגש עם האפיפיור קלמנס ה־7. אחד החשמנים שברומי אשר התענין ביהדות קבלו בכבוד גדול וזה עורר התענינות וגאוה בהראובני ע״י יהודי רומי. לאחר מכן נפגש עם האפיפיור והציע את תכנית הברית שלו נגד המוסלימים. לאחר היסוסים מרובים נתן לו האפיפיור שני מכתבים — אחד למלך פורטוגל ואחד למלך חבש — שניהם נוצרים, שבהם נתבקשו לברר אמיתות סיפורו של הראובני ואם הוא אמת לעזור לו כי עזרה זו תועיל לנצרות.

הראובני שהה כשנה וחצי בפורטוגל. במשך תקופה זו נתקבצו מסביבו אנוסים לרוב, שהתחילו בגלוי לחזור ליהדות, וזה כמובן הרגיז את הנוצרים. המלך קרא לו והזהירו להפסיק פעולות אלו, אולם כאשר הופיע לידו אחד בשם פירס והתגייר וקרא לעצמו בשם שלמה מולכו, גרשו אותם מפורטוגל. הראובני

ומולכו המשיכו עכשיו יחד לנדוד ע״פ ערי איטליא ולהציע תכניתם לשחרור א״י. בכל מקום הופיעו ברוב פאר והדר ועשו רושם רב. בשנת רצ״ב הופיעו בפני הקיסר קארל ה־5, אך נאסרו על־ידו. הם הובאו למנטובה, שם שרפו את מולכו, ואילו את הראובני הובילו באזיקים לספרד, שם כנראה מת במאסרו.

הצלחתו של הראובני יכלה להיות רק בספרד ובפורטוגל, בהן היו אנוסים רבים שהיו תמיד רגישים, ואילו מבחינה פוליטית בנה את תכניתו על־סמך העובדה שהכנסיה שנאה את האיסלם ורצתה להלחם נגדה. הוא חשב, שהנוצרים יתמכו בו עד הסוף בגלל שנאה זו. אך נתאכזב.

הזיות הראובני ומולכו היו הרות סכנה ליהדות. כבר הזכרתי למעלה את התנגדות הרלב״ח, רבה של ירושלים, הכותב עליהם: (בשו״ת הרלב״ח, קונטרס הסמיכה דף רח״ץ) : „...בזמן בשורות השוטים, דוברי שקרים, תפח רוחם, כי לולא שנמצאתי אז בעיר הקדושה הזאת תוב״ב, ובמתק שפתים הייתי מיישב דעתם ומדבר על לבם, כבר היתה חריבה אז מכל היהודים היושבים בה, עד בלי השאיר אפילו מנין...״. מדברים אלה אפשר להבין כמה מאמצים הושקעו ע״י גדולי התורה, כדי להרחיק סכנות מעין אלה.

ל. פריחת היישוב

2. צפת בגדולתה

הסבות שהעולים העדיפו להתיישב בצפת — המצב הקשה בירושלים — העלי' בכ"ז נמשכת אליה — ההתפתחות הכלכלית של צפת וסביבתה — מצבה הבטחוני של צפת — הגירוש הראשון וביטולו.

העולים החדשים שבאו לא"י לאחר הכבוש התורקי העדיפו להתישב בצפת ובסביבתה, ורק מעטים התישבו בירושלים, בגלל התנאים הטובים יותר ששררו בצפת. לכן אנו קוראים ליובל השנים שלאחר כבוש העותומנים בשם „תקופת צפת".

התנאים בירושלים היו קשים מאד. בשנת רפ"ה (1525) פרצה מגפה נוראה והיישוב הירושלמי הלך ונדלדל. גם במקורות מחיה היתה ירושלים עניה יותר. לא היתה לה סביבה יהודית כפרית עשירה כמו לצפת, וגם הקשר המסחרי עם ירושלים היה קשה מאד. גם המצב הפוליטי בירושלים היה קשה יותר. השלטונות המקומיים והתושבים הערבים של העיר והסביבה עשו יד אחת כדי ללחוץ על היהודים. הדים מהמצב הנורא הזה אנו קוראים במכתביהם של גדולי ירושלים לגולה מאותו דור, כגון מכתבו הידוע של ר' ישראל מפירושא לתפוצות. אמנם, הקהילות בתפוצות, במיוחד קהילות קהיר, אלכסנדריא ודמשק סייעו כפי מיטב יכלתם לירושלים, אך גם קהילות אלו היו במצב קשה בגלל נגישות הממלוכים במצרים.

אם המצב של בעלי הבתים בירושלים היה קשה, עכו"כ של תלמידי החכמים והישיבות. נשי לומדי התורה היו סוחרות בבגדים ובתבלינים כדי להשיג פת לחם למשפחותיהם. היתה התחרות קשה בין הסוחרים לבין הרוכלים. לא פעם היו צריכים רבני ירושלים להתערב בסכסוכים שפרצו ביניהם. מצרכים אחדים, כגון יין האסור — כידוע — על המוסלימים, נאסרו למסחר בכלל, מחשש שמא ימכרו גם למוסלימים. כתוצאה מאסור זה נתקשו גם היהודים להשיג יין לקידוש ולהבדלה, גזירה שהוחלט להתענות עליה. אחדים מתלמידי החכמים, שהביאו אתם קצת כסף מן הגולה הלוו אותם ברבית למוסלימים ולנוצרים ומזה התפרנסו והמשיכו ללמוד. אחרים השקיעו כספם בגולה ואת פירות השקעתם קבלו לירושלים ומהם חיו.

רבים היו גדולי תורה שניסו בכ״ז לשבת בירושלים אך לא הצליחו ונאלצו לעבור לצפת ולמקומות אחרים. כך קרה גם לר׳ יעקב בירב, שהיה לאחר מכן רבה של צפת. יותר מאוחר קרה כדבר הזה לרדב״ז, רבי דוד בן זמרה, הפוסק הנודע, אשר עלה ממצרים לירושלים בשנת שי״ד (1554), נרדף ע״י הפחה המקומי, ונאלץ גם הוא לעבור לצפת.

מצבם של יהודי ירושלים בסוף המאה ה־16 הורע מאד, בעיקר בגלל המושל העריץ והאכזרי של העיר, אבו סיפין. הוא גזל מהיהודים את אחד מבתי הכנסת היפים והמפוארים, את בית הכנסת ע״ש הרמב״ן (שמ״ו 1586), והפך אותו למחסן סחורות. הרב והמקובל הנודע ר׳ חיים ויטאל, ששימש באותו זמן רבה של ירושלים, ניסה לבטל הגזירה אך לא הצליח. משום כך נאלץ לעזוב את ירושלים ועבר לצפת. (ראה עליו להלן).

עם כל המצב הקשה של ירושלים, נמשכו אליה תמיד תיירים יהודיים ועולי רגל רבים. המקומות הקדושים, ובמיוחד הכותל המערבי, עליו אמרו חז״ל שגם לאחר החורבן „לא זזה שכינה ממנו״, משך רבבות יהודים לבוא ולשפוך שיחם לפני בורא עולם. רבים היו עולי הרגל אשר בגלל קדושת ירושלים החליטו להשתקע בה, למרות המצב הקשה ששרר בה.

בניגוד למצבה של ירושלים היתה צפת עיר מפותחת, עשירה בחומר וברוח, והיא היתה אז למעשה המרכז של ארץ ישראל.

האפשרויות המסחריות של צפת היו רבות. תוצרת חקלאית, במיוחד פירות, הטה, כבשים וצמר, נשלחו לדמשק, לקושטא ולארצות אחרות של האימפריא דחורקית. מאידך ייבאו סוחרי צפת סחורות מאירופה ומאסיא הקטנה לצורך הישוב הצפתי והארץ־ישראלי בכלל ולצורך הצבא התורקי שחנה בא״י. המסחר התנהל ביבשה ובים. אניות רבות הביאו סחורות לנמלי בירות, צידון, עכו וחיפה, מהם הועברו בשיירות, בגמלים ובעגלות, לצפת וסביבתה. צפת היתה מוקפת עשרות יישובים יהודיים חקלאיים, גם כפרים ערביים ומעורבים. בין כל אלה התנהלו חיי מסחר מפותחים ביותר.

העולים החדשים שעלו לצפת היו ברובם סוחרים מנוסים, שהמשיכו בהתעסקותם המסחרית גם כאן, בלא פחות הצלחה. רבים היו גם סוחרי העבדים והמטבעות. לסוחרי הכסף והזהב היה שוק מיוחד בצפת. כן היו שווקים מיוחדים לתבואות, לבגדים ובדים ולתבלינים ובשמים. בכל שוק כזה היו גם חנויות שונות, כדי שהמוכרים סחורתם יוכלו מיד להוציא כספם לסחורות הדרושות להם.

בשוק הבגדים היו בתי מלאכה רבים. בין העוסקים במלאכת הבגדים היו גם רבנים ותלמידי חכמים רבים שלא רצו לחיות מן ה„קהל״.

תעשית האריגים היתה מפותחת ביותר. הפרנסה היתה בשפע. בד בבד עם ההתפתחות הכלכלית חלה גם התפתחות רוחנית כבירה. (ראה בפרק הבא).

מספר האוכלוסיא בצפת גדל מיום ליום. יש לנו במקורות שונים מספרים שונים. מכל המקורות נאמנה עלינו ביותר עדות רבי משה חג׳יז, רבה של ירושלים כמאה שנים לאחר מכן, הכותב במכתבו לרבני ויניציא: „...בגליל, בזמנו של האר״י היו ארבעים אלף בעלי בתים, פורעי מס, וי״ב אלף תלמידי חכמים בעלי הוראה, דבשעת פטירתו של רבנו מוהר״י קארו ז״ל סמך ידו עליהם...״.

רבי זכרי׳ בן סעדי׳, התייר היהודי מתימן, שביקר בירושלים בשנים שכ״ח—ש״ם (1568—1580), כותב ביומנו, שמצא בצפת ארבעה עשר אלף (!) לומדים בשמונה עשרה ישיבות.

גם מצבה הבטחוני של צפת היה יותר טוב ממצב שאר היישובים. העיר היתה מוקפת חומת מגן, שבנה הסולטן סולימאן בשנת ש״ט (1549). צבא תורקי הופקד לשמור על החומה, מפני התקפות השבטים הפראיים. מצב זה נמשך עד שנות ה־70, כל ימי שלטונו של סולימן ושל בנו סלים ה־2. אך בשנת מותו של סלים (של״ד 1574) ירד המצב הבטחוני. עשרם של יהודי צפת נקר מזמן את עיני השבטים הבדוים הפראיים שבסביבה, ומאז ומתמיד ניסו להתנפל על יהודי העיר ולשדוד אותם. שוד אחד כזה שהצליח היה בשנת שכ״ז (1567), ואז באלצו יהודי העיר להמלט להרים. מוראד ה־3, שעלה לשלטון ב־1574, נתן פקודה בשנת של״ו (1576) לגרש אלף משפחות יהודיות עשירות לקפריסין. חכמי צפת הזעיקו את גדולי קושטא להשתדל למענם. מאידך דרש מושל קפריסין מהשולטן לקיים את הגירוש, כי היה זקוק לכוחות בונים כמו היהודים. פקודת הגירוש אמנם בוטלה, אך יהודים עולים, שהיו בדרכם באותו זמן מאיטליא ומאיי הים התיכון לא״י, עוכבו בקפריסין יחד עם נשיהם וטפם והוכרחו להתישב בא״י.

המושל הצבאי והפקידים של צפת וסביבתה ניצלו את חולשת הסולטן ולחצו קשה על יהודי צפת. התלונות של יהודי צפת לא הועילו הרבה. זהו, איפוא, ראשית הירידה של צפת מגדולתה. אמנם תלמידי חכמים המשיכו לחיות בה כמקודם, אך את פארה הקודם הפסידה.

לא. חיי הרוח בארץ ישראל במאה ה־16

א. גדולי התורה והפוסקים מבין פליטי ספרד שהגיעו לא״י

ר׳ יצחק שולאל — ר׳ יעקב בירב וחידוש ה„סמיכה״ — התנגדות הרלב״ח — ר׳ שלמה סיריליו — ר׳ יוסף קארו — ספריו: ה„בית יוסף״ על הטורים — ה„שלחן ערוך״ — גדולתו בתורת הנסתר.

העליה של גולי ספרד הביאה אתה גם גדולי תורה רבים. אמנם רבים מבין גדולי התורה של גולי ספרד התישבו בארצות השונות של האימפריא העותומנית ולא הגיעו לא״י, וזאת משום שגירוש ספרד קדם ב־25 שנה לכבוש א״י ע״י התורקים, ולאחר שהתישבו בקהילות שונות והתאקלמו בהן, קשה היה להם לקחת שוב את מקל הנדודים לידיהם ולעלות. בכ״ז החליטו רבים מהם לעלות. בפרק זה נתאר בעיקר את גדולי התורה שגורשו מספרד ולבסוף הגיעו לארץ־ישראל, דרך תחנות רבות.

לירושלים הגיע הגאון הנודע רבי לוי בן חביב (הרלב״ח), בנו של רבי יעקב בעל „עין יעקב״. הוא היה נער צעיר בזמן הגירוש. נדד עם אביו לסלוניקי שביון, שהיתה אז קהילה חשובה מאד. שם למד אצל אביו ואצל חכמי סלוניקי האחרים. במהרה נתפרסם כגדול בתורה ורבים פנו אליו בשאלות הלכתיות. הועמד בראש ישיבת יוצאי קשטיליא בסלוניקי, שם ישבו בפניו תלמידים רבים. לאחר פטירת אביו החליט לעלות לא״י. הוא עבר דרך תורקיא, סוריא, הגיע לצפת ולבסוף התיישב בירושלים. עם פטירת רבה ונגידה של ירושלים, רבי יצחק שולאל, נבחר למקומו הרלב״ח. הוא התמסר כולו לשיפור מצבה הכללי של עיר הקודש, תיקן תקנות רבות שמטרתן היתה העלאת המצב הרוחני, הכלכלי וגם הפוליטי של ירושלים. לחם קשה נגד משיחי השקר הראובני ומולכו (כפי שראינו למעלה) והשתדל בכל כוחו למנוע את ירידת כוחה של ירושלים לעומת צפת, שהיתה אז בעליה מתמדת.

באותו זמן ממש ישב על כסא הרבנות בצפת הגאון רבי יעקב בירב, גם הוא מגולי ספרד. יליד קשטיליא שלמד תורה מפי רבי יצחק אבוהב. בנדודיו

הרבים שימש ר׳ יעקב כרב בקהילת פאס שבמרוקו, שהיתה אז אחת הקהילות היהודיות החשובות בעולם כולו עם 5 אלפים בעלי בתים, ביניהם חכמי תורה. ר׳ יעקב היה בן 18 בלבד כשנתקבל כרבה של העיר. לאחר מכן היה במצרים, בדמשק, ובשנת רפ״ד (1524) עלה לצפת, בה ישב בראש חכמיה עשרים וארבע שנים. רבי יעקב הקים בצפת ישיבה מפוארת שמשכה אליה תלמידי חכמים רבים מכל ארצות הגולה. הוא התמסר לקיום הישיבה לא רק כראשה הרוחני אלא גם כדואג לכל עניניה. בין השאר הצליח להשיג שחרור ממסים לתלמידי החכמים. צפת היתה בימי ר׳ יעקב למרכזה הרוחני של כל האומה הישראלית. בישיבתו התרכזו מיטב הכוחות והמוחות התורניים בעולם היהודי כולו. בין תלמידיו שם היה גם הגאון מרן רבי יוסף קארו, מחבר השלחן ערוך, שהיה אח״כ גם ממלא מקומו. הגיבוש והריכוז הגדול של הכוחות התורניים עוררו את רבי יעקב להציע את חידוש הסמיכה בארץ ישראל. היו סבות מספר להצעה זו. ר׳ יעקב התבסס על פסק דינו של הרמב״ם בזמנו (הל׳ סנהדרין פ״ד הי״א), שאם יסכימו כל חכמי א״י למנות דיינים ולהסמיכם, הם יהיו סמוכים, ותהיה להם הרשות לדון דיני קנסות ולהטיל ענשי גוף וכן להסמיך אחרים. כוונתו העקרית כאן היתה להטיל ענשי מלקות על האנוסים שחזרו בתשובה, כדי לשחררם ע״י כך מעונש „כרת" ולהצילם לחיים. סבה אחרת היתה הרצון להשליט שלום בין הקהילות ע״י בי״ד מוסמך. סבה שלישית היתה: ריכוז הסמכות ההלכתית בידי גוף מוסמך. יש הרואים ברצון לחדש הסמיכה ביטוי לשאיפות הגאולה של הדור ההוא, בבחינת מדרש חז״ל על הפסוק בישעי׳ (פ״א) „ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחילה" ורק אח״כ „ציון במשפט תפדה". בהתחלה היו כל חכמי צפת בעד רעיון ר׳ יעקב, שעשרים וחמשה גדולים מהם נתכנסו בשנת רח״ץ (1538) והחליטו לחדש הסמיכה ולבחור ברבי יעקב בירב כמוסמך ראשון, שבסמכותו לסמוך אחרים.

רק לאחר מכן פנו אל הרלב״ח בירושלים, שלחו לו כתב סמיכה ובקשו את הסכמתו והסכמת חכמי ירושלים האחרים למעשיהם בענין חידוש הסמיכה. אולם כאן נתקלו בהתנגדות נמרצת. הרלב״ח החזיר את כתב הסמיכה בטענה, שלא היתה לכנסת הרבנים בצפת שום סמכות לסמוך את רבי יעקב, וממילא אין לו סמכות להסמיך אחרים. לפי הרלב״ח יעורר הענין הזה רק מחלוקת מיותרת על סמכויות, כמו בימי הגאונים, וגם יעורר רדיפות מצד הממשלה התורקית אשר תראה בחידוש הסמיכה התגרות ממלכתית יהודית. הרלב״ח כתב נגד חידוש הסמיכה את „קונטרס הסמיכה" שלו, שהשפיע גם על חלק מחכמי צפת לסגת מתמיכתם ברעיון חידוש הסמיכה. טענתם ההלכתית של הרלב״ח וחכמי ירושלים התבססה גם היא על

הרמב״ם, והדגישו, שהרמב״ם מדבר בהלכה הנידונה על כל חכמי א״י, וחכמי צפת עדיין אינם כל חכמי א״י. המחלוקת שפרצה אלצה את רבי יעקב בירב לעבור לדמשק, אך הוא הספיק להסמיך לפני צאתו את תלמידיו: רבי יוסף קארו, ר׳ משה מטראני (המבי״ט), ר׳ משה קורדובירו, ר׳ יוסף סאגיס, ועוד. (אלה המשיכו לסמוך אח״כ את תלמידיהם, כך שבמשך שלשה דורות נמשכה בכ״ז הסמיכה). לאחר שרבי יעקב חזר מדמשק לצפת, המשיך לעמוד בראש הישיבה, אך לא האריך ימים. היא נפטר בש״ו (1546). את מקומו כמנהיגה הרוחני של צפת וכראש חכמיה ירש מרן רבי יוסף קארו, בעל ה„בית יוסף״ ומחבר השלחן ערוך.

את מקומו של הרלב״ח בירושלים מילא המפרש הראשון של הירושלמי בא״י הרב שלמה סיריליו, גם הוא מגולי ספרד. כמו קודמו, הרלב״ח, גם ר׳ שלמה נדד מספרד לסלוניקי. בהיותו כבן 45, בשנת רצ״ב (1532), עלה לצפת, אולם לאחר מכן עבר לירושלים, בה ישב כ־25 שנה ובה גם סיים את פירושו הגדול על הירושלמי.

ילד קטן, בס״ה בן 4, היה רבנו יוסף קארו כשגורש יחד עם הוריו מספרד ולאחר טלטולים רבים הגיעו לקושטא, בירת האימפריא העותומנית. לאחר נשואיו התיישב באדריאנופול שבבלקן, בה הקים ישיבה גדולה ונתפרסם בעולם התורני. כאן גם התחיל לכתוב את ספרו הגדול „בית יוסף״ על הטורים. אז גם נתפרסם כבר כקדוש אלוקי שחי חיי פרישות וקדושה. עבודת ה׳ שלו היתה בדבקות נפלאה. הוא הרגיש שאין שלמות אלא בא״י, ולכן החליט לעלות.

ר׳ יוסף קארו התיישב בצפת בה נתמנה כחבר בית דינו של רבי יעקב בירב, הנחשב גם כרבו. הוא גם הוסמך על־ידו. גם בצפת הקים ר׳ יוסף ישיבה בה למדו בין השאר האלשי״ך הקדוש, ר׳ משה גלנטי, ר׳ משה קורדובירו, ועוד. בצפת גמר את ספריו הגדולים. המהדורה הראשונה של ה„בית יוסף״ נסתיימה בשנת ש״ב (1542). אבל הוא עבר עליו מחדש, הגיה והוסיף, והמהדורה השניה יצאה בשנים שי״א—שי״ט (1551—1559). חיבור זה, שפרסם את שמו של ר׳ יוסף קארו בעולם, הוא באור נרחב ומעמיק על הטורים של רבי יעקב בן הרא״ש. הוא ריכז ב„בית יוסף״ את דעותיהם של כל הפוסקים והכריע ביניהם להלכה. הכרעותיו מבוססות בעיקר על שלשת הפוסקים הגדולים של ספרד: הרי״ף (ר׳ יצחק אלפסי), הרמב״ם והרא״ש (רבנו אשר). אם פוסקים אלה לא עסקו בהלכה מסויימת, הלך ה„בית יוסף״ לפי דעות הרמב״ן, הר״ן והרשב״א. כבר כתבנו למעלה על גדולי פולין, במיוחד הרמ״א, המהרש״ל, בעל „הלבושים״, אשר השיגו על ה„בית יוסף״, כי סמך על הפוסקים הספרדיים בלבד ונעלמו ממנו פסקי ההלכה של בעלי התוספות.

לאחר שר׳ יוסף קארו סיים בביריא שע״י צפת את חיבורו „בית יוסף״, תימצת אותו בדרך קצרה, לפי סדר ושיטה, חילקו לארבעה חלקים, כמו חלוקת הטורים, וקרא להם באותם השמות: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר, חושן משפט. ארבעתם יחד נקראים „שולחן ערוך״, כי ההלכות מוגשות בלשון בהירה ומקוצרת, לפי סימנים וסעיפים, והוא ספר שימושי מובהק, שכל אחד יכול לגשת אליו כמו ל„שלחן ערוך״ וליהנות ממגו. ה„שלחן ערוך״ היה במשך הזמן לספר ההלכתי המוסמך והנפוץ ביותר בכל תפוצות ישראל, במיוחד לאחר שהרמ״א פירש עליו „מפתו״, אלו ההגהות המשלימות את השו״ע לפי גדולי אשכנז. אלפי גדולי ישראל כתבו חידושים ופירושים על ה„שלחן ערוך״ והפיצוהו בכל בית בישראל.

ספר הלכתי אחר שר׳ יוסף קארו חיבר היה פירושו „כסף משנה״ על הרמב״ם.

ר׳ יוסף קארו היה גדול גם בתורת הנסתר. הוא זכה מדי פעם בפעם להתגלותו של „מגיד״, שהיה לומד אתו את הסודות של התורה הקדושה, היה מלמדו לנהוג בטהרה ובפרישות. שיחותיו עם „המגיד״ רוכזו על־ידו בספר „מגיד מישרים״ המסודר לפי פרשיות השבוע. חידושי קבלה אלה שימשו כחומר לימוד יסודי לתלמידיו המקובלים, רבי משה קורדובירו ואחרים.

ענוותנותו ויחסו אל חבריו ותלמידיו היו יוצאים מן הכלל. החיד״א (ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי), אשר חי בא״י כמאה וחמשים שנה לאחר ר׳ יוסף קארו, מוסר לנו בספרו „שם הגדולים״ על מסורת שהיתה מקובלת בפי העם בא״י, שבדורו של ר׳ יוסף קארו היו שלשה „יוסף״־ים שהיו ראויים להיות מחברי ה„שלחן ערוך״, ר׳ יוסף קארו, ר׳ יוסף טאיטאציק ור׳ יוסף אבן לוי (ראה עליהם להלן), אולם מן השמים הסכימו שמרן ר׳ יוסף קארו יהיה המחבר בגלל ענוותנותו הרבה.

לאחר ששמו של מרן נתפרסם בעולם התורני פנו אליו בשאלות הלכתיות מכל העולם היהודי, והוא ענה לכל שאלה. תשובותיו נתפרסמו לאחר פטירתו ע״י בנו, ר׳ יהודה.

ר׳ יוסף קארו נפטר בשיבה טובה, בגיל פ״ז, בשנת של״ה (1575).

לב. ראשוני המקובלים בצפת

חידוש הקבלה בצפת וסיבותיה — ר' שלמה הלוי אלקבץ — ר' משה קורדובירו ושיטתו בתורת הנסתר — הר' דוד בן זמרה, הרדב"ז, פוסק ומקובל — מלחמתו נגד הקראים — תקנותיו והשפעתן — ר' משה אלשיך, הקדוש — פירושו לתורה — ר' אלעזר אזכרי בעל „חרדים".

בפרקים הקודמים ראינו, שצפת היתה למרכז תורת הנגלה, הן מבחינת מספר ישיבותיה ותלמידיהן והן מבחינת גדולי התורה ויצירותיהן התורניות־הלכתיות. אך צפת היתה לא פחות מזה גם המרכז העיקרי של תורת הקבלה, שהגיעה לשיאה בימי האר"י הקדוש.

תורת הקבלה העמיקה כאן, התרחבה והסתעפה עד שהיתה לתורה שלמה ומבוססת. קרבת צפת למירון, מקום חייו ופטירתו של התנא הקדוש, רבי שמעון בר יוחאי, מחבר הזוהר הקדוש, הספר היסודי של תורת הקבלה, השרתה על גדולי המקובלים בצפת אוירת קדושה מיוחדת. הם היו יוצאים למירון ולמקומות קדושים אחרים שבסביבה, מתבודדים שם ויוצרים את יצירותיהם הנפלאות.

המקובל הגדול הראשון אשר עלה לצפת מהגולה כדי לחיות באוירה הקדושה של א"י היה הרב שלמה הלוי אלקבץ, מחבר הפיוט הנודע „לכה דודי".

ר' שלמה נולד בערך בשנת רס"ה (1505) בסלוניקי שביון (אז קהילה חשובה באימפריא התורקית), שם היה תלמידו של הגאון הנודע רבי יוסף טאיטאציק. כאן הופיע גם ספרו הראשון „מנות הלוי" על מגילת אסתר. לאחר נישואיו עבר לאדריאנופוליס בה ישב אז מרן רבי יוסף קארו. הוא היה מבאי ביתו ויחד למדו קבלה. הם ישבו פעם יחד בליל חג השבועות ועסקו בתורת הנסתר, כאשר נתגלה להם „המגיד" ומאז תיקנו את „תיקון ליל שבועות", שנפוץ מאז בכל קהילות ישראל. ר' שלמה המשיך לחבר ספרים גם כאן, את „אילת אהבים" על שיר השירים, „ברית הלוי" על הגדה של פסח, „בית ה'" ו„עבותות אהבה". סמוך לשנת רצ"ה (1535) עלה לא"י והשתקע בצפת. כאן הקים בית מדרש לתורת הקבלה ובין שומעי לקחו היו רבי משה קורדובירו, שהיה לאחר מכן גם גיסו; הפוסק הנודע, רבי דוד בן זמרה, (הרדב"ז); האלשיך הקדוש, רבי אלעזר אזכרי ואחרים.

רבי שלמה אלקבץ היה רגיל לצאת עם תלמידיו לקברות הצדיקים במירון ובמקומות אחרים בגליל, שם היה דורש בתורת הנסתר. דרשות אלו רוכזו לאחר מכן ב„ספר גירושין". ספרים אחרים שחיבר בצפת הם: „שורש ישי" על מגילת רות; „דברי שלמה" — על תרי עשר; „נעים זמירות" — על תהלים; „פצעי אוהב" — על איוב; „בית תפלה" — על הסידור; „לחם שלמה" — על תיקוני הסעודה; „שומר אמונים" — על יסודות האמונה; וכן „סוכת־שלום" — אוסף של דרשות. אך במיוחד נתפרסם על פיוטו „לכה דודי" אשר הודפס מאז בכל סידורי התפלה ומושר בפי כל עם ישראל. האר"י הקדוש העיד על „לכה דודי", שדבריו מכוונים כולם אל האמת האלוקית.

רבי שלמה הלוי אלקבץ נפטר בערך בשמ"ג—ד׳ (1583—1584).

גיסו ותלמידו הגדול של ר׳ שלמה היה הגאון והמקובל הנודע רבי משה קורדובירו (הרמ"ק). כבר הזכרנו אותו למעלה כאחד התלמידים של רבי יעקב בירב אשר הוסמך על ידו. זה מראה על גדולתו בתורת הנגלה, אותה קיבל במלא חפנים מרבו הגדול, רבי יוסף קארו. את תורת הנסתר למד מפי גיסו ר׳ שלמה. הרמ"ק היה המפיץ והמורה הגדול של תורת הקבלה. הוא הקים בצפת בית מדרש גדול ללימוד הקבלה בו למדו, בין השאר, ר׳ אלי׳ די וידאש, בעל הספר „ראשית חכמה", ר׳ אברהם גלנטי, וגם גדול תלמידי האר"י הקדוש, רבנו חיים ויטאל, למד לפני כן אצל הרמ"ק.

ר׳ משה התפרסם מאד בצדקתו, בחסידותו ובפרישותו. זכה פעמים רבות לגילוי אליהו, שהיה בא אליו ומלמדו תורת הנסתר. ספר הספרים ממנו למדו היה הזוהר הקדוש. ע"ס ספר זה בנה הרמ"ק את כל חידושיו בתורת הנסתר, שרוכזו בספרו העיקרי „פרדס רמונים" ועליו נקרא הרמ"ק גם בשם בעל „הפרדס". בספר זה מברר הרמ"ק את כל שיטתו בקבלה והוא הפך להיות מאז הופעתו לספר העקרי של לימוד הקבלה. שיטתו מבוססת על הרעיון של „אחדות הקדוש ברוך הוא". ה׳ הוא מקור האחדות והוא נמצא בכל. „הוא מקומו של עולם ואין המושג מקום תופס בו כלל". ה׳ מאיר מלמעלה למטה שפע של אור, וכן ישנו אור העולה מלמטה למעלה. ההתעוררות צריכה לבוא מלמטה, והיא הנקראת בלשון הזוהר „איתערותא דלתתא", והיא משפיעה על ה„איתערותא דלעילא", ההתעוררות העליונה. את ההתעוררות מלמטה מעורר האדם שהוא בחיר הבריאה, ולכן השפעתו גדולה מאד. משום כך חייב האדם להזהר מאד על כל צעדיו פן יחטא ויקלקל. האדם חייב להיות בעל נפש זכה, גוף נקי ובעל מצוות ומעשים טובים, כדי שישפיע.

הרמ״ק כתב עוד ספרים, בין השאר, כתב פירוש גדול על הזהר בשם „אור יקר״. כן כתב ספרי מוסר, שיחות, פירוש על התפלה („תפלה למשה״) ועוד.

גדול היה כבודו של הרמ״ק בעיני יהודי צפת במיוחד, שהושפעו במיוחד מחיי הקדושה שלו. אפילו האר״י הקדוש, כאשר בא לצפת, למד מפי הרמ״ק והעריץ אותו מאד.

הרמ״ק נפטר בשנת ש״ל (1570), כשהוא משאיר מאחריו שיטה ודרך סלולה בתורת הסוד, לתלמידיו ותלמידי תלמידיו אשר הרחיבו ופיתחו אותה.

מזקני וגדולי רבני צפת היה גם הפליט הרב דוד בן זמרה, הפוסק הנודע בשם „הרדב״ז״. הוא נדד הרבה בחייו ובכל מקום בו חי תיקן תקנות חשובות והקים מרכזים חשובים לתורה. לאחר שהגיע לאחר הגירוש לא״י, עזב בגיל 33 את הארץ והתיישב בקהיר שבמצרים, שם נתמנה כחבר בית דינו של רבי יצחק שולאל הנגיד, ולאחר מכן היה הרדב״ז המנהיג המוכר של יהודי מצרים, בשמשו בעת ובעונה אחת כדיין, ראש ישיבה, מיופה כח של כל המוסדות וכו׳... את כל תפקידיו מילא שלא ע״מ לקבל פרס, כי הרדב״ז היה איש עשיר מאד, בעל נכסים רבים.

התקנות הרבות שהרדב״ז תיקן במצרים עברו לאחר מכן גם לקהילות אחרות ונתקבלו עד היום הזה. בין אלו יש לציין את ביטול מנין השטרות והחלפתו במנין השנים לבריאת העולם, את ייסוד ה„חברה קדישא״ לטיפול בנפטר והבאתו לקבורת ישראל כדת וכדין. עד אז היה חשש גדול מפני התקפות הגויים בשעת הקבורה ומשום כך היו מוסרים את הנפטר לאיש פרטי, שלא תמיד מילא תפקידו כדין. תקנה חשובה מאד בשטח חיי הצניעות היתה איסורו להעסיק נכריות כמנגנות ורקדניות בחתונות.

הרדב״ז לחם מלחמה קשה נגד הקראים שמספרם היה במיוחד רב במצרים. הוא הוכיח את המגוחך שבאמונתם. כן התווכח הרבה עם מוסלימים ונוצרים.

בערך בשנת שי״ב (1552), חזר הרדב״ז לירושלים ומשם עבר לצפת. בצפת כיבדו אותו מאד, והוא היה שם לאחד הקובעים בכל שטחי החיים. הוא התנגד בכל תוקף לכל לימוד מחוץ להלכה וקבלה. התנגד לפילוסופיא וגם התנגד לכל מיני פירושים של דורות קודמים אשר ניסו ללכת בדרך הרציאונליזציא, ז. א. לקרב התורה לשכל. משום כך, כאשר נשאל פעם באיזו שיטה של אמונה הוא בוחר, בשיטת הרמב״ם, של אלבו או של קרשקש, הוא ענה: „באף אחת, כי לדעתי — לכל מצוה יש חשיבות באופן שווה״. הוא היה מחבר של אלפי תשובות הלכתיות המצוטטות ע״י רוב הפוסקים האחרונים, מפרשי השו״ע. כן כתב פירושים לפי תורת הקבלה על המגילות, על האותיות העבריות, פיוטים ושיחות.

בישיבתו שבקהיר היו רבים שנתפרסמו לאחר מכן כגדולי ישראל, הן בתורת הנגלה — הלכה, כמו רבי בצלאל אשכנזי, בעל ה„שיטה מקובצת", והן בתורת הנסתר — הקבלה, כמו האר"י הקדוש ואחרים.

אחד מגדולי ההלכה והקבלה בצפת היה הרב משה אלשיך, הנקרא בפי העם עד היום הזה בשם „האלשיך הקדוש". נולד באדריאנופוליס, עלה בצעירותו לא"י והתיישב בצפת. גדולתו בתורה נתפרסמה מהר, ובטרם מלאו לו 30 שנה כבר נתמנה לאחד מדייני העיר, לאחר שהוסמך ע"י ר׳ יוסף קארו ור׳ יעקב בירב. הוא הרביץ תורה בשתי ישיבות בצפת. בין תלמידיו היה גם המקובל הנודע רבי חיים ויטאל, אשר העיד על רבו זה, שנשמות האמורא רבינא נמצאת בו. ספרו העיקרי היא „תורת משה" על התורה ועליו הוא נקרא „האלשיך הקדוש". הוא עסק גם בקבלה, ורצה מאד להיות תלמידו של האר"י הקדוש בקבלה, אך האר"י הקדוש דחהו בטענה, שנשמת ר׳ משה ירדה לעולם בבחינת „דרוש".

נוסף לפירושו על התורה כתב האלשיך פירושים גם על רוב ספרי הנביאים והכתובים תחת שמות שונים, וכן כתב פיוטים רבים, לרוב על חורבן בית המקדש.

מבחינת המבנה דומים פירושיו לפירוש האברבנאל, אולם מבחינת התוכן הם מבוססים על היסודות המוסריים בעיקר של התורה. העיקר להוציא את המדות מהפסוקים, ענווה, סבלנות, צדקה, בטחון, אמונה, ולכן מהווה פירושו ספר מוסרי מושלם.

המארגן הגדול של תנועת הקבלה היה רבי אלעזר אזכרי, בעל ספר „חרדים". הוא היה תלמידו של הגאון ר׳ יוסף סגיס בקושטא, והוסמך ע"י רבי יעקב בירב. אחת המטרות העיקריות בחייו היתה החזרת העם בתשובה. לשם כך יסד בצפת הברה קדושה בשם „סוכת שלום". בשביל חברה זו חיבר את ספרו „חרדים", בו ערך וסידר את המצוות לפי האברים המקיימים אותן. לפי זה חילק את המצוות התלויות בלב, בעינים, באזן, בידים וכו׳... אך במיוחד בולטת בספר אהבת ארץ ישראל. בפרק ע"ה של ס׳ „חרדים" הוא אומר: „צריך כל איש ישראל לחבב את ארץ ישראל ולבוא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן השב אל חיק אמו... ומוטב לנו ללון במדבריות של א"י ולא ללון בפלטריות של חוץ לארץ... ואם האיש הישראלי עוזב את הארץ, הוא גורם גלות לשכינה עמו..." הדגשה מיוחדת יש בספר לשלום ואחדות בישראל. בסוף הספר הוא אומר: „כשישראל בשלום זה עם זה, אין שטן נוגע בהם, ואין השכינה מסתלקת ביניהם אפילו הם עובדים עבודה זרה". היא גם חיבר פירוש על חלק מהירושלמי וגם למגילת איכה. ר׳ אלעזר אזכרי היה

גם פייטן נודע, בעל רגש נפשי עמוק. בין השאר חיבר את הפיוט המפורסם „ידיד־נפש" המושר ונאמר בהזדמנויות שונות.

כל הכלים, הרוחניים והארגוניים, היו מוכנים בצפת, בשעה שדרך שם כוכבו של האר"י הקדוש.

לג. האר"י הקדוש ותלמידיו

ילדות האר"י הקדוש ונעוריו — עליתו לא"י — האר"י הק' נעשה ראש „החבריא הקדושה" בצפת — שיחותיו נמסרו לתלמידים הקרובים — שיטתו בקבלה — התנהגותו — תלמידיו וידידיו: ר' בצלאל אשכנזי בעל „השטה" — ר' ישראל נג'ארה, פייטן ומקובל — ר' חיים ויטל תלמידו הגדול של האר"י הקדוש ומוסר תורתו — ספריו — הדפסת ספרי הקבלה.

לשיא גדולתה הגיעה „צפת של מעלה" בימי המקובל הגדול, ראש וראשון לתולדות הקבלה בישראל, רבם ומורה דרכם של מאות אלפים מבני עמנו עד היום הזה, רבי יצחק בן ר' שלמה לוריא אשכנזי, הידוע לנו יותר בראשי תבות „האר"י הקדוש".

הוא נולד בירושלים בשנת רצ"ד (1534) ועוד בהיותו ילד נתייתם מאביו. אמו לקחה אותו אל אחיה העשיר בקהיר, ר' מרדכי פרנסיס. שם למד בישיבת הרדב"ז (ראה למעלה), ואצל גאון זה השתלם בתורת הנגלה והנסתר. בישיבה זו פגש גם בגאון ר' בצלאל אשכנזי בעל ה„שיטה מקובצת", אשר אמנם היה מבוגר בהרבה מהאר"י, ונעשה לו לרב ולידיד. האר"י הקדוש סייע בידו בהכנת ה„שיטה" למספר מסכתות. שש שנים רצופות ישבו יחדו, ולאחר מכן, במשך שמנה שנים נוספות, התבודד האר"י הקדוש, מהן כשנתים על חוף הנילוס, בבית שהיה שייך לדודו הנ"ל, שהפך בינתים גם לחותנו. חייו היו קדושים וטהורים, בפרישות ובהתבודדות. כשהתקרב לגיל שלשים ושש נתגלה לו אליהו הנביא, שהיה מתגלה לו גם לפני כן, וציוה עליו לעלות לארץ ישראל, להשתקע בצפת ולמסור את סודותיו בתורת הנסתר לר' חיים ויטאל, כדי שתורתו תתפרסם בטרם יסתלק מן העולם. התגלותו ופרסום תורתו יביאו את הגאולה.

מצעירותו נחשב האר"י הקדוש לאיש טהור וקדוש. כבר אז ידע עתידות ויכול היה להבחין בכל אדם את שורש נשמתו לפי הסתכלותו בפרצופו. הוא ידע את חטאי האדם ע"י התבוננות בו והיה מגלה חטאים אלה, ואז היה גם מציע דרך תשובה. משום כך רבים היו האנשים אשר פנו אל האר"י הקדוש בבקשת תקון תשובה.

למרות גדולתו היה האר״י מעריץ ומעריך כל גדול בתורת הנגלה והנסתר. כבר הזכרנו, שהאר״י הקדוש התישב בצפת ללמוד תורת הקבלה מפי רבי משה קורדובירו. הוא רצה ללמוד ממפרש הזוהר את סודות הזהר. אולם לא זכה ללמוד ממנו הרבה, כי הרמ״ק נפטר זמן קצר לאחר בואו של האר״י לצפת.

הסתלקותו של הרמ״ק היתה רמז, ופינתה דרך לעלית האר״י הקדוש לראש המקובלים בצפת. הוא התחיל לדרוש קבלה ברבים. רבו, הרדב״ז, אשר ישב אז גם הוא בצפת, התנגד בהתחלה לכך, אולם מן השמים רמזו לרדב״ז שיתן להאר״י הקדוש להתגלות והוא הודיע להאר״י על הסכמתו. דרשות אלו היו מצומצמות מאד, הן בגלל ענוותנותו הרבה של האר״י הקדוש — שלא רצה להתגלות ולתת פרסום לידיעותיו הרבות, והן משום שנאסר עליו למסור סודות רבים, פרט לר׳ חיים ויטל.

בין הבאים לשמוע דרשות האר״י היו כל גדולי צפת באותם הימים, רבו — הרדב״ז, מרן ר׳ יוסף קארו, וכל ראשי הישיבות וגדולי המקובלים האחרים.

האר״י הקדוש היה יודע שיחת דקלים, בהמות, חיות ועופות. גדולתו, קדושתו וחכמתו הגיעו לידי כך, שהיה מסוגל לקרב את הגאולה, רק הדור לא היה ראוי לכך. לפי מסורת אחת היה האר״י הקדוש בעצמו משיח בן יוסף, שכידוע יבוא לפני משיח בן דוד, והוא לא גילה סוד זה אפילו לתלמידיו הקרובים ביותר, רק רמז להם על כך פעם, בהיותו עם תלמידיו בגוש חלב להשתטח על קברות שמעיה ואבטליון, בקש מהם להתפלל שלא ימות משיח בן יוסף בימיהם. וזה היה ימים ספורים לפני פטירתו.

האר״י לא חיבר רעיונותיו בכתב בחייו וגם לא לימד תלמידיו מתוך כתב, אלא שינן להם בעל־פה. אבל תלמידיו רשמו דבריו, ולאחר פטירת האר״י הקדוש אסף תלמידו הקרוב ביותר אליו, ר׳ חיים ויטל את כל החומר והכניס אותם לספרו הגדול „עץ חיים״. כמו־כן נאספו כל המנהגים של האר״י בספר „שלחן ערוך של האר״י״. כן נשארו לנו פיוטים, זמירות, שאלות הלכתיות ופירוש וחידושים על מס׳ זבחים וביצה שנכללו ב„שיטה מקובצת״ של רבו וידידו הרב בצלאל אשכנזי. נוסף לכל הנ״ל חיבר האר״י הקדוש ותלמידיו הוציאו עשרות ספרים הנקראים בשמות שונים, לרוב בשם „תיקונים״ — על תשובה, על קריאת שמע, על שבת, על הזהר הקדוש, על האשמורות, על עליות העולמות, וכן ספרים בשם „הערות״ לזהר החדש, לשלחן ערוך, למנהגים שונים ועוד. כן הוציאו תלמידיו את ספרי רבם בשם: „מרפא נפש״, „ספר הכוונות״, „מעין החכמה״, „דרך אמת״, „מובחר שבאבות״ — שהוא פירוש לפרקי אבות, „רעמים ורעשים״, פירוש על ספר היצירה של ר״א מגרמיזא, „גולל־אור״ — על הגלגולים, „לקוטי־ש״ס״ — על דרשות חז״ל ועוד.

שיטת האר״י הקדוש בקבלה בנויה על שני יסודות: א) קבלה עיונית ב) קבלה מעשית.

הקבלה העיונית מבוססת כולה על סודות הזהר הקדוש ואין כאן המקום לפרטם ולהסבירם.

הקבלה המעשית יש לה מטרה ברורה: לתקן את כלל ישראל כדי לשים קץ לגלות ולקרב את ביאת המשיח וממילא את הגאולה. כל יהודי צריך לשתדל לתקן את הנשמות הפגומות ע״י מצוות ומעשים טובים, ואז לא יהיה צורך עוד בגלגול נשמות — והגאולה תבוא.

האר״י הקדוש בעצמו עשה הרבה מאד בחייו הקצרים למען המטרות הנ״ל. במשך השנתיים שחי בארץ ישראל עד פטירתו בגיל ל״ח, נתקבצו מסביבו טובי הלומדים והמקובלים בצפת, ב„חבריא קדושה" וכל אלה נקראו בשם „גורי האר״י". חבריא קדושה זו עם רבם בראשם היו נמצאים בכוננות מתמדת לקבלת הגאולה, היו חיים בצוותא, לומדים ומתקדשים יומם ולילה, מסתגפים ומטהרים, כדי להביא הגאולה הנכספת. אך עוד רבות היו ה„קליפות" — לפי לשונו הקדוש של האר״י — ולא איכשר דרא — הדורות עוד לא היו ראויים לגאולה.

אך אפילו אם הגאולה בימי האר״י הקדוש לא באה, בכל אופן הנחיל לנו האר״י הקדוש בהתנהגותו, בספריו, בתיקוניו, במנהגיו, בדרכו ובשיטתו יסוד מוסד של חיי קדושה וטהרה אשר היו לנר לרגלי רבבות גדולי ישראל והמוני העם, שהמשיכו ללכת בדרך שהוא התווה. התנועה הגדולה והמפוארת של עם ישראל, החסידות של הבעל־שם־טוב הקדוש, צמחה וגדלה אף היא על יסוד דרך זו, של האר״י הקדוש, למרות השינויים וההבדלים שחלו בה. (על החסידות ראה בכרך הבא של ספר זה ובספרי „תולדות החסידות ותורתה").

לאחר פטירת האר״י הקדוש בשנת של״ב (1572) המשיכו תלמידיו ותלמידי תלמידיו לפתח וללמד רעיונותיו הקדושים.

רבו וידידו הקרוב ביותר להאר״י הקדוש עוד בימי התבודדותו ותקופת לימודיו במצרים, היה הגאון הנודע רבי בצלאל אשכנזי בעל ה„שיטה מקובצת". גם הוא היה יליד א״י שמשפחתו ירדה למצרים, שם למד בעיקר בישיבת הרדב״ז, עד כי נתעלה לדרגה גבוהה ביותר של לימוד. לאחר שהרדב״ז עלה לא״י נתמנה ר׳ בצלאל לרבה הראשי של מצרים, שם תיקן תקנות חשובות בדרך קודמו, הרדב״ז. לאחר שעלה לא״י התיישב בירושלים, אך המשיך בקשר החשוב שנוצר בינו לבין האר״י הקדוש. גם בירושלים נתנו לו כבוד גדול ומינוהו לעמוד בראש העדה הקדושה שם, לפי הסכמת הספרדים והאשכנזים גם יחד. הוא עסק בצרכי צבור

בכל להט נפשו, לקח על עצמו את כל העול, נדד לקושטא ולמקומות אחרים באימפריא כדי להשתדל לטובת יהודי א״י בכלל, ויהודי ירושלים בפרט. זכותו הגדולה היתה שבימיו היה שלום בין כל העדות בירושלים, שהתה עד אז אכולת מחלוקת ושנאה בין העדות השונות.

כאמור, התפרסם הגאון רבי בצלאל אשכנזי בעיקר בזכות ספרו הרבני הגדול „שיטה מקובצת״, שחיבר על רוב מסכתות התלמוד. חיבור זה נקרא גם בשם „אסיפת זקנים״ משום שר׳ בצלאל ריכז בתוכו את חידושיהם של „ראשונים״ רבים, ביניהם חידושי רבנו גרשום מאור הגולה, המאירי, רבנו חננאל, בעלי תוספות שונים ועוד.

ידידו הקרוב של ר׳ בצלאל היה הפייטן והמקובל הנודע ר׳ ישראל נג׳ארה, שחיבר זמירות רבות ובתוכן הידועה ביותר „י־ה רבון עלם ועלמיא״ אותה אנו שרים ליד שולחן השבת. משפחתו היתה מארץ ישראל. אביו — ר׳ משה — היה יליד צפת אך בגלל גדולתו בתורה נתבקש לצאת לדמשק ולשמש שם כראש הרבנים. באותו זמן נולד ר׳ ישראל. הוא נדד הרבה בחייו ברחבי האימפריא העותומנית, חזר לדמשק, משם לצפת, בה ישב עד פרוץ המגפה בעיר. משם עבר לעזה, בה נתמנה כרב העיר ושם גם נפטר.

הספר הידוע ביותר שלו הוא „זמירות ישראל״ שהוציא לאור עוד בחייו. מאז יצא במהדורות רבות. נוסף לספר זה כתב גם שירי ילדים, הלכות בחרוזים, פירושים ודרושים.

תלמידו הגדול ביותר של האר״י הקדוש, מוסר שיחותיו הקדושות, עורך ומסדר כתביו לדורו ולדורות הבאים היה רבנו חיים ויטאל, מגדולי המקובלים של כל הדורות.

ר׳ חיים נולד בשנת ה׳ ש״ג (1542) בצפת. אביו, ר׳ יוסף, היה סופר סת״ם ידוע בצדקתו ובדייקנותו. בהתחלה למד תורת הנגלה בישיבת האלשיך הקדוש. כשהיה בן כ״ב התחיל ללמוד תורת הנסתר אצל רבי משה קורדובירו. בשנת ש״ל, (1570), כאשר האר״י הקדוש עלה לצפת נעשה ר׳ חיים לתלמידו המובהק, אך רק שנתיים הספיק ללמוד אצלו, כי האר״י הקדוש נפטר בשנת של״ב (1572). לאחר פטירת האר״י הקדוש התחיל ר׳ חיים להתמסר כולו לסידור תורת רבו בכתב ולעבד אותה בהרחבה ללומדי קבלה. בשנת של״ז (1577) עבר ר׳ חיים לירושלים, שם שימש כרב וכראש ישיבה עד שנת שמ״ה (1585). בתקופת שבתו בירושלים חיבר ר׳ חיים מהדורה חדשה של שיטת האר״י הקדוש בקבלה. משנת שמ״ו עד שנ״ב (1586—1592) ישב ר׳ חיים שוב בצפת. בתקופה זו חלה מאד ואחיו ר׳ משה הרשה

לחכמי צפת להעתיק חלק גדול מתורת האר״י הקדוש שהיו בכתבי ר׳ חיים וטרם פירסמו. לאחר שהתגבר על מחלתו הוסמך לרבנות גם ע״י ר׳ משה אלשיך, עבר שוב לירושלים, ומשם לדמשק, בה ישב עשרים ושתים שנה, משנת שנ״ח עד ש״פ (1598—1620), שנת פטירתו. בדמשק שימש כרב וכראש ישיבה אך לאחר שחלה קשה בשנת שס״ד (1604), שכתוצאה ממנו כהו עיניו, המשיך לשבת בביתו ולעסוק בקבלה בלבד, כשמסביבו מתרכזים מטובי החכמים שבעיר באותה תקופה, ואשר הארו לאחר מכן ב„ספר החזיונות״ את גודל קדושתו ואת הנפלאות שנעשו לרבם הנערץ והקדוש.

רבנו חיים ויטאל נתפרסם בעולם כולו כגאון גדול בתורת הנגלה והנסתר גם יחד. אך בה בשעה שחידושי ההלכה שלו לא נודעו בזמנו, ורק בימינו הולכים ונדפסים ויראו אור, הרי ספריו בתורת הנסתר ראו אור עוד אז והשפיעו השפעה עצומה על כל לימודי הקבלה עד ימינו. עיקר עבודתו מרוכז בשני ספרים גדולים: א) „עץ החיים״ ב) „עץ הדעת״. ב„עץ החיים״ הכניס ר׳ חיים את כל תורת רבו, האר״י הקדוש. המהדורה הראשונה של הספר חולקה ל־8 שערים גדולים: א) כל מה שמצא בכתב־יד מן האר״י. ב) שער ההקדמות, וביניהן תורת האצילות ובריאת העולמות. ג) שער מאמרי רבי שמעון בר יוחאי וחז״ל, שבו סודרו פירושי ר׳ חיים על הזוהר ועל מסכתות הש״ס. ד) שער הפסוקים, פירוש על התורה והנ״ך. ה) שער הכוונות, על כוונות התפלה לפי הסוד. ו) שער המצוות, על טעמי המצוות לפי סדר פרשיות התורה. ז) שער רוח הקודש, על הנהגות טובות, יחודים, כוונות ותיקוני עבירות. ח) שער הגלגולים, על תורת הנפש.

במשך למעלה ממאתיים שנה לא נתנו להדפיס ספר זה, אלא המקובלים היו מעתיקים אותו בכתב־יד, ורק במחצית השני־ה של המאה ה־19 הודפסו לראשונה. השפעת הספרים של ר׳ חיים ויטאל ניכרת בכל חוגי המקובלים עד היום.

מגדולי הפוסקים והמקובלים של המאה ה־16 וה־17 יש לציין עוד את ר׳ משה מטראני (המבי״ט), דיין, תלמיד ר׳ יעקב בירב וחבר ר׳ יוסף קארו; ר׳ גדלי׳ קורדובירו, בנו של הרמ״ק; ר׳ אלישע גאליקו חבר בית דינו של ר׳ יוסף קארו; ר׳ אלי׳ די וידאש, תלמיד הרמ״ק, המחבר של ספר המוסר המפורסם „ראשית חכמה״; האחים ר׳ משה ור׳ אברהם גלנטי, תלמידי הרמ״ק; ר׳ מאיר פפירש, תלמיד האר״י הקדוש; ועוד רבים שנתפרסמו בסוף ימיהם או תלמידיהם כלוחמים גדולים נגד תנועת „שבתי צבי״ (ימ״ש).

נוכל לסכם, איפוא, בודאות מלאה, כי החיים הרוחניים בא״י בתקופה ההיא עמדו על רמה גבוהה מאד ושמשו יסוד חשוב לפריחת היישוב בתקופת צפת.

לד. יישוב טבריא ודון יוסף הנשיא

עלית דון יוסף ודונה גרציא בחצר הסולטן — ניצולם מהנוצרים — דאגתה ליהודי העולם — הרעיון לחידוש בנין טבריא והסביבה — התפתחות היישוב — התנגדות הנוצרים והמוסלימים — טבריא כמקלט לפליטי איטליא בתקופת הגזירות נגדם.

עלית היהודים הפליטים מספרד ופורטוגל לא פנתה רק למקומות מיושבים. היו בין העולים בעלי מרץ ויוזמה אשר רצו ללכת דוקא למקום שממה ולהפוך אותו למקום יישוב. בין אלה היו גם כאלה אשר התיישבו בטבריא.

בחצר הסולטן בקושטא היתה באותה תקופה השפעה גדולה מאד לדון יוסף נשיא. הוא ומשפחת דודו מנדס, שהיו בנקאים עשירים בפורטוגל נמלטו מקודם להולנד וחיו שם כאנוסים. באנטורפן (היום בלגיא) ניהל דון יוסף את אחד הסניפים של דודו העשיר. הדוד מת עוד בפורטוגל והדודה, אשר נודעה בהיסטוריא בשם דונה גרציא, נתנה לו את בתה לאשה. לאחר שנמאס להם לחיות בין הנוצרים ולהעמיד פנים כאנוסים עזבו את הולנד ורצו להתישב בתורקיא, שכאמור קבלה באותו זמן את הפליטים ברצון.

כל מנהיגי המדינות הנוצריות באירופה, בשמעם כי משפחת מנדס „מתיהדת", ז. א. חוזרת ליהדות, החליטו לשים יד על רכושה העצום של המשפחה שהיה מפוזר בצרפת, בהולנד, בגרמניא, בויניציא וגם לא רצו לתת למשפחה להוציא אתם מויניציא את רכושם. אך דונה גרציא ודון יוסף הנשיא מצאו עצה. הם פנו לסולטן התורקי והודיעו לו, שאם ישתדל להשיג להם בחזרה את הונם העצום, הם מעבירים הכל לתורקיא. ואכן, לאחר איום התורקים הסכימה ויניציא למשפחה להוציא את רכושה, וכן הנרי מלך צרפת, אשר מקודם עיקל את כל הבנקים שהיו שייכים למשפחה, הסכים — לאחר שהתורקים תפסו מספר אניות צרפתיות — לשחרר את הרכוש ולשלם את חובותיו.

במשך הזמן היתה דונה גרציא לאישיות חשובה ביותר בתורקיא. משוררים והיסטוריונים כתבו עליה. השוו אותה עם כל גדולות בנות־עמנו, כאסתר וכד׳. היא ניצלה תמיד השפעתה לטובת היהודים בכל מקום שהם. רק שמעה על גזירות או

פרעות, היתה מיד מתערבת ומפעילה את הדיפלומטיא התורקית. גם בתקופת קדושי אנקונה, כאשר האפיפיור האכזרי, פאולוס ה־4 שרף את יהודי העיר, הצליחה היא לשחרר מבין הנאסרים את כל היהודים שהיו אזרחי תורקיא, היא גם הצליחה אז להפעיל השפעתה על החברות המסחריות בתורקיא שתפסקנה לסחור עם מדינת האפיפיור ואניותיהן לא תעגוננה בנמלה. את החרם קבלו לא רק יהודים אלא גם תורקים וערבים. (ראה להלן בסוף כרך זה).

באותה תקופה עלה רעיון במוחה להתישב בארץ ישראל וגם ליישב בה פליטים נוספים מפורטוגל ואף לתת בידם פרנסה. היא בחרה בטבריא ובסביבתה ובקשה מהסולטן לאפשר לה לגשת לשיקום הריסותיה. הסולטן הסכים וריכוז הפעולה נמסר לדון יוסף נשיא. זה היה בערך בשנת שכ״א (1561). תמורת הזכות לבנות את טבריא והסביבה וליישב בה יהודים התחייבו דונה גרציא ודון יוסף הנשיא לשלם 1.000 דוקטים לשנה, אך גם כך נתעוררו קשיים בהשגת הרשיון. הנוצרים ניסו להשפיע על הסולטן שלא יתן את הרשיון, ושר אחד אף עיכב תקופה מסויימת את הרשיון ורק לאחר מותו ניתן לדון יוסף יחד עם הרשיון והזיכיון גם המינוי של „שר וקצין״ על טבריא. המקורות הנוצריים מספרים כי טבריא היתה אז מעין ממלכה יהודית. הרושם הזה נתקבל, כי דון יוסף הנשיא רצה בכל כוחו להפוך את טבריא וסביבתה למרכז יהודי, רוחני וכלכלי חשוב. אמנם השלטון המרכזי היה בידי התורקים, אך הם לא התערבו בענינים הפנימיים ואף את המסים היו גובים באמצעות דון יוסף.

היות ודון יוסף הנשיא היה עסוק בענינים רבים בקושטא הבירה, לכן לא פיקח באופן אישי על בניית טבריא אלא שלח לשם את נציגו יוסף אבן ארדיט, שקיבל משכורת ממשלתית. הפחה של דמשק והמושל המחוזי של צפת נתבקשו להגיש לאבן ארדיט את כל העזרה הדרושה לבנין. העבודה התקדמה וחומות טבריא כמעט והושלמו ואז באה התערבותו של נציג האפיפיור בקושטא אשר פנה אל הוזיר הגדול בטענה, שבניית טבריא ע״י היהודים תהרוס את כל הדתות האחרות. גם אחד השייכים המוסלימיים בסביבות טבריא נרתע מתמיכה ביהודים וממתן אפשרות לבני שבטו הערבים לעבוד בבנין העיר בשמעו על מאמר חז״ל ש„מטבריא עתידין בני ישראל להגאל״. הוא הפיץ שמועה, שאם טבריא תיבנה ע״י היהודים — האיסלם תתמוטט ומשום כך ברחו כל הפועלים הערביים. היה צורך בהתערבותו הדחופה של פחת דמשק כדי להעניש את המתמרדים ולהבטיח את המשך הבנין. רק בסוף 1564 הושלמה חומת טבריא, ואז התחילו בשיקום הבנינים ההרוסים. המתיישבים גם בנו מחדש את בית הכנסת העתיק של העיר, שבו התפלל בימי

התנאים רבי שמעון בר יוחאי. כדי להבטיח את פרנסת המתיישבים החדשים עודד דון יוסף נשיא את עבודת האדמה מסביב לעיר, הקים תעשיית בגדים שפליטי אירופה הצטיינו בה ונטע אלפי עצי תות כדי להקים את תעשיית המשי. גם הביאו כבשים מתורקיא ומספרד כדי לגדלם במיוחד לצמר.

התפתחותה הכלכלית של טבריא הבטיחה מקלט מצויין לפליטי איטליא החדשים. בשנת שכ"ה (1565) עלה לשלטון על כס האפיפיור ברומי פיוס ה־5, שהיה לא פחות אכזר מקודמו, פאולוס ה־4, וחידש את גזירותיו על יהודי איטליא. מצב היהודים באיטליא היה ללא נשוא. (ראה בפרקים הבאים). יאוש אחז בהם. והנה הגיע אליהם הכרוז של דון יוסף הנשיא הקורא להם לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בטבריא. הנשיא לא הסתפק בכרוזים אלה. אמר ועשה. הוא שלח אניות לנמלי איטליא, במיוחד לויניציא שהיתה הנמל החשוב ביותר, ונתן הוראה להסיע חנם כל יהודי הרוצה לעלות לא"י.

בד בבד עם העליה הכלכלית באה גם ההתפתחות הרוחנית. בעיקר באו תלמידי חכמים ומקובלים מצפת לטבריא. באותו זמן נוסדה גם ישיבת טבריא. הנוסע־התייר היהודי מתימן רבי זכרי' אל־צהרי מתאר ביומן מסעותיו בהרחבה את ישיבת טבריא וחכמיה. דונה גרציא יסדה בקושטא ובערים אחרות של האימפריא העותומנית ועדים למען ישיבת טבריא.

לאחר מות דונה גרציא ירדה קצת הפעילות למען טבריא, כי דון יוסף הנשיא היה עסוק אז בפיתוח הדוכסות באיים שבים האיגאי. אך בסוף המאה ה־16 שוב נתחדשה ההתעניינות בטבריא, והפעם ע"י דון שלמה בן יעיש, מצאצאי האנוסים גם הוא, אשר הגיע לתורקיא בשנת שמ"ה (1585) ועלה מהר בסולם הדרגות עד שנעשה לאחד הקובעים החשובים במדיניות החוץ של הסולטן. גם הוא קיבל זכיון לפיתוח טבריא ושלח לשם את בנו, ר' יעקב, שבנה בטבריא בנינים רבים וגם ארמון לעצמו, שהפך למרכז תורני חשוב. ר' יעקב, נוסף לכשרונותיו בענייני משק וכלכלה היה גם למדן גדול ובעל קבלה, והשפעתו היתה גדולה גם על הערבים שבסביבה.

יישובה של טבריא נמשך גם במאה ה־17, וגדולי ישראל רבים ישבו בתוכה, כמו רבי ישעי' הלוי הורוויץ המכונה „השל"ה הקדוש" (ראה עליו להלן), אח"כ משפחת אבולעפיא ועוד. אבל על זה נכתוב מאוחר יותר.

המאה ה־16 היתה, איפוא, תקופה חשובה מאד להתפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל, מכל הבחינות.

לה. איטליא בראשית העת החדשה

חלוקת איטליא לנסיכויות ולערים חשובות — התוצאות השליליות של פירוד זה — המלחמות של המעצמות על השלטון באיטליא — המרד נגד הכנסיה — כפירת סבונרולה — החרמתו והוצאתו להורג.

כבר הזכרתי בכרך הקודם, שבסוף ימי הבינים היתה איטליא מפולגת ומפוררת לנסיכויות, ממלכות, ערים חפשיות, בעיקר מסחריות, ואף רפובליקות (ויניציא, פלורנץ) היו בין מדינותיה השונות. פירוד פוליטי זה גרם לסכסוכים ולשנאה בין עריה השונות. כמובן, שרוב המדינות היו קטנות, אך גם בין אלו יש לציין את חמש החשובות ביותר, שהיו:

1) מילנו, **העיר הגדולה בצפונה של לומברדיא, שהיתה באותו זמן אחת הערים הגדולות והחשובות של אירופה כולה, בת רבע מיליון תושבים. בגלל היותה קרובה להרי האלפים, היתה מילנו עיר המעבר החשובה למסחר בין גרמניא לבין איטליא. בראשית העת החדשה שלטו במילנו טירנים ממשפחת ספורצה.**

2) ונציא, **העיר המתחרה העיקרית למילנו. היא משלה על כל דרכי הים המזרחיות של איטליא, ולאחר מכן פנתה לכיבושים גם ביבשת צפון איטליא ומשום כך באה בסכסוכים תמידיים עם מילנו. צורת המשטר בונציא היתה רפובליקה אריסטוקראטית.**

3) מדינת האפיפיור — רומי, **מדינה קטנה אך נאנקת תחת יד האפיפיורים, שהשתרעה מרומי שבמערב, דרך הרי האפנינים עד החוף המזרחי של איטליא. במדינה זו במיוחד סבלו היהודים.**

4) פלורנץ. **רפובליקה חשובה ביותר מבחינה מסחרית ותרבותית. כאן היתה חיה משפחת מדיצ׳י העשירה שהיתה הנושאת העקרית של הריניסנס, (ראה כרך ד׳, עמוד קכ״א—קכ״ב) ומשום כך היתה פלורנץ מרכז הספרות והאמנות באיטליא.**

5) ניאפולי שבדרום, **אשר יחד עם האי סיציליא שמדרום לאיטליא היתה תחת שלטונם של מלכים משושלת בית ארגון.**

אם חמש המדינות הנ״ל חיו בשלום זו עם זו, אז שום מדינה זרה מחוץ לאיטליא לא העיזה להתקיף אף מחוז איטלקי. לכן השלום והברית בין מדינות אלו היה צורך חיוני לקיומן. כי באותה תקופה היו שלש ממלכות שכנות — ספרד, צרפת וגרמניא — מעונינות, מתוך אינטרסים שלהן, להשתלט על איטליא.

ספרד, מתוך רצונה להשתלט על כל ארצות הים התיכון, ובמיוחד כדי לצאת למלחמת „קודש״ נגד תורקיא המוסלימית, היתה צריכה מקודם להשתלט על איטליא הנמצאת בדרכה.

צרפת, כפי שציינו בכרך הקודם, הפכה לממלכה חזקה בסוף ימי הביניים ורצתה להוכיח עכשיו את כוחה כמדינה המסוגלת לנהל מלחמות ולכבוש כבושים. הארצות שבאו בחשבון למטרותיה היו פלנדריא (היום בלגיא) בצפון מזרח, ואיטליא בדרום. הפחות מסוכנת מבין שלש המעצמות הנ״ל היתה גרמניא, אשר היתה בעצמה מפוררת דוגמת איטליא, אך המלכים לבית הבסבורג, שהשתלטו לאורך הדנובה (ראה הכרך הקודם), נעשו שכנים מסוכנים לארצות צפון איטליא ורצו להשתלט עליהן.

נוסף לכל הנימוקים הנפרדים הנ״ל, שציינו לרצון ההשתלטות של שכנות איטליא עליה, היה קיים גם נימוק משותף חשוב לכולן: עושרה של איטליא, בהיותה ארץ מסחרית ותרבותית עשירה השוכנת לחוף ימים, וכל דרכי המסחר של התקופה ההיא עברו בנמליה.

כל זמן שלורנצו מדיצ׳י — שליט פלורנץ — חי, היה הכל מתנהל בסדר, אך לאחר מותו הופר שווי המשקל. חלה התקרבות בין מלכות ניאפולי לבין פלורנץ שגרמה לחששות מצד מילנו. הטירן של מילנו לודויק ספורצה, מתוך פחד שמא פלורנץ וניאפולי יתקיפו אותו, פנה לשארל ה־8, מלך צרפת באותם הימים וביקש את התערבותו. שארל ה־8 שמח להזדמנות הניתנת לו להרחיב כבושיו ופלש לאיטליא. מילנו נכנעה בפניו מרצון וגם פלורנץ לא התנגדה לו. האפיפיור עזב את רומי והעיר נמסרה לשארל, ואילו ניאפולי, היחידה שניסתה להתגונן, נאלצה גם היא להכנע לאחר מספר חדשים (1494). בצורה קלה ביותר כבש, איפוא, שארל ה־8, מלך צרפת, את כל איטליא. אך לא זמן רב יכול היה להחזיק בידו שטח זה, כי השתלטותו על איטליא עוררה רוגז רב על המדינות האיטלקיות, על ספרד ועל ההבסבורגים, וכולם עשו יד אחת כדי לגרשו מאיטליא. הכבוש נגמר. התוצאות לא היו ממשיות אך הן חשפו לעין כל את החולשה של המדינות האיטלקיות. לאחר מות שארל ה־8, ניסה יורשו בשלטון, לואי ה־12, גם הוא את כוחו בכבוש איטליא, אך פרדיננד מלך ספרד ומקסימליאן מלך ההבסבורגים עשו

שוב יד אחת כדי לגרשן משם. וכך היו מתעוררות מדי פעם בפעם מלחמות קשות בין צרפת, ספרד וגרמניא על אדמת איטליא, כשתוך כדי כך איטליא הולכת ונהרסת עד שבסופו של דבר נפלה איטליא לידי קרל ה־5 מלך ספרד. (1530). מאז ועד המאה ה־19 כבר לא התאוששה איטליא מחדש אם כי במדינות אחדות שלה היה שלטון עצמאי מסויים.

מצבה הירוד של איטליא בסוף המאה ה־15 ובמשך המאה ה־16 והלאה השפיע השפעה מכרעת על ירידת השפעתה של הכנסיה הקטולית. בתקופה ההיא היה מוסד האפיפיור מושחת מאד. אפיפיורים רבים נהלו חיי חצר של בזבוז ושחיתות. למרות המסים הרבים והכסף והזהב הרב שזרם מן העולם הנוצרי אל קופת האפיפיור, היה בחצר הכנסיה ברומי תמיד גרעון. האפיפיורים אבדו כבודם בעיני ההמונים והם נראו כרודפי בצע מובהקים. משום כך מהווה תקופה זו, סוף המאה ה־15 וראשית המאה ה־16 את תקופת הראשית של הריפורמציא הדתית בכנסיה הקטולית, שנושאיה היו סבונרולה באיטליא עצמה, לותר — בגרמניא וסופרים שונים של תנועת ההומניזמוס, היא תנועה אשר נהגתה ונבנתה על ברכי תנועת הריניסנס באיטליא (ראה הכרך הקודם) ובהשפעתה גדלה והתרחבה ע״פ ארצות אחרות.

סבונרולה היה נזיר דומיניקני באיטליא שהיה לו כשרון נדיר להטפה. היה חי בפלורנץ, שם היה נואם נאומיו החריפים, שהנושא המרכזי שלהם היה תמיד שחיתות המידות באיטליא. בנאומיו יצא במיוחד על התוצאות האיומות העלולות לבוא בגלל זה על איטליא, וכאשר איטליא נכבשה ונחרבה בידי שארל ה־8 (ראה למעלה) ראו כולם בזה סימן לתוכחתו של סבונרולה. מאז העריצוהו רבים. כתוצאה מהסתתו הוקם משטר חדש גם בפלורנץ, במקום בית מדיצ׳י. הוא נתבקש ע״י השליטים החדשים להשתתף בעיבוד החוקה החדשה, ולפי הצעתו נאסרו בחוקה כל מיני שמחות פומביות, כגון קרניבלים, מרוצי סוסים, תלבושות ססגוניות, משחקי קלפים, מסכות, ספרים מבדחים וכדומה. במקום כל אלה הכניס סבונרולה תהלוכות דתיות עצובות, ריקודי „קודש" וכדומה. נערים מיוחדים הופקדו לשמירה על ביצועם של חוקים אלה. הם עברו מבית לבית והחרימו כל הספרים האסורים ושרפום.

סבונרולה ביצע גם ריפורמות סוציאליות. הוא השמיט חלק מחובותיהם של העניים, הקים להם מוסדות אשראי, הטיף להם להתרגל לעבודה ואילו לעשירים הטיף על צדקה. בזמנו היה האפיפיור אלכסנדר ממשפחת בורגיה שהיה מהמושחתים ביותר שבין האפיפיורים. סבונרולה התקיף גם אותו בפומבי ומשום כך הטיל

עליו האפיפיור חרם. כתגובה לכך הכריז סבונרולה בפומבי על האפיפיור שהוא כופר ובא־כוח השטן. האפיפיור לא היה יכול לעבור על כך בשתיקה. השפעתו עדיין היתה גדולה. הוא פנה לשלטונות פלורנץ בדרישה תקיפה לשים קץ להטפות סבונרולה. ואלה הסכימו לאחר לחץ רב ודנו אותו ואחדים ממקורביו למות.

לו. היהודים באיטליא בראשית העת החדשה

קליטת הפליטים במחוזות איטליא — קהילת רומי — התעסקות היהודים וזכויותיהם — קהילת ונציא והיחס אליהם — הגיטו הראשון בונציא — הקהילות האחרות.

לאחר גירוש ספרד ופורטוגל היתה איטליא למרכז יהודי חשוב בקלטה רבים מן המגורשים. בהתחלה התישבו הפליטים באיטליא הדרומית, בניאפולי ובסיציליא, אולם לאחר מכן נדדו גם למדינת האפיפיור ולמדינות צפון איטליא, ללומברדיא (מילנו) ולונציא. מדוע הסכימו דוקא מדינות קטוליות מובהקות, וביניהן גם מדינת האפיפיור, לקלוט פליטים שנמלטו מהאינקויזיציא הקטולית בארץ אחרת? שליטי מדינות איטליא היו מאד תכליתיים, וכפי שראינו בפרק הקודם גם מסוכסכים ביניהם, והבינו שאפשר להפיק תועלת כלכלית רבה מן היהודים. אמנם זכויות היהודים במדינות אלו לא היו מובטחות בחוק, ומשום כך היתה שנאת ישראל מתגברת מדי פעם בפעם במדינה זו או אחרת, אך עצם החלוקה של איטליא לנסיכויות ולמדינות רבות הקלה את המצב על היהודים, כי כאשר היתה השנאה מתגברת בעיר או מדינה אחת, היו היהודים נודדים לעיר או מחוז אחר, ואז העיר ממנה יצאו היהודים הרגישה היטב את יציאת היהודים, מבחינה כלכלית.

הקהילה היהודית העתיקה ביותר באיטליא היתה קהילת רומי, שבה ישבו יהודים כבר בימי הבית השני, ומאז היא היתה קולטת קבועה של פליטים יהודיים, למרות היות העיר בימי הבינים תחת שלטון האפיפיור. גם בתקופת המגפה השחורה באשכנז (ק״ח, 1348), קלטה רומי פליטים יהודיים רבים.

האפיפיור בימי גירוש ספרד, אלכסנדר ה־6 (1492—1503) (שהזכרנו בפרק הקודם) הסכים גם הוא לקבלם ברצון לעירו, וכן עשו אפיפיורים במאה ה־16: ליאו ה־10 (1513—1521) וקלמנס ה־7 (1523—1534). בתקופה זו גדלה והתפתחה קהילת רומי ושלש העדות הנפרדות בה: האשכנזית, הספרדית והאיטלקית התאחדו לקהילה אחת. הקהילה המאוחדת קבעה לעצמה תקנות שאושרו ע״י האפיפיור והיו בתוקף קרוב למאתיים שנה. הסעיפים החשובים ביותר של התקנות נוגעים לזכות

שיפוט עצמי של היהודים, בדינים שבינם לבין עצמם. ואילו למשפטים שבין יהודי לבין נוצרי הוקמו בתי דין מיוחדים. אנוסים רבים חזרו כאן ליהדותם ורבים מהיהודים תפסו עמדות חשובות בחיי הכלכלה של מדינת האפיפיור כולה. משום כך התיישבו רבים מבין יהודי רומי בעיר הנמל אנקונה, שלאחר מכן נתפרסמה בשרפת יהודיה הקדושים.

התעסקותם של יהודי איטליא לא היתה למעשה מוגבלת לשום שטח. משום כך עסקו כאן היהודים בכל ענפי הכלכלה, במלאכה, במסחר, במקצועות החפשיים (רופאים וכו׳) וכן היו רבים „שולחנים" (בנקאים של הימים ההם). במקצוע זה של הלוואות בלטו כאן היהודים לטובה, כי גם האיטלקים היו ידועים בעולם כסוחרים ממולחים ומלווים ברבית, ואחוז הרבית של היהודים היה בהרבה נמוך מזה שלקחו האיטלקים.

קהילות חשובות אחרות היו: פירארה, פלורנץ, רוג׳יו, מנטובה ופדובה (ראה להלן על ישיבותיהן המפורסמות), בולוניא, מודינה, פיסארו, והחשובה ביותר — ונציא. עיר זו שהיתה אחת הערים המסחריות החשובות ביותר בעולם, גרמה להתקדמות רבה אך גם למפח נפש רב ליהודיה. מאז ומתמיד היו הנוצרים שבעיר זו מחולקים בדיעותיהם ביחס ליהודים לשתי דיעות מנוגדות. האחת, זו של הסוחרים המקומיים אשר לא עזבו את עירם לשם מסחר ימי ובינלאומי וממילא עקר פרנסתם בא להם מהיהודים, אתם סחרו באופן קבוע. אלה היו בעד זכויות ישיבה ליהודים בעיר ודרשו לעשות את הכל כדי לקרב את היהודים, כמובן, כדי להפיק מהם את מכסימום התועלת. הדעה השניה היתה זו של הסוחרים הגדולים של ויניציא, שיצאו באניותיהם למרחקים, הובילו והביאו סחורות וקנאו ביהודים. הם דרשו תמיד להרחיק את היהודים, כי היהודים שימשו להם כמתחרים קבועים. הסבה היחידה אשר מנעה מסוחרים אלה להרע באופן גלוי ליהודים היתה הפחד והחשש מפני נקמת הסוחרים הגדולים בתורקיא, בקפריסין, ביון, מהם היתה פרנסתם ואשר רובם ככולם היו בתקופה ההיא יהודים.

בגלל סבה זו קרה גם ההיפך, כשפרצה מלחמת תורקיא עם ויניציא וידעו, שהרוח החיה במלחמה זו מצד התורקים הוא דון יוסף הנשיא, היה מצבם של יהודי ויניציא רע ומר. הם הואשמו בריגול ובבגידה, ולאחר נצחון תורקיא שלח הסולטן התורקי משלחת יהודית מכובדת, שהיא תנהל את המשא ומתן על השלום עם העיר בשקט ובכבוד, כדי להציל את יהודי העיר. (כל המלחמה הזאת ותוצאותיה מתוארות בהרחבה בספרו הידוע של ההיסטוריון הנודע מאותה התקופה רבי יוסף הכהן: „ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר").

העיר ויניציא התפרסמה בזה שהיא היתה הראשונה אשר צוותה על יהודיה לשבת בשכונה סגורה מיוחדת הנקראת מאז „גטו". (שנת רע״ו 1516). מקור השם אינו ברור. יש אומרים שמקורו ב„גט" העברית. אך אחרים אומרים, שבמקרה השכונה היהודית הראשונה הזאת בוינציא נקבעה באיזור בית־היציקה החדש שפירושו באיטלקית Geto-nuovo ומכאן העבירו את השם הזה לכל מקום בו היהודים היו סגורים נגד רצונם עד היום הזה. אמנם שכונות יהודיות מיוחדות היו קיימות מאז ומתמיד ברוב ערי הגולה, בכל מקום בו יהודים גרו, כי היהודים לא רצו לגור בתוך הגויים, אך היו אלה שכונות יהודיות מרצון ולא מאונס. זו הפעם הראשונה שדירתם נקבעה כאן לפי חוק, נקבעו שערים, נקבעו שעות פתיחת וסגירת השערים, ומחוץ לשעות הללו אסור היה ליהודים להמצא מחוץ לגטו. הגטו של וינציא היה אי מבודד בין התעלות הרבות של „עיר המים" הזאת. הרעיון שבהקמת הגטו היה המטרה בהשפלת היהודים, ודוקא בתקופה בה מצבם הכלכלי, החברתי, הפוליטי, ועל הכל הרוחני, היה טוב. הם רצו לתת ליהודים להרגיש, שלא יחשבו שהם שווי זכויות לנוצרים.

החיים בגיטו וינציא התנהלו כסדרם, וכן לאחר מכן ברוב הגיטאות שהוקמו כדוגמת גטו זה. רמת־החיים היתה גבוהה. הישיבות ובתי הכנסת פעלו, התרבות פרחה, בתי החרושת של היהודים העסיקו אלפי פועלים נוצרים, אך לאחר העבודה נפרדו הדרכים — הפועלים לכל חלקי העיר, והמעביד — לשכונתו המיוחדת, לגטו.

את רוחם של היהודים לא הצליחו להשפיל במעשה זה, במיוחד לא את רוחם של אלה אשר ממילא גרסו הבדלות והפרדות מכל חוקי הגויים ומחייהם, כי אין אנחנו כמוהם, כי עם נבחר ע״י ה׳ אנחנו, ואלה היו אז הרוב בישראל.

על אלה נכתוב בפרק הבא.

לז. חיי התורה והרוח באיטליא. גדולי התורה והישיבות

ר׳ יהודה מינץ, אב״ד ור״מ פדובה — בנו ר׳ אברהם וחתנו, ר׳ מאיר (המהר״ם מפדובה) — הישיבה בונציא בהנהגת ר׳ שמואל יהודא, בן המהר״ם — ר׳ אהרן מפיססארו, בעל „תולדות אהרן״ — ר׳ ידידי׳ שלמה רפאל, בעל „מנחת שי״ — ה„ספורנו״ — ר׳ יוסף הכהן, ההיסטוריון — ר׳ מנחם עזרי׳ די פאנו, גאון ומקובל — ר׳ יהודה בריאל ומלחמתו בנצרות — ר׳ יהודה ארי׳ ממודינא, הלוחם נגד אקוסטה.

גדול רבני איטליא בתקופת גירוש יהודי ספרד היה הגאון רבי יהודה מינץ, יליד אשכנז, שעבר באמצע המאה ה־15 לכהן כרבה של פדובה, בה יסד ישיבה גדולה שבראשה עמד קרוב לחמשים שנה, עד רס״ח (1508). היתה זאת הישיבה הגדולה והמפורסמת ביותר באיטליא מאז ועד היום הזה וגדולי תורה רבים יצאו ממנה, ביניהם בנו של המייסד, הגאון רבי אברהם מינץ, וחתנו של ר׳ אברהם, הפוסק המפורסם רבי מאיר קצנלבויגן, הידוע בשם „המהר״ם מפדובה״. ר׳ יהודה חי למעלה ממאה שנה ובמשך תקופה ארוכה זו רכש לעצמו אלפי תלמידים ומעריצים מכל שכבות האוכלוסיא באיטליא. פעל הרבה למען קליטת פליטי ספרד ובין אלה שקבלם לביתו היה גם האברבנאל, אשר גם נפטר מספר ימים לאחריו ונקבר לידו.

את מקומו בראשות ישיבת פדובה ירש בנו, רבי אברהם, ולאחר פטירתו עמד בראש הישיבה חתנו, הגאון רבי מאיר קצנלבויגן, המהר״ם מפדובה, עד שנת פטירתו. (שכ״ה 1565). הוא נקרא בשם קנצלבויגן ע״ש העיר הגרמנית בה נולד. בקודם למד אצל ר׳ יעקב פולק בפרג ובקרקא ולאחר מכן נדד לפדובה ללמוד אצל ר׳ יהודה מינץ, שנתן לו את נכדתו לאשה. המהר״ם מפדובה היה קרובם של הרמ״א והמהרש״ל וגם עמד אתם בקשרי שו״ת. בנו, רבי שמואל יהודה, מגדולי רבני איטליא, לא המשיך בפדובה אלא עבר לגור לונציא, בה שימש מקודם כאחד מדייני העיר ולאחר מכן כרבה הראשי. כסבו בפדובה, כן גם הוא הקים ישיבה חדשה בונציא שנתפרסמה בעולם התורני. תלמידים רבים ומפורסמים יצאו מישיבתו, ביניהם ר׳ יהודה ארי׳ די מודינה, ר׳ אבטליון מקונסולאי ואחרים. על

בנו, ר׳ שאול, אותו שלח ללמוד לפולין עד שהגיע לבריסק ונעשה שם מלך ליום אחד ומאז קיבל את התואר שאול וואהל, כבר כתבנו למעלה.

בין חכמי איטליא נתפרסמו רבים שעסקו בפרשנות התורה ובחקר הקשרים שבין התורה שבכתב לבין התורה שבע״פ. בין אלה היו: ר׳ אהרן מפיסאארו, אשר נ.סף להשתדלותו בהפצת פירושו של האברבנאל על התורה חיבר גם הוא את „תולדות אהרן״ — אלה מראי המקומות המודפסים בחומשים לכל פסוק בתורה ומקום לימודם בתלמוד הבבלי.

חכם אחר היה רבי ידידי׳ שלמה רפאל מהעיר מנטובה, שנתפרסם בעיקר הודות לחיבורו „מנחת שי״, הכולל ביאור והערות לכל מה שנוגע לדקדוק ולטעמי המקרא. עד היום הזה לא חובר ספר מקיף ויסודי כזה בחקר לשון הקודש של התנ״ך, שיהי׳ מבוסס אך ורק על המקורות המקודשים שלנו.

חוקר ומדקדק אחר היה אלי׳ בחור אשכנזי, שנולד בגרמניא ובגלל הגזירות עבר לאיטליא, וישב לרוב בפדובה. אך המלחמות שהזכרנו בפרק הקודם אילצו את יהודי פדובה לברוח לתקופה קצרה מן העיר וביניהם גם אלי׳ בחור, והוא מגיע מקודם לונציא ומשם לרומי. כאן יזם את הקמת בית הדפוס העברי הראשון בעיר והוציא לאור ספרי מחקר שונים בדקדוק עברי. אח״כ, בגלל כבוש רומי ע״י קארל ה־5 (ראה להלן), נאלץ להמלט גם מרומי ועבר לונציא, שם המשיך לחקור וללמד. רבים מרבני העיר יצאו נגדו כאן על שהתקרב יותר מדי לחברה נכרית, בלמדו אותם דקדוק עברי ועניינים אחרים, והם התנגדו להתקרבות תרבותית זו, אך בחור, כמו רבים מהיהודים המשכילים, לא שעו לאזהרת חכמי הדור והמשיכו בקשרים שהוו אסון ליהדות.

הגדול והמפורסם מבין כל הפרשנים, נאמן לה׳ ולתורתו, היה ר׳ עובדיה ספורנו, שנוסף להיותו פרשן התורה, היה גם גדול בהלכה אשר המהר״ם מפדובה מצטט את תשובותיו ההלכתיות, והיה גם רופא מפורסם, אך עיסוקו ברפואה היה רק משני להתעסקותו בתורה ובהלכה. עד גיל 50 למד והשתלם, ולאחר מכן התיישב בעיר בולוניא ופתח שם בית מדרש גדול לתורה בו הרביץ תורה למעלה מ־25 שנים, וגם שימש כרופא.

ספרו על התורה, שהופיע בהתחלה בהוצאה נפרדת בשם „קהלת משה״, נתפרסם מהר. (היום מודפס ספר זה כפירוש בשם „ספורנו״ בהוצאות שונות של ה׳ חומשי תורה). גם כתב ספר בשם „אור עמים״ נגד הפילוסופיא היוונית ומוכיח בו עד כמה דעות אלו פסולות ומתנגדות לרוח היהדות. חוץ מזה חיבר פרוש על פרקי אבות ומחקרים שונים.

רופא אחר שהקדיש זמנו למחקר, אך בעיקר לחקר דברי ימי ישראל בסוף ימי הביניים היה ר' יוסף הכהן, בעל הספר ההיסטורי המונומנטלי „עמק הבכא", שבו מתאר ברגש דתי עמוק את כל הצרות שקרו לעמנו מאז חורבן הבית השני עד גירוש ספרד. הוא כתב גם ספרי היסטוריא אחרים, ובכולם בולטים בראש וראשונה — האמונה בהשגחת הבורא ית"ש, האמת ההיסטורית, הסגנון היפה — המושפע הרבה מן התנ"ך — והדייקנות בתיאור המאורעות.

ר' יוסף הכהן היה גם פייטן פורה. פיוטיו נכנסו למחזור התפלה של הנוסח האיטלקי. כמו כן תירגם ספרי רפואה מקצועיים מספרדית ושפות אחרות ללטינית וגם לעברית.

גם העיר מנטובה נתפרסמה עם חכמי התורה שבה. בין אלה בלט ר' מנחם עזריה די־פאנו (הרמ"ע). נוסף לגדולתו בתורת הנגלה והנסתר היה גם עשיר גדול ופיזר הון רב לצדקה. במיוחד שלח כסף רב למקובלים שבצפת, ביניהם קבל על עצמו להדפיס את חיבוריו של ר' משה קורדובירו. גם ר' יוסף קארו שלח לו את חיבורו „כסף משנה" על הרמב"ם והרמ"ע הדפיסו על חשבונו. הוא החשיב עצמו כאחד מתלמידי ר' משה קורדובירו, וגם חיבר פירוש בשם „פלח הרמון" לספרו של הרמ"ק „פרדס רימונים". רבים היו תלמידיו שנתקבצו סביבו באיטליא ואשר חשקה נפשם ללמוד את תורת הסוד, אך הוא דחה רובם ולפי עצת רבו וחכמי א"י היה מוכן ללמד רק את אלה שכבר מלאו עצמם בש"ס ובפוסקים. ענוותנותו היתה לשיחת העולם כולו, כי מעולם לא השיב לדברי בקורת נגדו, כדי לא לפגוע בזולת.

השאיר אחריו עשרות ספרי קבלה, אך גם בהלכה הראה כוחו. הוא קיצר את הרי"ף והוציא לאור „אלפסי זוטא", שבו באה ההלכה הפסוקה. הספר שימושי מאד והחיד"א מאד התלהב ממנו.

כ־70—80 שנה לאחר ר' מנחם, בערך באמצע המאה ה־17, נתפרסמה מנטובה שוב בזכות רבה הראשי, ר' יהודה בריאל, מגדולי הרבנים שבדור. הוא העלה את ישיבת מנטובה לרמה גבוהה מאד, ממנה יצאו למדנים כמו ר' יצחק למפרונטי, בעל „פחד יצחק", ר' אביעד שר־שלום, ר' שמואל אבוהב ואחרים. גדולתו נתפרסמה בעולם ואף נתבקש להכריע במחלוקת שנתעוררה בין ה„חכם צבי" לבין הרבנים הספרדים באמשטרדם בענין כתבי חיון. הוא הכריע לטובת ה„חכם צבי".

אך בעיקר נתפרסם ר' יהודה במלחמתו הקיצונית נגד הנצרות. בימיו נסתיימה תקופת הריניסנס וגל חדש של אנטישמיות עבר על יהודי איטליא,

שכלל גם ויכוחים ספרותיים ידועים. מצד הנוצרים הופיעו, כרגיל, חוברות שקר, מלאות תעמולת ארס. נגד חוברות אלו כתב ר׳ יהודה בריאל חוברות איטלקיות וגם חיבורים בעברית כדי שיהיה חומר מספיק בידי היהודים לעמוד בויכוחים.

בונציא, שהתפרסמה גם בגטו הראשון שלה, (ראה הפרק הקודם) אבל גם בישיבתה שנוסדה ע״י המהרשי״ק (ראה למעלה בפרק זה), בנו של המהר״ם פדובה, שימש תקופת מה אחד מהרבנים הטיפוסיים של יהודי איטליא, הוא ר׳ יהודה ארי׳ ממודינא. הוא אמנם נולד בונציא אך רוב ימי נעוריו עברו עליו בפירארה. לאחר שלמד תורה בביתו מפי מלמדים פרטיים נשלח לישיבת פדובה וגם למד אצל ר׳ חזקיה פינצי בפירארה, שממנו בא לו רוב תורתו.

פרנסתו בונציא לאחר נישואיו היתה בהוראה בתלמודי תורה, וכן היה עוסק בהגהת ספרים, בחיבור שירים, מכתבים וכו׳... אמנם בעיות פרנסה לא היו לו מאלה, אך הצרות המשפחתיות דכאו את רוחו ועשאוהו לאדם עצוב לכל ימי חייו. בתקופת ימי חייו זכה להיות גם ראש רבני ונציא וראש הישיבה הכללית שבעיר, אך גם תפקיד זה — אשר אמנם הוסיף לו כבוד רב והתעסקות מרובה — לא שינה את מהלך חייו הסוערים.

ר׳ יא״מ היה כותב ספרים רבים, מהם ספרי דרוש, אך רובם ספרי מחקר או פולמוס נגד הנצרות. הוא גם כתב תשובה לטענות של הכופר אוריאל אקוסטה בהולנד. (ראה בפרק האחרון). גם פרסם תשובות הלכתיות שלא נתפרסמו בספר אלא נקבצו בשו״ת אחרות.

לח. הקיסרות של קרל ה־5

התהליך של ריכוז האימפריא בידי קרל ה־5 — הסיבות למרכז האימפריא בספרד — העמים בארצות השפלה — גדולתה והשיבותה הכלכלית של העיר אנטוורפן — ה„בורסה" הראשונה — המלחמות בין קרל לבין צרפת — הרס רומי.

בראשית המאה ה־16 התחתנו ביניהן שתי משפחות מלוכה חשובות וגדולות באירופה: בית הבסבורג הגרמני (אח"כ אוסטרי) ומשפחת המלוכה הספרדית. כשבשנת 1516 מת פרדינגד מלך ספרד, ירש נכדו, קרל, (אביו מת בהיותו צעיר) את הכסא בספרד, שכלל אז את השלטון נוסף לספרד גם בניאפולי שבאיטליא ובאמריקה הדרומית. בשנת 1519 מת הסב השני, מקסמיליאן מלך אוסטריא, בלגיא והולנד, וקרל ירש את השלטון גם במקומות אלה. כמובן, שלאחר מכן התחיל לחץ חזק להשגת השלטון בין שני השטחים האלה, ז. א. באיטליא ובגרמניא, שנקראו אז עוד בלשון סגי נהור „האימפריא הרומית". בדיוק באותה תקופה חיפשה „האימפריא" מלך וההתחרות היתה רבה. כל מלכי התקופה ניסו לשחד את מנהיגי הארצות הללו שיבחרו בהם, אך לאחר שהצעת השוחד של קרל היתה גבוהה יותר, ולאחר שהגרמנים העדיפו שליט גרמני עליהם, נבחר קרל גם לקיסר האימפריא. וכך מתחילה תקופת הקיסרות הגדולה של קרל ה־5, שנמשכה 36 שנים (1519—1555). זה אמנם מקרי ששמו היה קרל, כמו של קרל הגדול כ־800 שנה לפניו, אך למעשה מאז קרל הגדול לא היתה אימפריא כה גדולה באירופה בידי אף אחד, כמו עכשיו בידי קרל ה־5.

המרכז של האימפריא היה בספרד. אמנם קרל עצמו היה פלאמי (מבלגיא של היום), וגם שנאו אותו בספרד, אך קרל ידע, שספרד מהווה את המפתח לעולם החדש, הנקרא אמריקה. סבה נוספת היתה הצבא הספרדי, שהיה הכי חזק באימפריא ואפשר היה לסמוך עליו תמיד. נוסף לזה תכנן קרל להקים מונרכיא אבסולוטית, בה כל סמכויות השלטון תהיינה מרוכזות בידיו, ומכל המדינות שהיו תחת שלטונו, היתה ספרד המתאימה ביותר, כי בספרד מעמד האצילים לא היה חזק, הערים לא היו מפותחות ואילו חלק מהאצילים הקטנים הסכים לתמוך באבסולוטיזם של המלך, תמורת טובות הנאה שונות שהמלך נתן להם. (משרות בצבא, בכנסיה וכו׳...).

מצבה הכלכלי של ספרד לא נשתנה לטובה, והעוני המשיך להתקיים כמקודם, למרות שרוב ארצות דרום ומרכז אמריקה נמצאו תחת שלטונה והיא היתה מנצלת ארצות אלו לשוד אוצרותיהן המתכתיים. כל הצי הספרדי היה מוביל זהב ומתכות אחרות מאמריקה לאירופה, אך הספרדים לא היו מסוגלים לנצל עובדה זו לפיתות המסחר בארצם. כל תפקידם הצטמצם בהובלת הסחורות היקרות. תישבי הולנד ובלגיא, שנקראו אז ארצות השפלה, הם אשר התעשרו מהמסחר עם ארצות אמריקה.

כאן, בארצות השפלה, חיו בתקופה ההיא שלשה עמים: ההולנדים — בצפון מזרח, הפלמים — בדרום מערב והואלונים — בדרום מזרח. שני הראשונים היו ממשפחת הגרמנים ואילו הואלונים היו יותר קרובים לצרפת, לשפתה ולתרבותה. הקיסר קרל עצמו, כאמור, בא מצד אמו, ממשפחה פלמית ולכן היחס שלו אל עם זה היה עדיף מאשר לעמים אחרים באיזור זה.

מבחינה אדמיניסטרטיבית היו בארצות השפלה בימי קרל ה־5 שבעה־עשר מחוזות, כשהם נהנים מאוטונומיא פנימית מסויימת, אך לא מלאה. כמו בצרפת ובארצות אחרות באותה תקופה, היתה גם כאן „אסיפת מעמדות" שייצגה את האוכלוסיא כלפי השלטונות. אך היה הבדל ניכר בין השפעת המעמדות במחוזות השונים. בדרום (שהוא היום בלגיא) היו בעלי ההשפעה העיקריים בעלי האחוזות והסוחרים העשירים, ואילו בצפון (שהיא היום הולנד) היתה השפעה רבה לחברות ספנות, לימאים ולדייגים.

העיר החשובה ביותר בכל ארצות השפלה היתה אנטוורפן. קרבתה לאנגליא והנמל הגדול שלה עשו אותה למרכז מסחרי חשוב. היא גם השכילה לקבוע בעיר חוקה עירונית מתקדמת, ללא הגבלות של גילדות או הגבלות אחרות (דתיות או חברתיות), ומשום כך הפכה להיות לעיר מסחרית בינלאומית. היא גם ערכה את הירידים החשובים ביותר מכל ערי המערב, עד שהיתה למעין יריד קבוע. בגלל ריבוי הסוחרים מכל ארצות אירופה ששהו בעיר ונציגי כל החברות המסחריות שפתחו משרדים בה, לא היה עוד צורך להביא את הסחורות עצמן העירה, אלא מספיק היה להביא דוגמאות בלבד. צורה זו של המסחר יצרה במשך הזמן את „הבורסה", שהיה בנין גדול ע״י הנמל אשר נבנה ביוזמת העיריה כדי להקל על המסחר. העיסוק ע״י הבורסה זירז את המסחר. רק היתה אניה יוצאת מן המזרח או מן המערב עם הסחורה, והיא כבר נמכרה בבורסה. כתוצאה מן המסחר בצורה זו התחילה גם התענינות רבה יותר בפוליטיקה. כל מאורע פוליטי חשוב: מתיחות בינלאומית, עלית וירידת מלכים ואפיפיורים (התקופה היא תקופת הרפורמה)

וכד׳, השפיע על הבורסה. הבורסה המסחרית יצרה במשך הזמן גם את הבורסה הכספית. כאן החליפו הסוחרים מטבעותיהם ולכאן הגיעו במשך הזמן אוצרות הכסף והזהב מאמריקה לשם מסחר. (על יהודי אנטוורפן ראה להלן).

ערים פחות חשובות מבחינה בינלאומית אך חשובות ליהודים היו אמסטרדם, רוטרדם, בריסל, ונדסבק ועוד, עליהן נכתוב להלן.

הארץ היחידה באירופה שהפריעה לקרל ה־5 בהתפתחות הקיסרות שלו היתה צרפת. ראינו את הסכסוך בין שתי הארצות עוד בדור אחד לפני כן בנוגע לאיטליא (ראה פרק ל״ה). סכסוך זה עבר גם הוא בירושה. גם קרל ה־5 וגם פרנסוא ה־1 (1515—1547) מלך צרפת רצו להשתלט על צפון איטליא. קרל ממילא שלט כבר על דרומה, על ניאפולי. מאידך, פרנסוא, שהיה גם הוא מלך אבסולוטי כקרל, רצה להוכיח כוחו ושלטונו והחליט להלחם נגד קרל על השטחים שבצפון איטליא, במיוחד על גנואה ומילנו. 4 מלחמות היו ביניהם, שנמשכו לסירוגין במשך 23 שנים. רוב הקרבות היו על אדמת איטליא עצמה. קרל השתמש בראש וראשונה בצבא הספרדי המצויין שעמד לרשותו כשעוזרים לידו החיילים הגרמניים ששכר ואשר נקראו בשם „לנדסקנכטים״. נגד שני גורמים חזקים אלה לא יכול היה פרנסוא להצליח, למרות שפעמים רבות היה קרוב לנצחון. בסוף אחד הקרבות (1525) אף נפל פרנסוא בשבי הספרדים, ולאחר שהבטיח לקרל לוותר על כל תביעותיו באיטליא — שוחרר. מיד לאחר שחרורו הפר את שבועתו וחידש את המלחמה.

במצב הקשה ביותר, כמובן, היו מדינות איטליא בעצמן, הם לא ידעו לצדו של מי לעמוד, רובן שנאו את קרל, והאפיפיור קלמנס ה־7 אף תמך בגלוי בצרפתים. משום כך שלח קרל פלוגות עונשין לרומי, שהיו מורכבות בעיקר מחיילים הגרמנים שנתפסו באותו זמן לרפורמציא של לותר (ראה הפרק הבא), והם ניצלו הזדמנות טובה לפרוע במרכז העולם הקטולי, (1527). כל הכנסיות והמנזרים שברומי נהרסו ונשדדו. האפיפיור ברח מן העיר, ולבסוף נאלץ להכיר בשלטון קרל, ובשנת 1530 שם את כתר הקיסרות על ראשו של קרל, ובזה היה קרל שוב הקיסר באופן רשמי של „הקיסרות הרומית הקדושה״, שלמעשה לא היתה קיימת, כי היתה זאת אימפריא חזקה של קרל עם כל מיני עמים ודתות, ולא הקיסרות „הקדושה״ של ימי הביניים.

לט. המשבר בכנסיה הקטולית — הרפורמציא של לותר בגרמניא

השחיתות כרקע לריפורמציא — ראשית התנגדות לותר — התמיכה של חוגים שונים בנקודותיו — הזמנת לותר ל„ריכסטג" — לותר האנטישמי והאנטיסוציאלי — מתנגד למרד האכרים — מצבם הקשה של האכרים — תמיכת הנסיכים בלותר — מרד האכרים — ירידת המתח וחיפוש פשרה דתית — המלחמה הדתית והסכם אוגסבורג.

למעלה, בפרק ל"ה, ציינו את ראשית המשבר שעבר על הכנסיה הקטולית בסוף ימי הביניים, שסיבתה העקרית היתה השחיתות שפשטה בחוגים הגבוהים של הכנסיה, כולל האפיפיורים עצמם. ראינו שמשבר זה היה גם באיטליא, בה היתה לכנסיה השפעה עצומה. אולם עוד יותר מאיטליא היה המשבר במדינות אחרות — בגרמניא, בהולנד (ארצות השפלה) ובבריטניא, שבאחדות מהן נסתיים המשבר בחיסול השפעת הכנסיה ובעלית חוג חדש בתוך הדת הנוצרית — שההיסטוריא מכנה אותו בשם הרפורמטורים או פרוטסטנטים או סתם לותרנים, אם כי השם הראשון המתאים ביותר, כי בכל מדינה קבלה במשך הזמן תנועת רפורמציא זו אופי אחר. משבר דתי זה הפריע מאד לניהול תקין של הקיסרות החדשה של קרל ה־5, ומשום כך יש רואים, ובצדק, את התפוררות הקיסרות תוך כדי מלחמות־דת רבות על רקע תקופת רפורמציא זו.

הרפורמטור הראשי היה הגרמני מרטין לותר (1483—1546), בנו של כורה פחם מסכסוניא, שבהתחלה למד משפטים והתמחה במשפט הרומי (הנוצרי) ואח"כ הפך להיות נזיר. בשנת 1510 ביקר ברומי וראה במו עיניו את שחיתות המידות בבירת האפיפיור. במשך הזמן התחיל לגלות סימני התנגדות לכל מיני טכסים חיצוניים בנצרות. בשנת 1517 פרסם 95 נקודות התנגדות לעקרונות הכנסיה הקטולית שקרא להן „תיזות" (הנחות) ותלה אותן בכניסה לכנסיה האוניברסיטאית בעיר ויטנברג. תיזות אילו כללו בין השאר התקפה חריפה על השחיתות, על סמכות האפיפיור, על הנזירים, ועוד. תוך שבועיים היו כבר ידועים עקרונותיו בכל גרמניא ועוררו ויכוח גדול. האמת היא, שהויכוח לא היה כלל עניני, אלא פוליטי, ז. א. העקרונות של לותר עוררו תמיכה בחוגים הומניסטיים וגם אצל המונים לא משום

שהסכימו ל„תיזות" שלו, אלא שמצא חן בעיניהם אדם צעיר היוצא בגלוי בהתקפה חריפה נגד הכנסיה הקטולית ובמפורש נגד האפיפיור. מכאן גם יש לראות את ההתנגדות הרחבה שהיתה קיימת באותה תקופה לכנסיה. נציגי הכנסיה, במקום להכנס אתו לויכוח עניני על השקפתו, התחילו להשמיצו כ„כופר" ובזה רצו להרחיק את ההמונים ממנו. אך הוא הגיב להתקפות אלו בשלשה חיבורים נוספים שחיבר בשנת 1520 נגד הכנסיה, שבגללם האפיפיור לאו ה־10 הכניסו לחרם. החרם רק הגדיל את התמיכה הצבורית בו והוא נתעורר לבצע שינויים יסודיים בכל המנהגים המסורתיים של הדת הנוצרית. מעשים אלה יצרו את הקרע הסופי בין הכנסיה הקטולית לבין תנועת הרפורמציא של לותר, שהשפעתה התחילה לפעול עכשיו גם מעבר לגבולות גרמניא. האפיפיור היה מחוסר עצה. הוא הבין, שרק התערבות השלטונות החילוניים, ז. א. הקיסר קרל ה־5, יכולה להציל את שלמות הכנסיה. לכן פנה אל הקיסר ובקשו לפעול במסגרת החוק החילוני נגד לותר. קרל כינס את ה„ריכסטג" הגרמני (הפרלמנט הכל־גרמני בו השתתפו נציגי כל המדינות והנסיכויות הגרמניות), והעמיד לסדר היום גם דיון על כפירת לותר. הכנוס נתקיים בוורמיזא ולותר הוזמן להופיע בשעת הדיון עליו. לותר ניצל הזמנה זו ואת הופעתו שם לתעמולה עצומה להשקפתו החדשה. גם בדרך נסיעתו לוורמיזא נוכח לדעת, שיש מאחוריו תמיכה רבה, כי בכל מקום בו הופיע — נתקבל בהתלהבות. בישיבת הרייכסטג הוצע לו, שיוותר על השקפותיו אך הוא הסביר להם, שמצפונו חשוב לו יותר ממרות הכנסיה. הקיסר לא קיבל דעת לותר, אך התמיכה של ההמונים וביניהם גם של אצילים ונסיכים בו היתה כה נרחבת, שפחד בינתיים לפגוע בו אישית, אלא הוציא פקודה לשרוף את כל חיבוריו. לותר ידע, שעוד יבוא יום וירצו גם לפגוע בו, לכן הסתתר בארמון אחד מתומכיו, הנסיך מרוטבורג, שם עסק בעבודה ספרותית — פרסום חוברות תעמולה במחתרת, תרגום כתבי הכנסיה לגרמנית ועוד.

המענין ביותר בכל תולדות האיש לותר, שהוא אשר הטיף כל־כך הרבה לסובלנות דתית בתוך הכנסיה הנוצרית, היה איש קנאי ואכזרי כלפי כל הדתות האחרות. שנאתו אל האיסלם ועוד יותר ליהודים עלתה בהרבה על שנאת הכנסיה הרשמית ומנהיגיה. ראינו למעלה, בפרק ל״ו, את יחסם האוהד של מנהיגי הכנסיה והאפיפיורים לפליטי ספרד וליהודי איטליא בכלל ולהודי רומי בפרט. (זו הרי התקופה המקבילה ללותר, היא מתחילה לפניו ונמשכת עד סוף ימיו). לא כן לותר. הוא התנגד לכל תיקון ביחסים אלה. (ראה בפרוטרוט על יחסו ליהודים ועל היהודים בגרמניא בכלל באותה תקופה להלן).

גם מבחינה סוציאלית היה לותר קיצוני יותר מהקטולים, לרע. הוא התנגד בתוקף למרד האכרים שפרץ ב־1524 ברוב נסיכויות גרמניא. ההיסטוריא מאשימה אותו משום הקשרים ההדוקים שהיו לו עם הנסיכים שתמכו בו נגד הקיסר והכנסיה, ולמרות שהריכסטג אישר את כתב החרם נגדו ברוב קולות הנסיכים — לא ביצעו הנסיכים את החרם. חשבונם של הנסיכים היה, כי אם דעות לותר ינצחו בגרמניא, תפסיד הכנסיה הקטולית העולמית את אדמותיה ברחבי גרמניא, והן תעבורנה לחסות הנסיכים. יש לציין, כי באותו זמן היו שני מעמדות בגרמניא, שבכלל לא היו מיוצגים בריכסטג: האבירים והאכרים. האבירים, עם כל היחוס שלהם מימי הבינים, (ראה הכרך הקודם), היו עכשיו לגמרי מחוסרי אמצעים. מצבם היה מאד מוזר. מצד אחד נשארו להם הפריבילגיות (זכויות היתר) מתקופה העתיקה, שלא הכניסה להם כעת אף פרוטה, ומאידך — בגלל זכות זו, מעמד זה וכבוד זה — לא היו מסוגלים לעבור לעבודת כפיים. הדבר היחידי שנשאר להם היה השוד.

גם האכרים היו במצב קשה מאד, במיוחד לאחר שהמשפט הרומי המכיר בשלטונם המוחלט של בעלי האחוזות על אכריהם, הושלט גם בגרמניא. השעבוד של האכרים, עבודות הכפיה שלהם, הרעב ממש, הלכו וגברו משנה לשנה ויחד אתם גם התסיסה. בשעבוד האכרים היה גם לכנסיה חלק רב בגלל האדמות הרבות שהיא החזיקה בידיה.

על רקע תוסס זה נפלה הרפורמציא של לותר, שכל החוגים הנ״ל — הנסיכים, האבירים והאכרים — רצו להבנות ממנה, וכולם כמובן ע״ח ועל חורבן הכנסיה.

הנסיכים ידעו את השפעתו הגדולה של לותר על ההמונים — נוכח שנאתם לכנסיה, ולכן ניצלוהו היטב נגד מרד האכרים שפרץ כתוצאה מתסיסה זו ומהתמרמרות זו. היתה זאת בגידה מוחלטת של לותר בעצם הרעיונות שבעצמו הפיץ — מוסר, אהבה, כבוד הזולת וכדומה. אך מה לו ולמוסר ולהגינות ?... הנסיכים דכאו ביד קשה את המרד של האכרים, וכך מצאו עצמם בצורה מגוחכת במחנה אחד שלשה גורמים שונאים מושבעים זה לזה: השלטונות (הקיסר), הכנסיה והנסיכים. האינטרס המעמדי גבר על האינטרס הדתי־רפורמיסטי. למעלה ממאה אלף (!) אכרים נרצחו בדיכוי מרד זה, ופרט לאוסטריא, לא השיגו האכרים שום דבר ממשי, להיפך, מצבם עוד הורע.

התוצאה היחידה שהיתה נראית לעין: הרפורמציא של לותר ובראשם לותר

עצמו בגדו ברעיונות עצמם. הריפורמציא המשיכה להתקיים — אך בארצות אחרות. לותר לא היה ראוי עוד לתמיכה.

הרפורמטורים שנשארו בגרמניא ובראשם לותר כבר לא היו כמו קודם. הם התחילו לחפש פשרה עם הכנסיה הקטולית. הרפורמטורים הקיצוניים עברו לצ׳כיא ולהולנד. לותר המשיך מבחינה פוליטית לתמוך בשלטון הנסיכים, שחלק גדול מהם השתייך לתנועתו. (הנסיכים מברנדנבורג, מהסן, מסכסוניא ועוד). מאידך — המשיכו הנסיכים לתמוך בלותר ובתנועתו המתונה, כי זה היה כדאי להם מכל הבחינות. מצד אחד החרימו את כל הרכוש של הכנסיה הקטולית והתעשרו, מאידך האכרים המשיכו להשתעבד להם ולותר לא עשה שום צעד לטובתם.

בכל הנסיכויות בהן השלטון היה בידי נסיכים לותרנים נשתנה המצב הדתי וגם החינוך. המנזרים ובתי הספר הכנסייתיים בוטלו. בישופים וכמרים פוטרו. בבתי הספר חולקו הלימודים לחילוניים וללימודי דת ומורי הדת גם הם נתמנו ע״י השלטונות וקבלו משכורת מהם. השפה הלטינית בוטלה והונהגה השפה הגרמנית גם בתפילות וגם בחינוך הדתי.

אולם בנסיכויות בהן המשיכה לשלוט הכנסיה הקטולית הוחמר מצב האכרים מאד. הנסיכים שם נבהלו ממרד האכרים וראו אותו כתוצאה מהרפורמציא. כל מדינות הריינוס, אוסטריא, בווריא, המשיכו להיות קטוליות והתחילה בהן תקופה קשה של רדיפת „הכופרים״. לאט־לאט נוצרו בריתות בין נסיכויות לותרניות בינן לבין עצמן, כדי להגן על הרפורמציא, וכן בריתות בין המדינות הקטוליות לחסול הרפורמציא. החלוקה נעשתה מאז פחות יותר קבועה. מדינות הצפון היו לרוב לותרניות והדרום — קטוליות. ב־1529 החליט הריכסטג לבטל כל פשרה שהושגה עד אז עם הלותרנים. המדינות הלותרניות מחאו נגד החלטה זו, ומאז נקראה התנועה עד היום „פרוטסטנטים״ (פרוטסט = מחאה בגרמנית).

המתיחות הזאת בין המדינות הגרמניות הקטוליות לבין המדינות הגרמניות הפרוטסטנטיות נמשכה כ־15 שנה נוספות עד שלבסוף בשנת 1546 (שנת מות לותר) פרצה „מלחמת הדת הראשונה״ בגרמניא, שנמשכה כשנה ונסתיימה בנצחונו המוחלט של הקיסר קרל והכנסיה הקטולית. אולם נצחונו היה לשוא, כי הוא הושג בעזרת הצבא הספרדי שהביא אתו, והגרמנים — גם הקטולים שתמכו בו — דרשו ממנו, שלפני כל הסדר מדיני חדש בגרמניא יסלק מקודם את הצבא הזר. גם רצונו של קרל ה־5 לחזק שלטונו האבסולוטי ע״ח שלטון הנסיכים נתקל בהתנגדות הנסיכים הקטולים גם הם.

המתיחות חזרה לשיאה, אלא הפעם זו היתה כבר פוליטית בעיקרה ולא

רק דתית, אם כי נשארו בה הסימנים הדתיים. הנסיכים הפרוטסטנטיים ניצלו את הסכסוכים שבין קרל לבין הנסיכים הקטולים, פנו לצרפת ובקשו את עזרתה נגד קרל. צרפת, למרות היותה מדינה קטולית, אך קרל היה השונא העיקרי שלה, הסכימה מיד ובאה לעזרת הנסיכים הפרוטסטנטיים. קרל נאלץ להכנע.

בשנת 1555 הוסכם לבסוף בריכסטג שהתקיים באוגסבורג על חופש דת בכל נסיכות. כל נסיך ונסיך רשאי לנהוג בנסיכות שלו בהתאם להשקפתו — קטולית או פרוטסטנטית — והדת שהנסיך בוחר בה היא חובת כל אזרחי הנסיכות. מי שאינו מסכים יכול לעבור לנסיכות אחרת. בזה השיגו הלותרנים־הפרוטסטנטים שוויון זכויות לקטולים, אבל אין בזה משום חופש דת ממש, כי: א) הוא לא ניתן לדתות או לכתות אחרות. ב) הבחירה היתה רק בידי הנסיך.

בכל אופן היה בהסכם אוגסבורג משום שביתת נשק דתית ממושכת בגרמניא.

מ. הרפורמציא בשויצריא ובצרפת ותוצאותיה

הריפורמציא בשויצריא: צבינגלי וקלוין — השפעת קלוין בצרפת, בהולנד ובבריטניא — המלחמות הדתיות בצרפת בין ההוגנוטים (הקלויניסטים) לבין הגיזים (הקטולים) — חולשת המלכים מגבירה המלחמות הפנימיות — הפשרה והתנגדות הכנסיה — בגידת המלכה קטרינה ורדיפת ההוגנוטים — ליל ברטולומיאוס — שלטון אנרי ה־4 — סיום המלחמות הדתיות.

הארץ הראשונה, שתושביה הנוצריים הושפעו מהשקפותיו של לותר היתה שויצריא. שם עמד בראש הרפורמטורים בעיר ציריך אחד בשם צבינגלי. הוא הצליח למשוך אל הריפורמה את שלטונות העיר והם החרימו את רכוש הכנסיה, סגרו את המנזרים, שינו את התפילות וניתקו כל קשר עם רומי.

מציריך עברה אח״כ הריפורמה לברן, לבזל ולערים אחרות. אולם היו קנטונים אשר חששו לעמדותיהם הפוליטיות כתוצאה מהריפורמה ולכן התנגדו לה. תוך כדי כך פרצה בשנת 1531 מלחמה דתית, שבה נצחו הקטולים. צבינגלי בעצמו נפל בקרב. ב־1536 נתחדשה הרפורמה הדתית בשויצריא, הפעם עם המרכז בג׳נבה. עיר זו לא היתה שייכת באופן רשמי לפדרציא השויצרית אלא לקיסרות של קארל ה־5, אך היתה בברית אחת עם העיר ברן, והיות וברן קבלה את הרפורמה — קבלה את הדרך הזאת גם ג׳נבה. כאן היה המנהיג של הרפורמה פליט צרפתי בשם קלוין, שהיה במשך הזמן ראש וראשון לתנועה רפורמיסטית חדשה בנצרות — הקלויניסטים. ההבדל בינו לבין לותר הוא בזה, כי פעולת לותר הצטמצמה לגרמניא בלבד, ורק השפעתה הגיעה מעבר לגבולות גרמניא, ואילו קלוין פעל בקנה־מדה בינלאומי. השפעת קלוין על שלטונות העיר ג׳נבה היתה גדולה מאד. הם הסכימו לבקשתו להפוך את העיר כולה לקהילה־דתית רפורמיסטית, כדי שערים אחרות בעולם תלמדנה ממנה את הדרך להיות עיר דתית מושלמת. חברי מועצת העיר היו מנהיגים דתיים. בחוקת העיר היו סעיפים מיוחדים בדבר ארגון חיי הדת בעיר. עבירה דתית נחשבה לעוון פלילי ונענשה קשות. המנוחה ביום ראשון והביקור בכנסיה הרפורמיסטית ביום זה היו לחובה, ומבקרים מיוחדים השגיחו על זה. הקנאות הדתית של קלוין ומעריציו היתה לא פחות, ואולי

יותר קנאית, מאשר של הכנסיה הקטולית. הם הגיעו אפילו לאינקויזיציא רפורמיס־טית (בדומה לכנסיה הקטולית בספרד). הקלויניזם פשט מהר לשלש ארצות נוספות: לצרפת, להולנד ולאנגליא, (אך באנגליא היא הוחלשה אח״כ).

מאז הבדילו באופן ברור בין הקלויניסטים לבין הלותרנים. בארצות בהן הפרוטסטנטים היו מן המתונים, כגון בדניא ובשבדיא, הם הפכו ללותרנים, ואילו בארצות בהן הרפורמיזם חדר מתוך הכרה עמוקה יותר — נוצרה הכת הקלויניסטית.

הרפורמציא בצרפת התחילה בצורתה הלותרנית והפכה להיות קלויניסטית. היא התחילה עוד בימי המלך פרנסוא ה־1 (1515—1547), שהיה מלך קטולי נאמן ולא סבל את התפשטות „הכפירה" בארצו. גם לעם הצרפתי לא היו נימוקים מיוחדים לעזוב את הדת הקטולית ולעבור לרפורמציא, כי אמנם השפעת הכנסיה בצרפת לא היתה חזקה ביותר, אך הפעם זה היה בשביל הכנסיה יתרון, כי בגלל זה לא היו שם טענות מיוחדות נגדה.

השפעת הרפורמטורים הורגשה במיוחד בדרומה של צרפת, באיזורים הקרובים לשויצריה, לג׳נבה, במיוחד לאחר שהקלויניזם התפשט שם. המלך החדש, בנו של פרנסוא, אנרי ה־2 (1547—1559), היה מוכרח להפעיל כוחות מוגברים לדיכוי כל תופעה רפורמיסטית. אך גם זה לא הועיל. בהתחלה נתפסו לרפורמיזם בצרפת האצילים הכפריים, אח״כ הסוחרים, ולבסוף התחילה הדת החדשה להתפשט גם בחוגים הגבוהים של מנגנון המדינה. הם קיימו קשר הדוק עם הקלויניסטים שבז׳נבה, מהם קבלו חומר תפלה, הדרכה וכד׳. לאחר מכן קראו לעצמם הרפורמיס־טים הצרפתים בשם הוגנוטים. הם התחזקו עד כדי כך, שהעיזו אף לקיים ועידה גלויה בפריז. במיוחד הצליחו ההוגנוטים בפעולותיהם לאחר מותו של אנרי ה־2, כשהשלטון התרופף והבנים שירשו אותו ומלכו זה אחר זה: פרנסוא ה־2 (1559—1560), שרל ה־9 (1560—1574) ואנרי ה־3 (1574—1589) הוכיחו חולשה משוועת. אף אחד משלשת האחים הללו לא היה מלך טוב ומסודר. הם היו חלשים, חולים ומושחתים. אך אמם, קטרינה, אלמנת אנרי ה־2, לקחה ברצינות את תפקיד המלכה־האם והיתה למעשה השלטת במדינה. ההוגנוטים, בראותם את חולשת השלטון, באו בדרישות קיצוניות לחופש דתי. רבים מהאצילים הצרפתיים, ובמיוחד משפחת האצילים העשירה, הגיזים, התנגדו למתן חופש דתי להוגנוטים. המלכה לא ידעה לאיזה צד להכריע. אמנם היא היתה קטולית, אך נטתה לשני הצדדים.

באסיפת המעמדות שנתקיימה בשנת 1560, התקשרו רוב נציגי האצילים והמעמד השלישי לדרישות נגד הכנסיה הקטולית. הם דרשו החרמת רכוש הכנסיה וחלוקתו, חופש דת, שיתוף בהנהגת המדינה ועוד. המתיחות בצרפת הגיעה

לשיאה. כדי למנוע מרד המונים פרסמה ממשלת צרפת בינואר 1562 פקודה ובה הכרה חלקית בכנסיה ההוגנוטית. אולם זה היה מעט מדי בעיני הרפורמיסטים ויותר מדי בעיני מנהיגי הכנסיה הקטולית, וכך פרצה המלחמה הדתית הראשונה, שהיתה למלחמות אזרחים ממושכות בצרפת. 34 שנים נמשכו מלחמות דת אלו (1562—1596), ובמשך הזמן הזה היו 9 מלחמות. אמנם הגיזים־הקטולים היו הרוב, אך ההוגנוטים היו יותר אמיצים ולכן היו להם יותר נצחונות. הצדדים הלוחמים נתמכו גם ע"י גורמים שונים מחוץ לצרפת. הקטולים — ע"י פיליפ מלך ספרד (ראה עליו להלן), וההוגנוטים — ע"י אליזבט מלכת אנגליא.

המוזרה ביותר בכל המלחמות הללו היתה עמדת המלכה קטרינה בעצמה, שנהלה מדיניות צבועה. ב־1572 עוד תמכה בהוגנוטים ובמנהיגם, האדמירל קולינאי, נגד הגיזים, וזה משום שבתה נישאה לאחד ממנהיגי ההוגנוטים, הנסיך אנרי ממשפחת הבורבונים, וקוותה שחתנה יהיה המלך. אולם ממש באותה חתונה נסוגה מהתמיכה בהם ואף קשרה קשר לרצוח את קולינאי במסיבת הנישואין, שלא הצליח. העובדה, שהמלכה־האם היתה מעורבת בפשע כה גדול תוך כדי נישואי בתה זעזעה את דעת הקהל הצרפתית. קטרינה, במקום לחשוב איך לצאת מהסבך בכבוד, החליטה להשמיד את כל ההוגנוטים במדינה. בלילה שבין ה־23 ל־24 באוגוסט 1572, התנפלו המוני קטולים בפריז, לפי הסתת הגיזים והמלכה על ההוגנוטים ורצחו קרוב ל־2.000 מהם. באותו זמן התנפלו הקטולים על ההוגנוטים גם ביתר ערי צרפת, בהן נהרגו מהם כ־3.000 איש. פרצה שוב מלחמת אזרחים, אם כי לא בכל מחוזות צרפת, כי חלק ניכר ממושלי המחוזות מנעו את הרציחות במחוזותיהם. ליל ההתנפלות נקרא בהיסטוריא בשם „ליל ברתולומיאוס" על אחד משליחי הנצרות.

לאחר הצלחת הרצח היתה שמחה גדולה בחוגי הכנסיה הקטולית. האפיפיור ערך חגיגות ברומי ושלח תודה לקטרין. הם גם דרשו ממנה שתשפיע על אסיפת המעמדות בצרפת, שזו תבטל כל הכרה בכנסיה ההוגנוטית ותכריז על הדת הקטולית כדת רשמית יחידה בצרפת. באסיפת המעמדות שנתקיימה ב־1576 הוחלט ברוח זו, והגיזים קבלו את הסמכות להגן על זכויות הדת הקטולית, אף אם המלך יתנגד להם. מאידך, גם ההוגנוטים לא סמכו על המלך, וכך נכנסה המלוכה בצרפת למשבר קשה. שוב חזרה תקופה דומה לימי הפיאודליזם, כאשר כל אציל עשה מה שרצה וכל סביבתו היתה משועבדת לו. שתי הדתות — הקטולים וההוגנוטים — החזיקו צבא מסודר, מוכן ומזומן כל רגע להלחם זה עם זה. חוסר סדר ואנרכיא מוחלטת השתלטה על כל החיים המדיניים בצרפת.

המלחמות הדתיות התחדשו בכל תקפן בשנת 1585. המלך היה אז אנרי ה־3, והוא רצה להחזיר לידו בכל תוקף את הסמכויות שאבדו במשך הזמן. בפריז עצמה שלטו אנשי הליגה הקטולית שעמדו תחת מרות ראש הגיזים, אשר גם הוא נקרא אנרי. (אגב, גם ראש ההוגנוטים נקרא אנרי בורבון, ולכן נקראת תקופת מאבק ז: בשם „מאבק שלשת האנרים"). בשום אופן לא רצו הקטולים לסור למשמעת המלך. המוני העם הלכו אחר הקטולים, וכאשר המלך ניסה להפעיל כח צבאי כדי להשליט את עצמו על העיר, נתקל בהתנגדות העם. המלך התנקם בהם בדרך של שכירת רוצחים אשר רצחו את אנרי הקטולי מן המארב. מאז שנאו הקטולים את המלך ובשנת 1589 רצח אותו נזיר קנאי.

מבחינה חוקית עברה עכשיו המלוכה לידי אנרי הבורבוני (ה־4), אך הוא היה פרוטסטנטי, ז. א. הוגנוטי. הוא ידע שזו בעיה קשה. בצרפת עוד לא מלך מלך הוגנוטי, והוא הבין שאף אם יצליח להשתלט ולהשיג את המלוכה — קשה יהיה לו להחזיק במלוכה. לאחר שכבש את פריז, ולאחר שהוא בעצמו היה אדם מאד נוח ורצה למנוע בכל מחיר מלחמות חדשות, החליט בשנת 1593 להמיר דתו ולקבל על עצמו את הדת הקטולית. במעשה זה רכש לו את תמיכת העם וגם חיסל את המלחמות הדתיות. בשנת 1598 פרסם פקודה מיוחדת ובה פירט את כל זכויות ההוגנוטים, שכללו חופש דתי (מוגבל לאיזורים מסויימים), זכויות אזרחיות מלאות, רשות לאסיפות וכן הובטח לחינוך הדתי שלהם סיוע כספי ממשלתי.

אמנם המלחמות הדתיות נסתיימו בזה, אך תוצאותיהן הורגשו בצרפת מאד. הערים והכפרים היו הרוסים, האדמות לא עובדו, מחלות פשטו, השחיתות — קבצנות, שוד, גניבות ורציחות — פשטה, ולמעשה החזיקו בשלטון בערים ה„פרלמנטים" — אלה בתי הדין שגם בהם פשטה השחיתות, ובכפרים — האצילים.

אנרי ה־4, אשר בגלל השלום הפנימי קבל על עצמו את הדת הקטולית, התמסר כולו לסדור ולשיקום הארץ. הוא היה אדם מוכשר, נוח לבריות, סבלן ופקח, והיו לו כל הסיכויים להצליח. הוא קירב אליו את שתי הדתות — הקטולים וההוגנוטים — ופקידים מכל החוגים עבדו לו באמונה, גם עם האצילים הסתדר. תמורת כסף קנה את מסירותם ויחד עם זאת הצליח להשתלט מחדש על כל אזורי צרפת. גם המוני העם אהבוהו, כי הקל עליהם את עול המסים. הפוליטיקה הכלכלית גם היא הצליחה, וצרפת נכנסה לאט־לאט לתקופה של שגשוג בכל השטחים — בחקלאות, בתעשיה ובמסחר.

החוג היחידי שנשאר עוין למלך ושונא לו, בגלל עברו ההוגנוטי ובגלל החוקים והחופש שנתן להוגנוטים, היה חוג הנזירים הקטולים, שמנהיגיהם היו מתערבים מידי פעם בפעם בפוליטיקה של הארץ. נזיר קנאי כזה שם קץ לחיי המלך בשנת 1610, ובזה חזרה צרפת לתקופת משבר.

מא. הריפורמציא באנגליא ותוצאותיה

שלטון הנרי ה־7 מחסל השפעת האצילים — הנרי ה־8 — הרפורמציא באנגליא — הנרי ה־8 מנתק קשריו עם האפיפיור — אכזריותו — אדוארד ה־6 נותן מעמד חוקי לאנגליקנים — מרי שוב קטולית — המלחמה נגד צרפת — המלכה אליזבט ותקופת הזוהר — התבססות הרפורמציא — הריגת מרי סטיוארט — ההתקרבות לסקוטלנד — הפילוג בין הפרוטסטנטים — הפוריטנים נגד האנגליקנים.

כבר ציינו בכרך הקודם, כי באנגליא היתה במחצית השניה של המאה ה־15 מלחמה בין שתי שושלות — יורק ולנקסטר — הנקראת „מלחמת שושנים". כאשר הנרי ה־7 עלה לשלטון ב־1485 (מלך עד 1509), חיסל את המלחמה ע״י איחוד שתי המשפחות. עיקר שאיפתו היה מכוון נגד סמכות האצילים. הוא לא שיתף אותם כלל בשלטון, אלא העדיף לבחור את יועציו מהכמרים ואף מהמעמד הבינוני. תקופת מלוכתו מצטיינת בהסדרת מצב אנגליא מבחינה כלכלית, משפטית ואדמיניסטרטיבית. הוא לא ניהל מלחמות, חסך, הקים מנגנון יעיל אך גם שלטון מוחלט, ז. א. אבסולוטיזם מסודר.

בנו, הנרי ה־8 (1509—1547), היה שונה לגמרי מאביו. הוא בזבז מה שאביו חסך, רצה להתערב בעניני אירופה, ובהתאם לזה כרת בריתות שונות עם ארצות שונות, שלא תמיד היו בהתאם לאינטרסים של בריטניא. למשל, ב־1525 כרת ברית עם צרפת נגד ספרד בשעה שכמעט כל המסחר הבריטי היה קשור עם ספרד או עם ארצות השפלה (הולנד) שהיו תחת שלטון ספרד.

בנוגע לרפורמציא של לותר, בהתחלה לא הושפעה אנגליא ממנה. הנרי ה־8 אף כתב ספר נגד לותר, אך בגלל מקרה אישי שקרה לו, עזב את הדת הקטולית, עבר לרפורמציא ואף לחם נגד הכנסיה הקטולית. הוא רצה להתגרש מאשתו ולשאת אשה אחרת. לפי הדת הקטולית — אין גירושין. במקרים יוצאים מן הכלל, באישור האפיפיור, היו מרשים להתגרש. הוא פנה איפוא לאפיפיור, קלמנס ה־7, שיאשר גרושיו. אולם היות ואשתו ממנה רצה להתגרש היתה דודתו של הקיסר קרל ה־5, השליט הגדול של אירופה (ראה פרק ל״ט) והאפיפיור לא רצה לפגוע

בקרל, סירב לאשר את הגירושין. כתגובה ניתק הנרי ה־8 את יחסיו עם האפיפיור, ובשנת 1534 הוחלט בפרלמנט הבריטי על „חוק הריבונות", לפיו המלך הוא גם ראש הכנסיה האנגליקנית. זוהי ראשית הרפורמציא באנגליא. לפי החוק החדש החרימו את כל הרכוש של הכנסיה: אדמותיה, מנזריה וכו'... ורבים מהאצילים ומהמעמד הבינוני נהנו מדבר זה, ואלה היו עכשיו מתומכי הרפורמציא. בינתיים הנרי ה־8 נעשה מיום ליום יותר עריץ. העובדה, שהוא היה גם מנהיג חילוני וגם מנהיג דתי נתן לו שלטון מוחלט, אותו ניצל לרעה. הוא גירש ונישא מספר פעמים, וכל פעם רצח את מלכתו. גם רבים מאנשי החצר שלו נרצחו. לכן גם לא שם לב כל כך, שהרפורמה תבוצע באמת. בשבילו העיקר היה, שהוא הפך לראש הכנסיה. יותר מזה לא עשה. הדבר היחידי שנעשה אז מבחינת הרפורמה הדתית היה תרגום התפילות הלטיניות לאנגלית.

רק בימי בנו, אדוארד ה־6 (1547—1553), קבלה הרפורמציא אופי רשמי. בהתחלה נתנו לפרוטסטנטים את הרשות לעשות נפשות לדתם, אחר כך החליטו שיעשו פשרה בין הכתות הפרוטסטנטיות השונות ומאז קראו לעצמם בשם „האנגליקנים", שהיתה למעשה כת רפורמיסטית חדשה.

אולם הרפורמציא לא היתה די מושרשת ומבוססת, כי כאשר אדוארד ה־6 מת, והשלטון עבר לידי אחותו, מרי, החליטה היא להחזיר את שלטון הכנסיה הקטולית. היא היתה בתם של הנרי ה־8 והמלכה קטרינה, ממנה רצה בזמנו להתגרש (ראה למעלה בפרק זה), והיא ירשה מאמה את הנאמנות הקיצונית לדת הקטולית. העובדה, כי מרי יכלה לבצע תכניתה ללא התנגדות פרוטסטנטית רצינית, מעידה על חולשת האנגליקנים. רק כאשר מרי נישאה לפיליפ מלך ספרד, ובזה שיעבדה את אנגליא לספרד ואף גררה את אנגליא למלחמה נגד צרפת שנלחמה אז בספרד, והיא גרמה במלחמה זו הפסדים לאנגליא, רק אז נתעוררה נגדה מרד פנימי, שקיבל גם אופי דתי. המורדים התנגדו להשתלטותה מחדש של הכנסיה הקטולית, והמלכה מרי דכאה מרד זה באכזריות. כל מי שנתפס בהתנגדות לקטולים — הועלה על מוקד. כך נשרפו 300 פרוטסטנטים ויותר במשך תקופה קצרה.

בשנת 1558 עלתה לשלטון אחותה של מרי, אליזבט, שהיתה גם בתו של הנרי ה־8 אך מאם אחרת, מזו שהוא לקח לאחר שגירש את אם מרי. היא היתה רפורמית — בניגוד לאחותה — והחזירה לדת האנגליקנית (הפרוטסטנטית) את כל הזכויות שהיו לה בימי אביה. גם היא הוכרזה, כמו אביה, לראש הכנסיה

האנגליקנית. הפרלמנט גם החליט שהדת האנגליקנית תהיה הדת הרשמית היחידה באנגליה, ובזה ביטלו את זכויות הקטולים.

45 שנה (1603—1558) שלטה המלכה אליזבט, ותקופה זו יכולה להירשם כאחת מתקופות הזוהר של בריטניא. היא היתה בקיאה בכל סבוכי המדיניות, וצעדיה הפוליטיים היו לעזר רב לאנגליא בהתפתחותה למעצמה. היא קבלה לידיה ארץ חלשה והוציאה מידיה מעצמה גדולה. ההצלחה הראשונה שלה היתה — ברית ידידות עם סקוטלנד, שהיתה במשך דורות רבים אויבתה העקרית של אנגליא. סקוטלנד היתה ארץ עניה, מפגרת, מושחתת, ופעמים רבות נאלצה לבקש את עזרת צרפת כהגנה מפני שכנתה הגדולה — אנגליא. כל מלכי אנגליא ניסו כוחם לקשור ברית ידידות עם סקוטלנד ולא הצליחו — ורק אליזבט הצליחה. וזה קרה משום שבינתיים קמה גם בסקוטלנד תנועת ריפורמה, שנרדפה ע״י השלטונות ובעיקר ע״י הצבא הצרפתי־הקטולי, שהיה חונה באופן קבוע בסקוטלנד כדי להגן עליה, וכמובן גם להגן על הדת הקטולית שם. משום כך היה צבא זה שנוא על ההמון, שברובו נטה לפרוטסטנטיזם. ואז שלחה אליזבט צבא בריטי לעזרת הרפורמיסטים, והצבא הצרפתי עזב את סקוטלנד. זו הפעם הראשונה שלשתי הארצות היתה מטרה משותפת.

מובן מאליו, שהכנסיה הקטולית רגזה מאד על אליזבט, כי לא זו בלבד שהיא היתה מלכה פרוטסטנטית אלא למעשה היתה המגינה על כל הרפורמיסטים באנגליא ובכל הארצות הסמוכות. משום כך הטילו עליה חרם וגם חפשו איזה אדם מתאים אשר יוכל לשמש כמשקל נגדי לאליזבט ואולי אף לקחת ממנה את כסא אנגליא. הם מצאו זאת במרי סטיוארט, מלכת סקוטלנד. היא היתה בת ג׳ימס ה־5, מלך סקוטלנד ואשת פרנסוא ה־2, מלך צרפת. אך אמה היתה נכדת הנרי ה־7, כך שהיו לה תביעות גם לגבי הכסא האנגלי. בהיותה קטולית אדוקה, נתמכה בדרישתה כמובן ע״י האפיפיור וע״י כל המדינות הקטוליות — ספרד, צרפת ועוד. בשנת 1560, כאשר פרנסוא ה־2 בעלה, מלך צרפת, מת — חזרה מרי סטיוארט לסקוטלנד ולקחה לידיה את השלטון. אולם היא לא היתה רגילה לאוירת הריפורמה שהיתה קיימת אז בסקוטלנד והנהיגה בחצר המלכות כל מיני מנהגים קטוליים. נוסף לזה גם לא הצטיינה בטוהר המידות, ומשום כך פרץ מרד נגדה. היא נאלצה לברוח ובקשה מקלט אצל בת־דודתה ומתנגדה המושבע, אליזבט מלכת אנגליא. אליזבט לא יכלה להרשות לעצמה שמרי תסתובב באופן חפשי, במיוחד לאחר שנודע לה, כי החוגים הקטוליים האנגליים רואים בה את היורשת החוקית של הכסא, ולכן הכניסה למאסר. היא ישבה במאסר קרוב ל־20 שנה, ובכ״ז לא הפסיקה גם בתקופה

זו לנהל תככים נסתרים והתכתבויות עם האפיפיור, עם פיליפ מלך ספרד ועם הגיזים בצרפת. הפרלמנט הזהיר את אליזבט, שחייה בסכנה כל זמן שמרי חיה, וכל הזמן חותרים נגדה. לבסוף הסכימה אליזבט להוציאה להורג. (1587).

בזה למעשה חוסלה המחתרת הקטולית בימי אליזבט. אך אין זאת אומרת שלא היו לה מתנגדים. אמנם במדיניות הפנים והכלכלה כמעט ולא התנגדו לה, למרות שהיתה מלכה אבסולוטית ולא התייעצה כמעט אף פעם עם הפרלמנט, אך בשטח הדתי, ודוקא מצד הפרוטסטנטים, הושמעה בקורת נגדה. היו פרוטסטנטים אשר טענו, שהאנגליקנים אינם רפורמיסטים טהורים אלא קרובים לקטולים. הם דרשו, שהכנסיה הרפורמיסטית באנגליא תהיה יותר טהורה ויותר רחוקה מהאלילות הקטולית. קבוצה זו קבלה את השם „פוריטאנים" (מהמלה „פיורי" שפירושה באנגלית נקי, טהור). אליזבט נסתה לדכא תנועה זו וראתה בהם מורדים. לבסוף, מחוסר תמיכה צבורית, ירדו בינתיים הפוריטנים ועלו שוב כ־50 שנה לאחר מכן. ההמון לא היה מוכן למרוד כשהיה לו טוב. ואליזבט ידעה איך למשוך המונים. היא קבעה חוקים סוציאליים רבים, שהגבילו שעות העבודה וכד', וההמונים לא רצו בשום אופן להפריע לתקופה כזו.

בדומה לאנגליא חדרה הרפורמציא גם לארצות השפלה, ובמיוחד להולנד, אולם כאן מצבם של הרפורמטורים היה הרבה יותר קשה, כי ארצות השפלה היו שייכות לאימפריא הקטולית של קרל ה־5, שמלומד נסיון מגרמניא לא היה מוכן לסבול כל „כפירה" ונקט באמצעים חריפים, אשר אמנם גרמו לירידת הרפורמציא למחתרת אך לא הפסיקו אותה.

הבן של קרל ה־5, פיליפ ה־2, שירש את כסא אביו עוד בחיי אביו ניסה גם הוא כוחו בדיכוי הרפורמציא, אך גם הוא לא הצליח. ולכן שלח להולנד את האינקביזיציא מספרד, ועל־זה בפרק הבא.

מב. התגובה של העולם הקטולי. — מלחמות ספרד

תגובת הכנסיה לריפורמציא — הקמת האינקביזיציא ופעילותה המחודשת — הצנזורה על הספרות — פיליפ, מבצע מדיניות הכנסיה — מלחמותיו הרבות — המרד של ארצות השפלה — הכרזת עצמאות הולנד תחת שלטון ווילהלם לבית אורן — ירידת ספרד בכל המובנים — ההתחרות בימים בין ספרד, אנגליא והולנד.

ההתפשטות המהירה של תנועת הריפורמה הנוצרית בגרמניא, בשויצריא, בצרפת, בארצות השפלה, בדניא, באנגליא, בסקוטלנד, בארצות סקנדינביא וגם בחלק מארצות המזרח (בוהמיא, הונגריא ועוד) גרמה לדאגה רבה בחוגי האפיפיור והנהגת הכנסיה הקטולית. הועלו כל מיני הצעות, ביניהן גם הצעות פשרה, אך לבסוף נצחה הגישה הקיצונית והוחלט לנקוט בשורה של צעדים קיצוניים. הצעד הראשון נעשה בשנת 1542, כאשר הוקם מחדש בית הדין של האינקביזיציא. אמנם היא קיימת גם עד כה, אבל רק בספרד, ואילו עכשיו הוקמה לחיסול הכופרים הריפורמיים. ראשית פעולת בתי דין אלה היתה באיטליא. את האינקביזיציא הפעילו בעיקר נזירים מתנדבים, בהנהגת הספרדי לויאולה. הוא נחשב לראש אבירי הכנסיה. הוא ריכז מסביבו קבוצת אנשים שיסדו חברה נוצרית קיצונית על־שמו של „אותו איש״ שהפך לאחר מכן למסדר נוצרי. תפקידם היה לעבור ממקום למקום ולהטיף לנצרות. הם היו כפופים רק לאפיפיור. האפיפיור העמיד לרשותם כסף רב והיו בונים מזה בתי ספר או מחלקים לעניים. גם מבחינה „מוסרית״ היו להם חוקים אחרים. האפיפיור הרשה להם, למשל, לשקר אם טובת הכנסיה דורשת זאת. במשך הזמן הפכו להיות מומחי החינוך של הכנסיה והם אשר בנו את רוב בתי הספר הגבוהים והסמינרים הנוצריים בעולם. בינתיים העמידו עצמם לרשות האינקביזיציא והיו מוכנים ללכת, לשפוט ולשרוף לאן שישלחו ואת מי שיצטוו.

פעולה אחרת, שהנהגת הכנסיה החליטה עליה כדי למנוע את התפשטותה הנוספת של הריפורמה, היתה הצנזורה על בתי הדפוס, על ספרים, על פיתוח המדע. הנהגת הכנסיה הכינה רשימה של ספרים שקריאתם נאסרה ואלה נשרפו בפקודה מיוחדת. גם הוכנה רשימת סופרים „כופרים״ שיצירותיהם אסורות היו לקריאה,

ברור היה, שלביצוע כל הפעולות הללו ועוד פעולות דומות נוספות יש צורך בשלטון חילוני, בממלכה המוכנה לתמוך בכל החלטות האפיפיור ולצאת במלחמות נגד ארצות אחרות למען הגשמתן. המדינה המתאימה ביותר לכך היתה, כמובן, ספרד הקטולית, שבינתיים היתה תחת שלטון קרל ה־5.

האימפריא של קרל ה־5 כללה, כאמור, את ספרד, את ארצות השפלה, את סיציליא וניאפולי באיטליא, את המושבות במרכז ודרום אמריקה, חלק גדול של נסיכויות גרמניא, אוסטריא, בוהמיא וגם הכתר של הקיסרות. בסוף ימיו (בשנת 1555) ויתר קרל ה־5 על שלטונו בספרד, בארצות השפלה ובאיטליא לטובת בנו פיליפ ה־2, אשר קיבל גם את המושבות באמריקה. את המדינות הגרמניות (אוסטריא) ואת כתר הקיסרות מסר קרל לאחיו פרדיננד. כך נתפלג לדורות שלטון בית הבסבורג: לחלק האוסטרי ולחלק הספרדי.

בחירת פיליפ כמבצע הפוליטיקה של האפיפיור היתה מוצלחת מאד, כי הוא היה איש קטולי מובהק, שהיה מוכן להקריב ארצו ושלטונו למען הדת הקטולית. והבעיות היו רבות. הפרוטסטנטיזם הלך והתפשט על פני ארצות רבות. גם עם אנגליא נסתיימו היחסים הטובים, לאחר שמרי, מלכת אנגליא, אשת פיליפ (ראה הפרק הקודם) מתה, ואחותה אליזבט לא רצתה להינשא לפיליפ אלא בדיוק להיפך. היא חפשה כל מיני אמתלאות איך להלחם בו. פיליפ נאלץ להיות ה„מכבי אש" של הכנסיה הקטולית. בצרפת (כבר הזכרנו למעלה) פרצו מלחמות דת — בא פיליפ והתערב. וכן במקומות אחרים. ולבסוף המלחמה הגדולה עם אנגליא. (ראה להלן בפרק זה).

כל המלחמות הללו עלו לספרד הון תועפות, ולמרות העושר הרב במושבותיה באמריקה, לא הצליחה לאזן את מצבה הכלכלי. ההתמרמרות הפנימית בספרד הלכה וגברה. רבים, ודוקא מבין החרוצים והמועילים שבמדינה, עזבוה ועברו להתיישב במושבות שבאמריקה. בעצם, גם את המלחמות הדתיות קשה היה לנהל במצב כזה. הארצות שהיו עד כה תחת שלטון ספרד הרגישו ביד המתרופפת מעליהן, והמרידות הפוליטיות־דתיות הפכו להיות תופעות קבועות.

ראשית כל כבשו התורקים את כל האיים במזרח הים התיכון, מבלי שהספרדים יספיקו להתערב. אמנם לאחר מכן השמידו את הצי התורקי אך את השטחים כבר לא הצילו. אחר כך התחילו המרידות בארצות השפלה, שהיו דתיות ופוליטיות. (ראה סוף הפרק הקודם). כשלא היתה לו ברירה החליט לשלוח להולנד את האינקביזיציא. אולם בינתיים התברר, כי גם הקטולים מורדים בגלל ההגבלות הכלכליות של ספרד. וכאשר פיליפ סירב להיענות לדרישות הדתיות, הפוליטיות

והכלכליות של הכוחות המאוחדים של כל תושבי ארצות השפלה, היתה התגובה התגברות חזקה יותר של התנועה הפרוטסטנטית. ההמון התנפל על 400 הכנסיות הקטוליות בארצות השפלה, שדד והרס אותן. כתגובה על כך שלח פיליפ לשם את הדוכס אלבה, שר צבא מוכשר ואכזרי, שידכא ללא רחמים את המרידות. (1567). הוא ביצע את התפקיד שהוטל עליו בנאמנות. הקים ועדה מיוחדת שהיתה צריכה לחקור את המהומות שהיו. ועדה זו הוציאה להורג אלפי פרוטסטנטים בכל מיני מיתות אכזריות — שריפות ותליות בראש חוצות. מסים כבדים הוטלו על התושבים. הכנסיה הקטולית „חגגה" שוב אחד מ„נצחונותיה". אך לא לזמן רב דוכא המרד. אלה מהפרוטסטנטים, שהצליחו להתחבא ולהמלט, ובראשם האציל וילהלם לבית אורן, הרימו שוב את נס המרד, כבשו את המבצרים הצפוניים של הולנד ומשם התנפלו על הדרום הכבוש בידי אלבה. כך נמשך המצב שש שנים, מבלי שאלבה יצליח לכבוש את הצפון והמורדים את הדרום. פיליפ מינה במקום אלבה נציבים חדשים, שהיו פחות קנאים ואכזרים, וקיווה שבדרך הפשרה יצליחו להשליט סדר בהולנד, אולם לא הצליחו. המאורעות התפתחו בכוון הפוך. החיילים הספרדים של פיליפ בבלגיא, שהיתה החלק הקטולי של ארצות השפלה, לא קבלו משכורתם בצורה מסודרת בגלל הקשיים הכספיים בהם היה פיליפ נמצא. היות ואנטוורפן היתה עיר עשירה מאד (ראה פרק ל"ח) התנפלו החיילים על המרכזים המסחריים ועל אזרחים שלוים, הרגו ושדדו אותם. למעלה משבעת אלפים אזרחים — רובם קטולים — נהרגו ע"י החיילים הקטולים (!) של פיליפ. אנטוורפן נהרסה לגמרי. ואז עשו יד אחת כל ארצות השפלה ובראשן הולנד, זילנד ובלגיא, בלי להסתכל על הבדלי השקפות דתיות ביניהם, ובאסיפת המעמדות שנתקיימה בבריסל הוחלט להזמין את וילהלם ההולנדי־הפרוטסטנטי לשלוט. וילהלם בא לבריסל ונתקבל בהתלהבות ע"י כל החוגים. השלטון הספרדי בארצות השפלה עמד להתמוטט לגמרי.

אולם הנציבים הספרדיים ניצלו את ההבדלים התרבותיים — שפה, דת, ספרות וכו׳ — שבין העמים השונים, הפלמים, הולונים ועוד, והסיתו אותם זה כנגד זה. לבסוף נשארו ארצות הדרום תחת שלטון ספרד, ואילו 7 ארצות הצפון ובראשן הולנד הכריזו על עצמאותן תחת השם ארצות השפלה (נידרלנד, הולנד של היום), בהנהגת וילהלם. המדינה החדשה הזאת היתה פרוטסטנטית מובהקת. בשנת 1584 נרצח וילהלם ע"י קטולי קנאי, אך בנו, מוריס, המשיך במפעל אביו, ואף פיתח את הארץ מבחינה כלכלית, עד שהולנד תפסה את אחד המקומות החשובים בכלכלת העולם, ובמיוחד במסחר הימי, יחד עם ספרד ואנגליא. המשך

שלטון הספרדים בארצות הדרום (בלגיא של היום) גרם לכך, שהמרכזים המסחריים החשובים עוברים מערי פלנדריא לערי הולנד. אמסטרדם נעשתה עכשיו חשובה יותר מאנטוורפן. בשנת 1609 הכירה סוף־סוף גם ספרד בעצמאות הולנד כרפובליקה והתמו על חוזה שלום, שלפיו הובטח מסחר חפשי להולנד עם המזרח הרחוק, ובעיקר עם הודו. לשם כך נוסדה עוד בשנת 1601 „חברת הודו המזרחית" שאיחדה בתוכה את כל החברות שסחרו עד כה עם המזרח. חברה זו קבלה מונופולין בלעדי למסחר בהודו, ואח"כ גם השתלטה על המסחר בציילון, ביווה, בסומטרה וברוב ארצות המזרח הרחוק, עד כי בתקופת „מלחמת 30 שנה" (ראה להלן) כבר שלטה הולנד על כל הדרכים הימיות למזרח.

אולם לא רק עם הולנד היו צרות לספרד, ולא רק הולנד גזלה את המסחר הימי מידיה. גם אנגליא התחילה לחלום בימי אליזבט על שלטון בימים. היוזמה באה מצד סוחרים פרטיים, בעלי אניות, שיצאו למסעות ארוכים מעבר לימים בתקוה להתעשר. הסוחרים הבריטיים הגיעו עד לסין, שעליה שמעו הרבה. אמנם את הדרך המדוייקת לסין לא ידעו, אך הנסיונות שנעשו בשני כיוונים: א) מאנגליא בכוון צפון־מערב, דרך חופיה הצפוניים של אמריקה, וב) בכוון צפון־מזרח, דרך חופיה הצפוניים של רוסיא, גילו לבריטים מקומות ונמלים חדשים. כך הגיעו הסוחרים הבריטיים לנמל הרוסי ארחנגלסק, והתחילו לקשור קשרים מסחריים עם רוסיא. משם הדרימו והגיעו לפרס ולהודו המזרחית.

ההתחרות המסחרית הזאת עם ספרד הושפעה גם היא מן המתיחות הדתית ומהמלחמות הדתיות הרבות שהיו באותה תקופה. כל זמן שאנגליא היתה גם היא קטולית, חייבה אותה החלטת האפיפיור, שקבעה חלוקת השפעה בין ספרד לבין פורטוגל (ראה למעלה בכרך זה הפרק על גילוי אמריקה), אולם לאחר שאנגליא היתה פרוטסטנטית, לא שעו עוד לדעת האפיפיור והסוחרים הבריטיים יצאו גם בכוון העולם החדש, ז. א. אמריקה, לחפש להם שווקים חדשים, למרות שעד כה זה היה המונופול של ספרד ופורטוגל. מצד שני ידעו הספרדים והפורטוגזים כי השתלטות בריטית על דרך זו תפגע באופן חמור בכלכלתם ולכן לבשה התחרות זו במשך הזמן אופי מלחמתי מובהק.

הראשונים מבין האנגלים שיצאו למסחר בדרך זו לא היו סוחרים ממש אלא פיראטים, שודדי ים, אשר התנפלו על אניות ספרדיות ופורטוגזיות, שדדו את אוצרות הכסף והזהב שהיו עליהן והביאה אותם למכירה לאירופה. אמנם המלכה אליזבט לא תמכה בגלוי בשודדים אלה, אולם חלק מהמעשים שעשתה מעידים כי הסכימה להם. היא הרשתה לאניות המלכותיות להשתתף במסעות, ואף נתנה תואר

אבירות לאחד הפיראטים דרייק (1577). פיליפ מלך ספרד לא היה יכול להשלים עם המצב הזה והחליט להנקם בבריטים. ראשית, צווה לאסור את כל הסוחרים הבריטיים שהיו באותו זמן בנמלי ספרד ולעכל את סחורותיהם. אליזבט — כתגובה — הסכימה שדרייק יתקיף את הנמל הספרדי קדיקס, בו שרף והטביע עשרות אניות של פיליפ. בשנת 1588 שלח פיליפ צי של 130 אניות, „ארמדה" שלמה, לפלוש לאנגליא ולהעניש אותה. גם האנגלים הכינו לקרב הזה את כל כוחותיהם הימיים, שנפלו בכמות בהרבה מהצי הספרדי, אולם הם היו הרבה יותר זריזים וגם שיטות המלחמה שלהם היו יותר חדישות. גם הארגון והמשמעת בצי הבריטי הצעיר היה חזק ומבוסס יותר מאשר בצי הספרדי הותיק, הכבד והמושחת. התכנית הספרדית היתה להתקרב לחופי הולנד ומשם להנחית את החיילים הספרדים על אדמת אנגליא. אולם הצי הבריטי חיכה להם במעבר תעלת לה־מנש, בה התנפלו עליהם ופיזרו אותם לאחר קרב קשה. כאן התערבו גם ההולנדים נגד הספרדים, וסגרו להם את דרך הנסיגה. בלית ברירה נאלץ הצי הנשאר לפליטה להמלט הביתה דרך הצפון, לעבור ע"פ חופי אנגליא המזרחיים, אירלנד ושוב דרומה. חלק גדול מהאניות נאבדו בקרב, חלק בסערות הדרך, וספרד חזרה מובסת הביתה. בינתיים למדו הספרדים לקח ובנו להם אניות חדשות וחזקות יותר, והמלחמות היו מתחדשות מדי פעם בפעם אך ללא הכרעה ממשית.

בכל אופן, התחילה אנגליא להיות בתקופה זו מעצמה ימית, ואילו לספרד היתה זאת ראשית הירידה.

מג. אירופה במאה ה־17 — מלחמת 30 השנה

הריפורמציא בבוהמיא ובאונגריא — הבעיות הלאומיות במדינות אלו — מרד הצ׳כים — דיכוי המרד — עליית הבוגד ולנשטין והצלחותיו במלחמה — התנגשויותיו עם גוסטב אדולף מלך שבדיא — נצחון השבדים וחדירתם למרכז ולמערב אירופה — נסיגת השבדים — שלום פראג — חידוש המלחמה בהתערבות רישליאה הצרפתי — שלום וסטפליא מסיים את מלחמת 30 השנה — אנגליא במאה ה־17 — הסכסוכים בין המלכים לבין הפרלמנטים — הפרלמנט „הארוך" — מלחמת האזרחים והוצאתו להורג של המלך צ׳רלס ה־1.

ברוב ארצות אירופה אמנם הושג שלום זמני בין הדתות הלוחמות זו בזו, אך הדתות נשארו אויבות ועוינות זו לזו, מוכנות ומזומנות להתנפל אחת על רעותה. השאלה שרחפה ע״פ אירופה היתה רק: איפה זה יפרוץ? מה יהיה מקום הגעש הבא? והוא פרץ בצ׳כיא, שנקרא אז בוהמיא.

במשך המאה ה־16 השתלטה אוסטריא על בוהמיא והונגריא. אולם לשתי המדינות היתה אוטונומיא מסויימת. גם כל מלך אוסטרי חדש היה צריך להתאשר ע״י אסיפות המעמדות בבוהמיא ובהונגריא. כאשר פשטה הרפורמציא הדתית היא השפיעה מאד במדינות אלו, במיוחד בבוהמיא, שם עוד נשארו שרידים וזכרונות מימי הרפורמציא של הוס מימי הבינים. גם בהונגריא פשטה הרפורמציא. הבעיה הדתית הפכה בארצות אלו לבעיה פוליטית. האצילים המקומיים השתייכו רובם לפרוטסטנטים ונוסף לחופש דתי דרשו גם הנחות לאומיות. מלכי ההבסבורגים היו מוכנים לוותר בשטח הדתי — אך לא בנקודה הלאומית. הם השתדלו להפוך מדינות אלו לגרמניות, והגרמניזציא שלטה בכל שטחי החיים. הצלחתם בבוהמיא היתה יותר ניכרת מאשר בהונגריא. כאן פרץ מרד לאומי גדול שהביא להכרזת עצמאות עם מלך הונגרי בראש המדינה. מאידך פרץ בבוהמיא מרד דתי אנטי־קטולי, שהכריח את ממשלת אוסטריא להכריז בשנת 1609 על חופש הדת הפרוטסטנטית. הצ׳כים קבלו הכרזה זו ברצינות ושמרו על דתם. אך בשנת 1617 עלה לשלטון כיורש פרדיננד ה־2, שהיה קטולי קנאי, שהעמיד בראש בוהמיה ועדה מנהלת בה

היה רוב לקטולים אשר רדפו את הפרוטסטנטים ובטלו את ההנחות שהמלכים הקודמים נתנו להם.

הצ׳כים הכריזו שוב על מרד. המרד פשט גם להונגריא ואף לאוסטריא עצמה. הצ׳כים המורדים המליכו את נסיך איזור פלטינט (בגרמנית פפלץ, איחוד איזורי של מספר ערים ליד הריינוס), שהיה פרוטסטנטי. פרדיננד יצא נגדם במלחמה והביס אותם. פרדיננד נכנס לצ׳כיא והעניש את תושביה הצ׳כיים — הפרוטסטנטים. הכמרים הפרוטסטנטים וכן רבבות משפחות צ׳כיות הוגלו ממולדתם, רכושם הוחרם ונמכר לקטולים, הפקידות נעשתה כולה גרמנית והשפה הגרמנית הושלטה באופן רשמי בכל המשרדים, מוסדות ובתי הספר.

לאחר שהעניש את צ׳כיא פנה פרדיננד השני לעבר הערים הפרוטסטנטיות באיזור הריינוס, הפלטינט. הדנים באו אמנם לעזרתם אך נגפו מהר ועזבו את גרמניא. בראש צבאו של פרדיננד עמד הבוגד הצ׳כי ולנשטין, שעבר מהדת הפרוטסטנטית לקטולית, התעשר משוד רכוש הפרוטסטנטים והקים צבא גדול שכיר, מורכב מפושעים של אומות רבות. צבא זה ידע, שאחרי כל נצחון הבזה שייכת לו, ולכן היה לוחם בכל כוחו ומנצח. לכנסיה הקטולית לא היה כלל איכפת שאת מלחמת הכנסיה מנהל אספסוף כזה, העיקר בשבילה היה, שהצבא הזה מכה בכל מקום את הפרוטסטנטים ומחזיר את מעמד הכנסיה הקטולית ואת רכושה.

תוך כדי רדיפה לאחר צבאות פרוטסטנטיים הגיע צבאו של ולנשטין לחוף הים הבלטי, אך כאן נתקל בהתנגדות שבדיא. מלך שבדיא, גוסטב אדולף, שלח צבא שגירש את ולנשטין ואת צבאו מחוף הים הבלטי, ובזה למעשה ירד ולנשטין מגדולתו ומתחילה עלית שבדיא כגורם בינלאומי ראשון במעלה. זאת היתה מכה קשה לכנסיה הקטולית, כי גוסטב אדולף נוסף להיותו מלך מוכשר ומדינאי גדול, היה גם פרוטסטנט מאמין מתוך הכרה. נוכח השתוללות ולנשטין באירופה החליט גוסטב אדולף להציל את הפרוטסטנטיזם בגרמניא. הוא אירגן את צבאו למופת, הכניס משמעת ושיטות חדישות ונכנס לגרמניא. לאחר שניצח את צבאו של פרדיננד קרב אחר קרב הצטרפו אליו כל הנסיכים הפרוטסטנטיים. הצלחות גוסטב אדולף עלו על כל המשוער. הוא חדר עד לבוהמיא, כבש את פראג, וכל גרמניא עד הריינוס היתה בידו. הסכנה לשלטון קיסר ההבסבורגים באירופה היתה חמורה. בלית ברירה ביקש פרדיננד שוב מולנשטין שיצא לקרב. הקרב המכריע בין גוסטב אדולף לבין ולנשטין היה בשנת 1632, בליטצן, ליד העיר לייפציג שבגרמניא. בקרב זה נפל גוסטב אדולף והשבדים התחילו לסגת. אך גם ולנשטין לא האריך

ימים כי נרצח ע״י חיל שכור. שני הצדדים היו עייפים, כי המלחמות כבר נמשכו 17 שנה (מאז 1618) במקומות שונים, ולכן כל הצדדים חתמו על שלום פראג בשנת 1635. בזה נראה היה, שהמלחמה תסתיים, אך לא כך היה. אמנם המלחמה מצדה הדתי נסתיימה, אך מבחינה פוליטית היא חודשה ביתר שאת, וזאת בעקבות התערבותה הפתאומית של צרפת.

כדי להבין מה קרה עלינו לדעת את המשטר שהיה קיים באותו זמן בצרפת. בפרק מ׳ הזכרנו שאנרי ה־4 נהרג ע״י קטולי קנאי. יורש העצר לואי ה־13 היה עוד ילד קטן, ולכן השלטון היה בידי אמו האיטלקית. תהו ובהו השתלט שוב על צרפת. המתיחות בין המעמד השלישי לבין האצילים הגיעה לשיאה. משבר זה נמשך עד 1624, כאשר לואי ה־13 מינה את החשמן רישליאה לתפקיד „המיניסטר הראשון" ונתן בידיו את כל השלטון במדינה. רישליאה היה ממשפחת אצילים עם תואר של איש הכנסיה ועם השקפה של מונרכיה אבסולוטית. הוא השתלט על כל המעמדות ועל כל המוסדות בצרפת — על משפחת המלוכה, על הכנסיה, על האצילים ועל העירונים. אמנם רבים היו מתנגדיו בגלל זה, אך גילה כל קשר נגדו ודיכא כל מתנגד באכזריות. בכל מחוזות צרפת היו לו אנשים משלו, פקידים שנקראו בשם אינטנדנטים, ואלה שרתו אותו בנאמנות. מענין, שרובם היו מן המעמד השלישי. כך הבטיח את נאמנותם, בידעו את שנאתם של אלה אל המעמדות העליונים. כשהמדובר היה באינטרסים של צרפת לא היה רישליאה מהסס אף לרגע ופועל בהתאם לדעתו המועילה לצרפת.

כך קרה גם הפעם, בשנת 1635, באמצע מלחמת 30 שנה. למרות היותו איש קטולי הבין, שזה לא יהיה טוב לצרפת אם ישאר יותר מדי כוח בידי ההבסבורגים, והוא החליט להצטרף מהר אל שבדיא הפרוטסטנטית נגד אוסטריא הקטולית וללבות מחדש את אש המלחמה שעמדה להכבות. הוא עזר לשבדיא בכספי צרפת לחדש את המלחמה, וגם הוא הגיש את תביעות צרפת מהקיסר: ספוח איזור אלזס לצרפת (מאז ועד היום מהווה איזור זה שטח מריבה בין צרפת לבין גרמניא). כעת היתה המלחמה לגמרי פוליטית ולא דתית. עוד 13 שנה היא נמשכה (עד 1648), וכל הצדדים הלוחמים עברו כל יחס אנושי במלחמה זו. הפראיות התבטאה בכל. רצח אזרחים, שוד, שריפת שדות, ואפילו אכילת בשר אדם היו תופעות קבועות של מלחמה פראית זו. עיקר הסבל נפל בחלקן של כל ארצות גרמניא. העם הגרמני איבד מחציתו ולמעלה ממאה שנים לא יכול להתאושש.

בשנת 1648 התמו נציגי אירופה על שלום וסטפליא ששינה את מפת אירופה כדלהלן:

א) גרמניא נתפוררה עוד יותר מאשר היתה. היא נתחלקה לקרוב ל־350 כוחות עצמאיים (נסיכויות, ערים וכו׳...), שלכל אחד מהם היתה הזכות המלאה לכרות ברית נפרדת עם מדינות חוץ.

ב) אוסטריא, בוהמיא, הונגריא וסביבותיהן המשיכו להתקיים תחת שלטון בית הבסבורג, אך עם חופש דת לפרוטסטנטים.

ג) שבדיא קבלה חלק מפומרניא בצפון גרמניא, כדי שתוכל לשמור על הים הבלטי.

ד) צרפת קבלה את אלזס, פרט לעיר שטרסבורג.

בינתיים נמשכה עוד המלחמה בין צרפת לספרד על שטחים בגבול שבין שתי הארצות, וכן על דרום ארצות השפלה (בלגיא ולוקסמבורג של היום). האנגלים באי לעזרת הצרפתים ולבסוף בשנת 1659 באה לקצה גם מלחמה זו בויתור צרפתי בדרום, ובויתור ספרדי בבלגיא (באופן חלקי).

המדינה כמעט היחידה שלא היתה מעורבת במיוחד במלחמת 30 השנה, אלא היתה עסוקה עם בעיות פנימיות משלה היתה אנגליא. עיקר הבעיה היה — רצון המלכים להחזיק בשלטון אבסולוטי תוך כדי זלזול בפרלמנט.

לאחר אליזבט עלה על כס המלוכה ג׳ימס ה־1 ממשפחת סטיוארט, (1603—1625), שהיה זו הפעם הראשונה מלך אנגליא וסקוטלנד. כבר ציינו למעלה, כי באנגליא היתה מחלוקת פנימית בכנסיה הפרוטסטנטית בין האנגליקנים לבין הפוריטנים, בשלטונו האבסולוטי הסתמך ג׳ימס על האנגליקנים. התנגדותו לפוריטנים לא היתה דתית אלא פוליטית. הוא לא היה יכול לסבול שאיפתם הדמוקרטית. אמנם לפוריטנים היו מספר נציגים בפרלמנט ואלה התריעו נגד האבסולוטיזם, אך לשוא. המלך זלזל בפרלמנט והיה משתמש בו רק לאישור המסים. רבים מבין חברי הפרלמנט התנגדו לזלזול זה ורבו בגלל זה ההתנגשויות בינם לבין המלך, אולם המלך לא היה מוכן להתחשב בדעתם, ובמקרה אחד, כאשר הביאו לו הצהרה חתומה ע״י חברי הפרלמנט ובה תיאור היסטורי על זכויותיהם, הוא קרע את ההצהרה, פיזר את הפרלמנט ושלשה מהם אף הושיב במאסר.

גם בנו, צ׳רלס ה־1 (1625—1649) לא היה יותר טוב. הוא היה קל דעת והיה כל פעם מפזר את הפרלמנט. בינתיים הסתבכה אנגליא בכמה מלחמות: עם ספרד, עם צרפת (סיוע להוגנוטים במרד שלהם נגד רישליאה) ועוד, ומלחמות אלו דרשו כסף רב. משום כך היה זקוק לאישור הפרלמנט לגבית המסים. הפרלמנט ניצל הזדקקות המלך לו, ולא אישר מסים נוספים עד שהמלך לא פטר את יד

ימינו, פקידו הראשי בקינגהאם, שהיה שנוא על הפרלמנט. המלך סירב אך בקינגהאם נרצח. השפעת הפרלמנט התחילה לעלות. בשנת 1628 הגישו חברי הפרלמנט למלך את „בקשת הזכויות", שכללה דרישות שונות כגון: לא להכריח שום אדם לשלם מס בלי הסכמת הפרלמנט ולא לאסור אף אחד אם יסרב לשלם מסים בלתי חוקיים. בדומה ל„מגנה כרטה" בזמנו (ראה הכרך הקודם) נאלץ גם הפעם לחתום על „בקשת הזכויות". למרות זה לא הסתדרו היחסים, כי המלך לא קיים חתימתו אלא המשיך למתוח יחסו עם הפרלמנט, עד ששנה לאחר מכן, ב־1629, פיזר את הפרלמנט, את אחד ממנהיגי הפרלמנט, אליוט, אסר (מת בבית הסוהר) והחליט לשלוט בלי פרלמנט. מצב זה נמשך עד 1640. במשך הזמן הזה נמתחו היחסים עוד יותר עם הפוריטנים, כי האנגליקנים חזרו והתקרבו יותר ויותר לפולחן הקטולים. המצב גרם לתסיסה ולבסוף גם למרד. במיוחד בשטח הטלת המסים הבלתי־חוקיים היתה התנגדות רבה. כשפרץ המרד בסקוטלנד והמלך היה צריך לשלוח לשם צבא לדכא את המרד, שהיה צריך לעלות כסף רב, לא היתה לו ברירה אלא לפנות לפרלמנט.

כשהתכנס סוף־סוף הפרלמנט בשנת 1640, הוא קיבל לאחר זמן את הכינוי „הפרלמנט הארוך", כי החזיק מעמד 12 שנה, בעיקר משום שהמלך היה זקוק לו. שוב הרגישו חברי הפרלמנט שהם יכולים לנצל מעמדם לטובת העם והם השיגו את ביטול חלק מהמסים הבלתי חוקיים, את פיזור בתי הדין המיוחדים של המלך, את שחרור הפוריטנים מבית הסוהר, ובעיקר השיגו מצ'רלס את הענשת כל הגורמים שעזרו לו לשלוט בדרך שרירותית. הפרלמנט גם קבל החלטה, שהוא בעצמו יחליט מתי עליו להתפזר ושהמלך חייב לקרוא להם לישיבה לפחות פעם בשלש שנים.

אולם עכשיו התחילו חילוקי דעות פנימיים בין חברי הפרלמנט עצמם — הקיצוניים שהיו בעיקר הפוריטנים או אוהדיהם לבין המתונים, שהיו האנגליקנים. בינתיים היה לקיצוניים רוב ואלה דרשו מהמלך לבצע רפורמה יסודית יותר בכנסיה הפרוטסטנטית ומינוי ממשלות רק באישור הפרלמנט. צ'רלס סירב וכתגובה דרש את מאסרם של 5 מראשי האופוזיציא בפרלמנט, שנמלטו והסתתרו בעוד מועד. שוב עלתה המתיחות בין המלך לבין הפרלמנט, שהביאה לבסוף למלחמה גלויה ביניהם אשר ארכה ארבע שנים (1642—1646). במלחמה זו נתגלה אחד הכשרונות הצעירים בחוגי הקיצונים, אוליבר קרומבל, שעתיד עוד להתפרסם כראש המהפכה הפוריטנית וכמנהיגה של אנגליא. (ראה בכרך הבא). גם לאחר סיום המלחמה נמשכו הסכסוכים, שהביאו למלחמה מחודשת. הצבא היה באופן גלוי נגד המלך, והחליט לא להכיר בו עוד כמלך. הם דרשו מן הפרלמנט שיעמידו

את המלך לדין באשמת בגידה, אולם חלק מחברי הפרלמנט המתונים התנגדו לכך. ואז החליט הצבא להשתלט על הפרלמנט. הם נעמדו בכניסה ולא נתנו ל־140 צירים שהיו ידועים כמתונים להכנס לתוך הבנין. השאר שהיו בפנים, תחת לחץ הצבא, העמידו את המלך צ'רלס לדין והוציאו נגדו פסק דין מות. ביום 30 לינואר 1649 הוצא להורג.

המחצית הראשונה של המאה ה־17 נסתיימה, איפוא, באירופה כולה, כאשר היא נמצאת במשבר. אך המשבר האמיתי רק עכשיו התחיל במזרח עם מרד המילניצקי. ועי"ז בכרך הבא.

מד. יהודי אשכנז מראשית העת החדשה עד אמצע המאה ה־17

הגזירות והעלילות התכופות בראשית העת החדשה וסיבותיהן — הגירושים השונים — הויכוח על התלמוד — עלילת פפרקורן — המשפט והבוררות של רויכלין — ביטול גזירת השריפה — קהילת פרנקפורט ויחסיהם עם הנוצרים — גזירות פטמילך — הנס של שע״ו ו„פורים פרנקפורט״.

מצבם של יהודי הקיסרים הגרמניים במאות ה־15, ה־16 וה־17 היה בירידה מתמדת. אמנם פה ושם היו להם כתבי חסות, (על „כתבי החסות״ ומשמעותם כבר כתבנו בכרך ג׳ ובראש כרך זה), אך ערך רב לא היה להם. הקנאה והשנאה בגלל הצלחתם הכלכלית של היהודים עברה כל גבול, וההתחרות בין הנסיכים השונים על סחיטת כספים מהיהודים היתה בעיצומה. למען הסחיטה הזאת המציאו עלילות מעלילות שונות, עלילות דם ועלילות על חילול ה„עוגה הקדושה״, גירושים ורדיפות, שתמיד אפשר היה לפדות בכסף רב. וכמובן שכל העלילות והגירושים בעקבותיהם באו רק בעקבות הצורך בסחיטת כספים. והיהודים, מצד אחד שילמו כל זמן שיכלו לשלם, והיה להם ממה, אך גם הם באו לידי מסקנה, שכנראה אין לדבר סוף — ואין ברירה אלא לסבול. תופעות של קידוש השם המוניות שהיינו עדים להן באשכנז בימי הביניים חזרו ונשנו שוב. קהלות שלמות עלו על המוקד. המאושרים שבהם הצליחו להמלט מזרחה, לפולין ולגליציא, למרכזי היהודים החדשים שאך עכשיו נוסדו.

הגזירות שגזרו נגד היהודים היו מסוגים שונים. היו כאלה שאפשר היה לעמוד בהן, כי מטרתן היתה לצמצם את הקשרים ואת המגע בין האוכלוסיא הנוצרית לבין היהודים, והרי היהודים אף פעם לא התלהבו מפיתוח הקשרים האלה. גם החובה לשאת אות קלון והבזיון הכרוך בו וכן החובה לגור בשכונה מיוחדת (גטו) לא הפריעה כל כך. אולם גזירות שבאו להגביל את שהותם של יהודים במרכז העיר בשעות היום, כדי לצמצם את המסחר שלהם או כדי למנוע מהם השגת מצרכי אוכל מסויימים, שהיה מותר לקנות בשוק, כגון פירות וירקות — פגעו בפרנסתם ובכלכלת משפחתם. הגזירות הוכנו בשיתוף פעולה של שלשה גורמים שונאים ליהודים: הכנסיה, הסוחרים והאומנים העירוניים והמומרים, אשר

רצו להוכיח את „בקיאותם" במקורות היהדות, המציאו וסלפו בזדון פסוקים מן התנ"ך או מאמרי חז"ל והעמידו המצאותיהם אלו לרשות הכנסיה, שהיתה מרכזת אותם בספרים או בחוברות שטנה להגביר שנאה והתנגדות ליהודים.

בגרמניא של אותה תקופה היה קיים איגוד ערים בשם „הנזה" (ראה כרך ד׳ של ספרי זה), ובו היו מאוגדים בעיקר סוחרי ערי הנמל הצפוניות, והן שמרו על המונופול שלהם בייבוא ובייצוא. החשש פן הסוחרים היהודים יקחו גם הם חלקם במסחר זה הביא אותם לברית בלתי קדושה זו עם הכנסיה. אליהם הצטרפו בעלי המלאכה הנוצריים, שהיו מאורגנים בגילדות, ומאותה סבה שנאו גם הם את היהודים. פיתוח המסחר בידי הנוצרים הביא להקמת בנקים נוצרים, וכך נדחקו רגלי היהודים גם מהענף המסורתי שלהם בגלות, מההלוואות. אם ניקח בחשבון, שלפי הגזירות והחוקים היה אסור ליהודים לרכוש נכסים דלא נידי — שדות, בתים וכד׳ — הרי פירוש הדבר, שנושלו לגמרי מפרנסותיהם. מצב זה כמובן השפיע גם על מצבם הפוליטי, כי כאשר המושלים השונים ראו שאין מה לסחוט מן היהודים, לא היה איכפת להם לגרשם ממחוזותיהם. הם החזיקו את היהודים כל זמן שיכלו להפיק מהם טובות הנאה — ברגע שזה נפסק, לא היה עוד צורך בהם. סוף המאה ה־15 והמאה ה־16 מלאות גירושים ממחוזות שונים בגרמניא. ב־רנ"ב (1492) (שנת הגירוש מספרד) גורשו ממקלנבורג; ב־רנ"ט (1499) — מנירנברג; ב־ר"ע (1510) — מברנדנבורג; מיד לאחר מכן מרגנסבורג וממקומות אחרים. כל גירוש היה קשור עם החרמת רכוש, ובעיקר ביטול שטרות חוב, (לרוב היתה זאת מטרת הגירוש העקרית), הרס בתי כנסת, בתי עלמין. לפעמים היו עורכים משפטי עלילה מקודם, עלילת דם או עלילת „עוגה", דנים מספר יהודים לשרפה ולאחר מכן היתה יוצאת פקודת הגירוש. כך קרה גם לפני הגירוש הנ"ל מברנדנבורג (בשנת ר"ע). יהודי ברלין, שהיתה אז בירת המחוז הזה, הואשמו בגניבת „העוגה הקדושה", היעמדו למשפט ושלשים ושמנה (!) קדושים נידונים לשריפה. דרך אגב, מספר ימים לאחר מכן נתפס הגנב האמיתי, כמובן נוצרי.

באותה תקופה נתעורר גם ויכוח עצום על התלמוד, שיזמו אותו משומדים בעזרת כמרים.

פושע־גנב בשם יוהנס פפרקורן, שבהיותו קצב יהודי נתפס בעבירת גניבה רצה להשתמט מעונש והתנצר. תמורת מעשה זה „נסלחו" לו כל עוונותיו. היות והוא חשד ביהודים שמסרוהו, כי היה רגיל גם לרמות אותם, החליט להנקם בהם, ובידעו שעלילה נגד היהודים מתקבלת ומשתלמת יפה ע"י הכמרים — פנה אליהם בהלשנה, שהוא בתור „מומחה" לתלמוד יודע, שהתלמוד מסית נגד הנצרות ומצווה

לשנוא אותם ולרמותם. הצעתו היא — להחרים את כל טפסי התלמוד, לשרפם, וכמובן גם לגזור גזירות נגד היהודים. היות והנזירים ובמיוחד אלה הדומיניקנים שבעיר קלן היו מעונינים בהפצת שטנה נגד היהודים, קבלו, איפוא, את הצעת פפרקורן ברצון ובשמחה, אך יחד עם זאת ידעו ש„מומחיות״ קצב־גנב וידיעותיו לגבי הכרעה חשובה זו יעוררו גיחוך בעולם, לכן הוסיפו שני משומדים נוספים למציע, ביניהם אחד שהיה לצערנו, בנו של רב מרגנסבורג, והללו אישרו כל האשמותיו. באותה תקופה היה הקיסר מקסמיליאן ה־1, והוא לאחר לחץ הנזירים נתן את הפקודה המבוקשת: להחרים את כל ספרי היהודים, פרט לתנ״ך, בכל קהילות אשכנז שנתונות היו למרותו. בין אלו היתה אז קהילת פרנקפורט דמיין הקהילה החשובה ביותר, ואלפי ספרי קודש הוחרמו, ביניהם הש״סים, שרק עכשיו סיימו הדפסתם באיטליא, שם היו בתי הדפוס העבריים הראשונים. יהודי אשכנז הבינו, שזוהי רק ראשית הגזירות ופנו באופן דחוף לקיסר למען ביטולה, בטענה שיש להם „כתב הסות״ המבטיח להם חופש דת, ביניהם גם חופש ספרי הדת. ה׳ בחסדו הגדול נתן באותו זמן את חן היהודים בעיני כמה ממנהיגי הכנסיה הנוצרית הראשיים, כמו הבישוף ממגנצה, ולפי בקשת אלה החליט הקיסר למנות ועדת חקירה לבדוק את ההאשמות. (שנת רס״ט—ר״ע, 1510—1509).

בראש ועדת החקירה הועמד הסופר והמשפטן רויכלין, שהיה מומחה ללשון עברית ומרצה לשפה זו באוניברסיטאות גרמניא. הצוררים קיוו, שפסק־דינו יהיה לטובתם כי הוא היה נוצרי, אך ה׳ היטיב לבו אל עם ישראל ורויכלין הוציא פסק דין המזכה את ספרי היהודים. על ספרי הפרשנות לתורה אמר, שהם נעלים מכל ספק והנוצרים יכולים ללמוד מהם. על ספרי התפלה אמר, שאין לשרפם, כי הם ניתנו במסגרת חופש הדת ואסור לפגוע בהם. על ספר התלמוד הודה שאינו מבין בהם, אך יחד עם זאת ציין, כי אלה שיצאו נגדו — מבינים בו פחות ממנו. בודאי אין היהודים מסיתים בו נגד הנוצרים.

כשפורסמה חוות דעת זו, נתעורר כעסם של הנזירים אשר האשימו את רויכלין בקבלת שוחד מאת היהודים. הם הפיצו חוברות שטנה נגדו וכמובן גם נגד היהודים ונגד התלמוד. רויכלין השיב להם בספר מיוחד, אך הם המשיכו בשלהם. לבסוף הגיע הענין עד לאפיפיור ליאו ה־10, שהיה ידוע כהומניסט והוא הכריע לטובת התלמוד. הוא אף נתן רשיון מיוחד לבעל דפוס נוצרי באנטוורפן להדפיס מהדורה מיוחדת של הש״ס. (רע״ט 1519).

ע״י ביטול גזירת התלמוד הצליחו גם יהודי פרנקפורט לשנות מצבם הפוליטי, רוחני וממילא גם הכלכלי. הם קבלו זכות ישיבה קבועה בעיר שהוארכה

כל שלש שנים. חלקם במסחר העיר עלה במשך המאה ה־16, למרות שהסוחרים הנוצריים הצרו צעדיהם והפריעו להם באופן מתמיד. מועצת העיר לא היתה מוכנה להתחשב בדרישות הסוחרים הנוצרים, כי היהודים היו לתועלת העיר. אמנם גרו בגטו אך ברוב שעות היום יכלו להסתובב ולסחור באופן חפשי בכל חלקי העיר. בין יהודי העיר היו רבים פליטי הולנד, שהיו מומחים בצורפות כסף וזהב ובליטוש יהלומים, ואלה הכניסו ענפים אלה גם לפרנקפורט וע״י כך יצרו אפשרויות עבודה לפועלים הנוצרים שבעיר. במשך מאה שנה, משנת ר״ע (1510) עד ש״ע (1610) עלה מספר היהודים בפרנקפורט ממאה נפשות ל־3.000 (!) נפש. התפתחות זו עוררה קנאה אצל הנוצרים, שהביאה לבסוף למרד פטמילך. בשנת שע״ד (1614) פרץ מרד תושבים בהנהגת אופה בשם פטמילך. הוא הסית את ההמונים נגד היהודים, שפרעו בהם, שדדו אותם ורבים מהיהודים גורשו. הפורעים כללו תושבים מכל הסוגים — סוחרים, בעלי מלאכה, סתם אספסוף, וכמובן כמרים ונזירים.

המרד התלקח למרד כללי נגד הקיסרות שדוכא באכזריות. בשנת שע״ו (1616) הוצאו להורג פטמילך וחבריו, מנהיגי הפורעים. היהודים חזרו לפרנקפורט וגם קבלו פיצויים. לזכר הנס הגדול קבעו את כ׳ באדר ל„פורים״ מיוחד ואת יום י״ט באדר ליום תענית על הגזירות שקדמו לנס.

ושוב התפתחו ועלו יהודי פרנקפורט הן בחומר והן ברוח. אך הישיבה בגיטו גרמה לצפיפות איומה. שטח הגיטו היה קטן והאוכלוסיא היתה רבה. משום כך נבנו קומות רבות שהסתירו את האור ואת האויר. וגם זה לא הספיק. במצב זה היתה סכנה רבה במקרה של אש או התנפלות של פורעים. גם תמותת הילדים עלתה על הממוצע בדרך כלל אצל היהודים. מחלות ומגיפות פשטו בתנאים אלה במהירות גדולה יותר, למרות שהיהודים היו ידועים תמיד כנקיים יותר וזהירים יותר, וממילא גם מחוסנים יותר מפני המגיפות.

שערי הגיטו בדרך כלל היו סגורים משקיעת השמש עד זריחתה. בשעות היום היציאה היתה מותרת, פרט לימי ראשון וליומא דפגרא של הנוצרים. השומרים על שערי הגיטו היו בדרך כלל נוצרים, משוטרי העיר. כשיהודי יצא מהגיטו היה צריך לשאת על עצמו אות קלון — טלאי צהוב או איזה כובע מיוחד.

החיים הנ״ל היו למעשה לא רק בגיטו פרנקפורט אלא בכל הגיטאות במרכז אירופה ובמערבה.

מה. היהודים בפראג ובוינה — ארגון הקהילות ומוסדותיהן

סוגי האוכלוסיא היהודית בוינה — השכונה ליאופולדשטדט — התפתחות קהילת פראג — מוסדות קהילת פראג — בתי הכנסת — ר׳ מרדכי מייזל — החברות השונות בקהילה — החינוך של הבנים — הבנות מתחנכות בבית — הרבנים והדיינים, תפקידיהם, חובותיהם וסמכויותיהם — השתדלנים ומאבקם — ר׳ יוסף איש רוסהיים ותקנותיו — המעמדות שבתוך היהודים.

שתי הקהילות — פראג ווינה — היו שייכות לקיסרות הגרמנית. אם כי קהילת פראג היתה באותה תקופה הרבה יותר חשובה, והיא היתה למעשה הקהילה החשובה ביותר בכלל בכל אירופה, בכ״ז אקדים תיאור תולדות קהילת וינה, בגלל היותה בירת הקיסרות והשפעתה היתה פרושה ע״פ הקיסרות כולה, לפחות מבחינה פוליטית.

אמנם קהילת וינה היתה עתיקה מאד, אך חשיבותה היתה מועטת בראשית העת החדשה, כי בשנת קפ״א (1421) גורשו וחזרו לוינה רק לאחר כ־90 שנה. גם אלה היו מעטים מאד, בעלי זכויות מיוחדות: רופאים, בנקאים, ספקי החצר וכד׳. תמורת זכות ישיבתם בעיר נאלצו לשלם כסף רב, ישר לקיסר ולא למועצת העיר. זכויותיהם היו מיוחדות. בניגוד ליתר יהודי הקיסרות היו ליהודי וינה המעטים פריבילגיות רבות — הם לא חויבו ב„מכס הגוף״, לא נשאו אות קלון, שופטי העיר לא יכלו לשפוט אותם ורשאים היו להחזיק בבתיהם אף משרתים נוצריים. בכ״ז במשך המאה ה־16 גורשו יהודי וינה 6 פעמים. ב־שע״ד (1614) גורשו שוב, אך כּספר שנים לאחר מכן החזיר אותם הקיסר פרדיננד ה־2, נתן להם את „ליאופולד־שטדט״ — רובע מיוחד מעבר לנהר הדנובה, בו ישבו לאחר מכן עד השואה, (עם מספר גירושים קצרים באמצע). שכונה זו חוברה לעיר ע״י גשר עליו עברו יהודי וינה לעיר יום־יום, פרט לשבתות ומועדים, סוחרים ועובדים בעיר, ולעת ערב חוזרים לשכונתם. באמצע המאה ה־17 כבר היו כ־136 בתים עם 500 משפחות יהודיות בליאופולדשטדט. בין אלה היו פליטים רבים שהגיעו מפולין בגלל רדיפות חמלניצקי.

בין רבני וינה במאה ה־17 נתפרסמו במיוחד הגאון ר׳ יום־טוב ליפמן הלר, בעל „תוספות יו״ט" על המשנה והג״ר שבתי הורוביץ.

החל מהמחצית השניה של המאה ה־16 ועד ראשית המאה ה־19 היתה אחת הקהילות הגדולות והחשובות ביותר בעולם כולו, עיר ואם בישראל, קהילת פראג המעטירה, שכבר בראשית המאה ה־17 מנתה למעלה מעשרת אלפים יהודים, כולם שלמים ברוח ובחומר. היתה זאת קהילה, שרוב גדולי ישראל במאות ה־16—18 שמשו בה כרבנים וראשי ישיבה, ביניהם השל״ה הקדוש, המהר״ל מפראג, ר׳ יהונתן אייבשיץ, ה„נודע ביהודה", המהר״ם שי״ף, ר׳ דוד אלטשולר ועוד.

אמנם השלטונות לקחו כסף רב עבור זכות הישיבה בפראג, אך היהודים שילמו והיה להם כדאי, כי אפשרויות הפרנסה בבוהמיא באותה תקופה היו רבות.

קהילת פראג היתה אחת הקהילות העשירות, המאורגנות והמסודרות בראשית העת החדשה. בעיר היו מספר בתי כנסת גדולים ומפוארים, שהמפורסם ביותר מהם היה בית הכנסת „אלטנוי", שהוקם עוד בשנת ה׳ כ׳ (1260) בערך. בית כנסת אחר היה בנוי יחד עם בית קהילה מפואר (משנת שכ״ח — 1568), בית־כנסת גדול „מייזל", שבנה פרנס הקהילה ר׳ מרדכי מייזל, אחד מעשירי הקיסרות הגרמנית, תושב פראג, ראש הקהילה, חרד לדבר ה׳, עושה צדקה וחסד. ר׳ מרדכי היה הבנקאי הפרטי של הקיסר, בעל תואר אציל. הוא ניצל את מעמדו לטובת אחיו היהודים בכל רחבי הקיסרות ואף גמל חסדים רבים עם יהודי גליציא ופולין. הקים מכספו בית־כנסת, בית־חולים מיוחד לעניים, רצף במרצפות את כל הרחובות של הגטו, הלוה כספים ללא רבית לכל זקוק, נתן לכתוב מכספו עשרות ספרי תורה שנשלחו לקהילות שונות באירופה, החזיק בביתו באופן קבוע מנין תלמידי חכמים שלמדו ואכלו אצלו, שלח תרומות עצומות למוסדות ארץ ישראל בצפת ובירושלים — וכאשר נפטר בשנת שס״א (1601) השאיר את רכושו לאשתו ולקרוביו, כי נפטר בלי בנים, אך הקיסר רודולף ה־2 החרים את כל הרכוש (חצי מיליון זהובים) בטענה, שליהודים אין אזרחות בקיסרות אלא מעמד של שבויים, ממילא הם חיים שם בחסד ולא בזכות, ואין להם זכות ירושה. רק לאחר לחץ ממושך של גדולי ישראל בפראג, וכן לאחר איום של ידידי הנפטר ועשירים אחרים שיעזבו את העיר ויבריחו את רכושם, הסכים הקיסר לתת לאלמנתו 4 אלפים זהובים מתוך חצי המיליון.

יחס כזה היה לקיסרים „הטובים" אל היהודים, וזה למרות רצונם של היהודים לחיות בשלום ומאמציהם להגן על העיר מפני כל אויב. למשל, בשעה שהשבדים

הטילו מצור על פראג נדבו היהודים לעיר חומת מגן, שנקראת עד היום „חומת היהודים".

בבית העלמין העתיק של קהילת פראג, בקצה הגטו יש 20.000 מצבות, בתוכן של רבים מגדולי ישראל. יש ביניהן גם מזכרות עגומות מימי מגיפות שעברו על הגיטו היהודי, שהגדולה בהן היתה בשנת שצ"ט (1639).

ארגון הקהילה היהודית בפראג היה דוגמה לכל הקהילות האחרות באותה תקופה. מתוך ספרי ה„שאלות ותשובות" של התקופה אנו שומעים על הבעיות בקהילות וסידורן.

כמו בימי התלמוד בא"י ובבבל, כך גם עכשיו עמדו בראש הקהלה טובי העיר. לרוב נבחרו בעלי־בתי עשירים־למדנים. סמכותם היתה מגוונת: גביית מסים, דאגה לקיום והחזקת המוסדות, דאגה לבחירת רבנים ודיינים, ועוד. נוסף לטובי העיר היו גבאים שונים: גבאי צדקה, שדאגו לעניי המקום ולעניי ארץ־ישראל, גבאי קופות גמ"ח שונות — להכנסת כלה, ל„מלביש ערומים", ל„פדיון שבויים", לבחורי הישיבות, ל„הקדש", לפעמים גם לבית חולים יהודי (זה רק בפראג או בקהילות עשירות דומות). חוץ מזה היו חברות שבראשן היו הנהלות וגבאים: „חברה קדישא", „חברה־ש"ס", „חברת־משניות" וחברות שונות של לומדים ועסקנים שונים.

מאז ומתמיד הקדיש העם היהודי תשומת לב מיוחדת לחינוך הבנים. לימוד התורה היה מעל הכל. את מצות „ולמדתם את בניכם" קיימו במלואו. שום דבר לא עמד בפני הרצון לתת לדור הצעיר חינוך תורני מלא, ללא כל תוספת. אפילו העניים ביותר קיימו את הפסוק „וכל בניך למודי ה'", אף אם נאלצו לחסוך פת לחם מפיהם. החינוך היה מחולק לפי גילים. הילדים — לרוב עד גיל בר־מצוה — למדו ב„חדר" (הוא נקרא כך, כי בגלל גזירות הנוצרים היו הילדים באים לחדרו של המלמד אשר היה מלמד אותם שם בהתחלה להתפלל וברכות, אח"כ חומש עם רש"י, משנה וגמרא). מגיל בר־מצוה היו הנערים ל„בחורים" ונכנסו ל„ישיבה". בכל קהילה בה היה רב גדול בתורה — היתה גם ישיבה. לרוב היה הרב מתנה בכתב הרבנות שלו החזקת ישיבה ע"י הקהילה. בישיבות למדו בעיקר גמרא, רש"י ותוספות עם הראשונים, פוסקים ושו"ת. היו שיטות שונות, היו שלמדו על הסדר במסכת מסוימת והיו שלמדו סוגיות מסויימות. בחורי ישיבה רבים היו נוסעים ללמוד לישיבות בערים אחרות אף אם היתה ישיבה בקהילתם, כי הלימוד בהתמדה בקהילה אחרת יותר קל. בבית נערמו קשיים רבים בלימוד וההפרעות היו רבות. לשם כך סדרו בקהילות רבות ימי אכילה של בחורים אצל משפחות קבועות,

חינוך הבנות היה רק בבית. לבית ספר לא הלכו, אך האמהות היו מחנכות את בנותיהן לנהל בית יהודי כשר, להבין את פירוש התורה (בדרך כלל מה„צאנה וראנה" שחובר ע"י רבי יעקב בן יצחק מפראג), ספרי מוסר באידיש, תפילות ותחינות, לחיי צניעות ומידות טובות. עובדה היא, כי הבית היהודי בכל קהילות ישראל הצטיין בטוהר מידותיו, בישרו ובתמימותו, החיים היו יפים, שקטים וצנועים — וקנאת הנכרים גברה גם בגלל זה.

חיי הרוח של הקהילות התנהלו בראש וראשונה ע"י ה„מרא דאתרא", רבני הקהילות, שנבחרו בדרך כלל ע"י חברי הקהילה. לפי תקנות מדינת בוהמיא ומעהרין היו הקהילות חייבות למנות רב עליהן. הוא קיבל משכורת מהקהילה, וסמכותו וכבודו היו גדולים. שום דבר בקהילה לא נעשה ללא הסכמתו. בקהילות הקטנות והבינוניות היה הרב גם דיין הקהילה והיה דן בכל דין תורה, ובקהילות הגדולות היה הוא אב בית הדין, כשלידו פועלים „מורי הוראה" נוספים לאיסור והיתר ו„דיינים" לדינים. לרוב היו רבני הקהילות גם ראשי הישיבות בקהילותיהם, וזה הטיל עליהם לפעמים עול ועומס קשים. לרב היו חובות רבות. בראש וראשונה היה צריך לפקח על הלימוד ב„חדרים" שיהיו על רמה נאותה. הוא היה צריך גם לפעמים לדרוש ברבים, בשבתות מסויימות. הכל בהתאם לנוהג ולמסורת. וזה נוסף לתפקידו כרב הקהילה, להורות ולדון בכל עת ובכל רגע, כשיתבקש לכך. פעמים רבות היה צריך הרב גם לייצג את הקהילה בפני השלטונות, במיוחד בעת הגזירות. הרב היה גם נוהג להרצות שיעור קבוע בפני הבעלי בתים „הלמדנים" והאברכים של העיר, שברובם היו תלמידי־חכמים, אך עסקו בכל מיני עסקים — במסחר, במלאכה, וכד׳ — ורצו להשלים לימודיהם בשעות הבוקר והערב בהדרכת הרב של העיר.

בפרק הבא נעמוד על אישיות הרבנים ונראה, שבגלל הגירושים הרבים והגזירות הקשות שהיו נחלת יהודי גרמניא בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה, נאלצו קהילות אלו להביא את מנהיגיהם הרוחניים מפולין, שם מצבם של היהודים בתקופה ההיא היה הרבה יותר טוב, פרט לקהילת פראג, שהיא עדיין היתה בשיא יכלתה ויכלה לספק רבנים מישיבותיה גם לקהילות אחרות. כך זה היה גם בנוגע לספרי לימוד — ש"סים, תנ"כים וספרי קודש אחרים, שהובאו לגרמניא מאיטליא, מתורקיא, מפולין ומארץ ישראל.

למרות שהיהודים היו סגורים בגיטאות, והמגע בינם לבין הנוצרים הצטמצם לשטח הכלכלי בלבד, נמשכה הקנאה והשנאה אל היהודים. גם השנאה הפנימית בנצרות, המחלוקת בין הקטולים לבין הפרוטסטנטים, לא שינתה את יחס הנוצרים

אל היהודים. לותר, הרפורמטור והמורד בכנסיה, היה שונא יהודים גדול וקיצוני יותר בזה מהאפיפיור בימיו. אמנם בראשית דרכו ניסה למשוך אליו יהודים וכתב מספר מלים „יפות" לטובתם, אך כאשר ראה שהיהודים אינם מתפתים לתורתו דכוזבת ואינם מצטרפים אליו, התחיל להטיף נגדם בשנאה עורת. הוא אף הרגיש, שבכל מלה שהוא מוצא מפיו הוא סותר מה שכתב מקודם — אך זה לא שינה את השקפותיו החדשות. ספריו נגד היהודים הם: „היהודים ושקריהם" ו„דרשות הסעודה". בשניהם דורש להשמיד את היהודים.

מצבם של היהודים נעשה, איפוא, גרוע יותר. היה צורך באנשים מיוחדים אשר יעמדו על המשמר בחצרות המלכים והנסיכים וינסו למנוע גזירות או לבטלן. תפקיד זה הוטל על ה„שתדלנים".

ה„שתדלן" היה בעל תפקיד מסוכן מאד. הוא ספג פעמים רבות בזיונות וחרפות — אך חייב היה לעמוד על משמרתו. היו שתדלנים רבים, מהם רבנים גדולים, שויתרו על כסא הרבנות בראותם את מצב העם, וקבלו על עצמם תפקיד זה כדי להציל את העם. כזה היה רבי יוסף איש רוסהיים, שבהתחלה היה רק פרנס על יהודי אלזס ואח"כ היה לשתדלן ראשי של כל יהודי גרמניא. הוא היה מופיע בכל מקום בו הרגיש סכנה כל שהיא ליהודים. ולא רק בחצרות המלכים והנסיכים פעל, אלא היה מסכן נפשו והולך גם למקומות המסוכנים ביותר כדי להבטיח את שלום היהודים. כשפרץ מרד האכרים ב־1524 (ראה פרק ל"ט) לא היסס להופיע במחנה המורדים ולנהל מו"מ אתם כדי לקבל מהם הבטחה, שלא יפגעו ביהודים. בשעה שהיתה קיימת סכנה של כיבוש תורקי באירופה, ושליטי אירופה הנוצרים האשימו את היהודים שהם עוזרים לתורקים, ומשום כך היתה סכנה מרחפת על יישובי היהודים בגרמניא, ובמיוחד רצו לגרש את יהודי פרג, הופיע ר׳ יוסף ובטל את הגזירה.

כדי לא לתת פתחון פה לנוצרים להתעלל בנו קבע ר׳ יוסף תקנות חשובות בענייני מסחר, מו"מ והלוואות ביחסים שבין יהודי לנכרי, והביא תקנות אלו לאישור אסיפת רבני קהילות גרמניא ופרנסיה. לפי תקנות אלו הוזהרו היהודים בכל חומרת הדין לא להונות גוי, לא לקחת רבית גבוהה מדי, לא לקחת משכון שאינם יודעים מקורו (אולי הוא גנוב), לא לנהל שום מו"מ מסחרי עם קטן או משרת. ר׳ יוסף מצא חן בעיני הקיסר קרל ה־5 וכן בעיני כל הנסיכים והמלכים אתם בא במגע. גם תמכו במאבקו נגד כזבי לותר. מעמדו היה מיוחד במינו.

היהודים שחיו בתקופה ההיא בכל המדינות הגרמניות היו למעשה מחולקות ל־3 מעמדות, שמהם מעמד „יהודי החצר" היה בעל זכויות יתר. תפקידם היה

להיות הסוכנים הכלכליים של הנסיכים והיועצים הכספיים. הם היו גם ספקי החצר, ז. א. הם היו מספקים למלך או לנסיך ולכל אצילי המדינה את סחורות המותרות מחוץ לארץ וכן ציוד, נשק וכלכלה לצבא. תפקיד זה, האחרון, היה מסוכן, כי אם המדינה בה חיו היתה מפסידה איזו מלחמה, היו לא פעם תולים את האשמה ביהודי הספק אשר בודאי סיפק נשק חלוד וכו׳... ותמיד היתה האשמה כזו פתח לפרעות.

זכויות היתר שלהם היו: לגור מחוץ לגטו, לא לשאת אות קלון, לפעמים קבלו גם תואר כבוד, בלי הגבלות בתנועה וכו׳...

המעמד השני — הבינוני — היה רוב מנינו ורוב בנינו של העם. אלה היו היהודים בעלי כתבי החסות, ששלמו עבור זכותם לשבת או ירשו את הזכות. מצבם בדרך כלל היה טוב, אך הם היו תמיד הראשונים לפגיעות מצד הסוחרים העירוניים.

המעמד השלישי — היו יהודים שמשים ומשרתים של המעמד הראשון, יהודי החצר, בלי זכויות וממילא גם בלי חסות. אך בעליהם לפעמים הזדהו אתם. למשל, כאשר גרשו פעם, קמו כל יהודי החצר ועזבו גם הם את וינה (שם קרה הדבר), עד שממש התחננו להם שיחזרו. (יתר פרטים בכרך הבא). בסיכום נוכל לומר, שחיי הגיטו לא קלקלו כלל את היהודים אלא להיפך — תקנו משהו. נוצרה הרגשה עמוקה יותר של שותפות גורל. ההכרה של הבדלות מהגויים — נעשתה אקטואלית יותר. ואין כמו הגיטו היה מכשיר עזר חשוב לכך.

מו. גדולי התורה בפראג ובאשכנז במאות ה־16 וה־17 (עד מלחמת השבדים)

ר׳ יהודה ליוואי, המהר״ל מפראג — בית־מדרשו, תקנותיו, רבנותו, מאבקו נגד הנוצרים, „הגולם״ והפעלתו — ספריו ושיטתו בחינוך — ר׳ דוד גנז, ההיסטוריון החרדי — ר׳ ישעי׳ הלוי הורוביץ, השל״ה הקדוש — נעוריו, אישיותו, עלייתו לא״י, יחסו לאחרים, דעתו על לימוד התורה, רעיון קידוש ה׳ אצלו, עבודת ה׳ מתוך שמחה ומעשי צדקה שלו — בנו, ר׳ שבתי שפטיל — גדולתו בתורה ובקבלה — ר שלמה אפרים מלונטשיץ, בעל „כלי יקר״ ו„עוללות אפרים״, דרשן וגאון, בעל מוסר ומשפיע — המהר״ם שיף — העילוי הצעיר ופטירתו בצעירותו.

רבים היו גדולי ישראל ששימשו בקודש בפראג ובקהילות אשכנז. אנו נשתדל לתאר את הגדולים אשר השפיעו הרבה על דורם ועל הדורות הבאים במעשיהם וביצירותיהם, כמובן רק מהתקופה שעליה אנו דנים.

הראשון מבין רבני פראג הידוע לנו מהמאה ה־16 הוא רבי יהודה ליוואי ב״ר בצלאל, המכונה המהר״ל מפראג. המהר״ל נולד בפוזן למשפחה מיוצאי וורמיזא, בשנת רע״ב (1512). יש המאחרים את לידתו עד ר״פ ורפ״ו. למד אצל גדולי פולין הראשונים, ביניהם גם אצל המהרש״ל בישיבתו בפשמישל. כעשרים שנה היה רבה של ניקלשבורג ושל מהרין כולה, משי״ג עד של״ג (1553—1573). משם עבר לפרג בה יסד בית מדרש גדול לתורה בו למדו מאות תלמידים מצויינים, וביניהם גם ר׳ יו״ט הלר, בעל תוספות יו״ט. בתקופה זו לא שימש באופן רשמי כרבה של פראג אלא כראש בית המדרש (הישיבה) בלבד, אך הוא נחשב בכ״ז למנהיג הרוחני של הקהילה. 11 שנה הראשונות עברו עליו בבית המדרש בלבד. בשנת שמ״ד (1584) עבר לכהן לפוזן כרב העיר, שם שהה כארבע שנים ושוב חזר לפראג. הפעם הוא יושב בפראג רק ארבע שנים, כי נבחר מחדש והפעם כרבה הראשי של פוזן ופולין גדול כולה. (שנ״ב—שנ״ח, 1592—1598). לאחר 6 שנים חוזר לפראג והפעם כרב ראשי של העיר, ושוב ל־11 שנה — עד לפטירתו (שס״ט—1609).

בכל מקום בו כיהן כרב, הנהיג המהר״ל את עדתו ביד רמה, תיקן תקנות ודאג להפצת התורה ולהעלאת המצב הרוחני בכל כוחו ובכל האמצעים שעמדו לרשותו. בראש וראשונה התמסר המהר״ל לענייני חינוך. הוא קבע שיטות חדשות שמטרתן היתה — החדרת ידיעה יסודית בתורה, במשנה ובמדרשים ולא רק בפלפול של הסוגיא. הוא היה היוזם של הקמת „חברות המשניות״. הוא רדף שלום והשפיע על מנהיגי הקהילות להשכין שלום ביניהם. היה דוגמא למנהיג רוחני העומד בראש המאבק הרוחני והציבורי של אומה. לא פעם אחת יצא לו לעמוד כצוק איתן מול נחשולי השנאה שעמדו להציף את היהודים, והוא בעזרת הקב״ה, במעשים גלויים ובנסים, הצליח להדוף נחשולים אלה. הויכוחים הרבים שנאלץ לנהל נגד הכמרים הנוצריים־השונאים העמידו אותו על הצורך לעמוד על המשמר כנגד הגזירות שאלה מתכננים תמיד לעשות. לכך יצר את „הגולם״ מחומר והכניס בפיו „שמות״ קדושים, שנתנו לו רוח חיים. הגולם עמד לרשותו של המהר״ל לכל שליחות ולא פעם אחת ביטל או מנע ברגע האחרון צרות מהיהודים. רק בימי החול היה המהר״ל מפעיל את הגולם. לפני כניסת השבת היה מוציא מפיו את ה„שמות״ וכוחו היה חולף ממנו. פעם אחת שכח המהר״ל להוציא מפיו בערב שבת את „השם״ הקדוש, ובאו להגיד למהר״ל שהגולם עובר ברחובות פראג והורס את העיר. המהר״ל הפסיק את תפילת קבלת שבת, רץ אחריו והוציא מפיו את „השם״ הקדוש. בינתיים הגיע הציבור ל„מזמור שיר ליום השבת״, ולכבודו של המהר״ל אמרו מזמור זה עוד פעם, ומאז הנהיגו בפראג אמירת מזמור זה פעמיים. לאחר שלפי המהר״ל הגולם סיים תפקידו, לקח ממנו המהר״ל את כוחו המיוחד והטמינו בעליית בית הכנסת „אלטנוי״ בפראג. ר׳ יחזקאל לנדא, בעל ה„נודע ביהודה״, ששימש כ־150—170 שנה לאחר המהר״ל כרבה של פראג עלה — לאחר צום והכנות מרובות אחרות — לראות את הגולם, וראהו. ואח״כ הזהיר לא לעשות זאת עוד.

המהר״ל כתב ספרים רבים — בהלכה, בפרשנות ובדברי עיון וקבלה. בהלכה — יש ממנו הספר „גור ארי׳״ על מסכתות שונות במועד (שבת, עירובין, פסחים) וכן יש לו חידושים רבים על הטור יו״ד. הספרים בשטחים האחרים הם: „גור ארי׳״ — פירוש על רש״י לתורה. „גבורות ה׳״ — על יציאת מצרים והגדה של פסח. „דרך חיים״ — פירוש נרחב ועמוק על פרקי אבות. „תפארת ישראל״ — על מתן תורה. „באר הגולה״ — פירוש למדרשי חז״ל והגנה על אותם המדרשים שהכופרים והנוצרים יצאו כנגדם במיוחד. „נתיבות עולם״ — ספר מוסר, בעיקר על מידות האדם. „נצח ישראל״ — הסבר רחב על מהות החורבן, הגלות והגאולה

לעתיד לבוא. „אור חדש" — פירוש על מגילת אסתר, „נר־מצוה" — על נס חנוכה ומשמעותו. נוסף לספרים הנ"ל הופיעו מהמהר"ל ספרי דרוש רבים — דרשות על התורה, על המצוות, לשבתות מיוחדות (שבת שובה, שבת הגדול, בהן הרבנים היו דורשים בקהילותיהם) ועוד.

המהר"ל נפטר זקן ושבע ימים בח"י אלול, שס"ט (1609), כשהוא משאיר אחריו דור ישרים יבורך, בנים ובני בנים, רבנים וגאונים, מגדולי פולין ואשכנז.

בימי המהר"ל חי בפראג אחד החכמים החשובים של הדור ההוא, ר׳ דוד גנז. מקודם למד בקרקא אצל הרמ"א, אח"כ, בשנת שכ"ד (1564) התישב בפראג. כשהמהר"ל הקים את בית המדרש הגדול לתורה בפראג — הצטרף גם הוא לתלמידי המהר"ל. ר׳ דוד הוא ההיסטוריון החרדי הראשון של העת החדשה וממשיך בשלשלת הזהב של ר׳ שרירא גאון, הראב"ד ור׳ יוסף הכהן. ספרו נקרא בשם „צמח דוד" והמאורעות בו מגיעים ממש עד ימיו (עד שנ"ב — 1592). בחלק הראשון של הספר מובאים דברי ימי ישראל, ובחלק השני — דברי ימי העמים. בחיבורו הוא יוצא קשה נגד כל אלה שכתבו היסטוריא מסולפת של עם ישראל, ובמיוחד מתנגד לשיטת עזריה מן האדומים שבאיטליא. הוא דוחה את רוב דיעותיו. בחלק ההיסטוריא הכללית הוא חולק על הנחותיהם של ההיסטוריונים הגרמניים.

ר׳ דוד היה מומחה גם באסטרונומיא וגאוגרפיא וכתב ספר „נחמד ונעים" בו הוא דוחה את כל הדעות והשיטות של קורניקוס, בהתבססו על חז"ל המוכיחים דעות אחרות לגמרי.

זכתה פראג, שעל כסא הרבנות שלה ישב גאון וקדוש, פאר הדורות ההם, הרב ישעי׳ בן ר׳ אברהם הלוי הורוביץ, המכונה השל"ה הקדוש, ע"ש ספרו הגדול והמקיף „שני לוחות הברית". הוא היה גאון ומקובל, רב ומנהיג הדור, ממעצבי המוסר והדרך היהודית בעת החדשה, אוהב ישראל ואוהב ארץ ישראל, שעלה אליה, חי בה ונפטר בה.

אביו, ר׳ אברהם, היה מחכמי ישראל בפולין, מתלמידי הרמ"א. חי בקראקא ואח"כ היה „דיין־מדינה" (תפקיד מטעם ד׳ ארצות) בלמברג. הוא היה רבו הראשון של בנו הגדול ר׳ ישעי׳. אח"כ למד השל"ה הקדוש אצל ר׳ שלמה ב"ר יהודה מקרקא, אצל המהר"ם מלובלין ואצל הגאון הנודע ר׳ יהושע פאלק הכהן. כבר בהיותו צעיר יצא לו שם כתלמיד־חכם גדול. בגיל שלשים בערך, בשנת שנ"ז (1597) הוציא את ספר אביו „עמק ברכה" (על הלכות ברכות הנהנין, תפילות והמנהגים הקשורים בהן), עם תוספת הגהות משלו. בשנת ש"ס (1600) נבחר כאב"ד בדובנו, בשנת שס"ב (1602) כאב"ד ור"מ באוסטרהא, ובשנת שס"ו (1606)

לאב״ד בפרנקפורט דמיין, שהיתה אז אחת הקהילות החשובות ביותר. בשנת שע״ד (1614), כשיהודי פרנקפורט גורשו, עבר השל״ה הקדוש לפראג, עיר מולדתו. ושימש בה כרב עד שנת שפ״א (1621). בשנת שפ״א עלה לא״י, התיישב בירושלים ונבחר כרבה של העדה האשכנזית בעיר הקודש. בשנת שפ״ה נאסר ע״י המושל אך נפדה בכסף רב. עלייתו לא״י באה, כפי שהוא מעיד על עצמו בספרו: „...כדי לקדש את עצמו ולקיים את המצוה אשר שם בא״י, והוא מאושר, שזכה להרביץ תורה בישראל ובירושלים עיר הקודש, ולהנהיג אותם לעבוד את ה׳ באמת ובתמים... והוא מקווה שיעשה נפלאות בתלמוד תורה ובהנהגת ציבור״. הוא גם העריך מאד את אחינו בני עדות המזרח שמצא בירושלים, שמח שניתן לו לדרוש בפניהם ואף שמח לקבל מהם כמה נוסחאות בתפילה. בביקורו בצפת התרשם מאד מהרושם ומהמורשת הרוחנית שהשאירו אחריהם „שלשה קדושי עליון... ממש מלאכי ה׳...״ (כפי שהוא מכנה אותם): האר״י הקדוש, ר׳ משה קורדובירו ור׳ יוסף קארו. כתבי היד שנשארו מקדושי עליון אלה הגבירו אצלו בא״י את ההתעסקות בתורת הנסתר.

החיבור העיקרי של ר׳ ישעי׳ הוא, כאמור, ספרו הדגול „שני לוחות הברית״, שעל שמו הוא נקרא השל״ה הקדוש. חיבור זה ממזג בתוכו הלכה, דרש וקבלה. מטרתו המוצהרת: „לבניו אחריו — להוראת דרך החיים והמוסר, ולהדרכת האדם בישראל בכלל״. הרעיון המרכזי של הספר הזה הוא, שהתורה הקדושה נמצאת בהתגלות מתמדת. התגלות זו מוציאה מן הכח אל הפועל יום־יום, רגע־רגע גלים־גלים של מצוות נגד גלי הטומאה הגואים. וכך הוא אומר: „הקב״ה נתן את התורה והוא נותן התורה בכל עת ובכל שעה, המעיין הנובע — אינו פוסק״.

השל״ה הקדוש מקדיש חלק גדול מספרו לרעיון קדוש השם. הוא אף תיקן תפילה לשם כך: „תן במחשבתי ובפי לקדש את שמך ברבים... בעבור יחודך ובעבור תורתך הקדושה ובעבור עמך ישראל... רק תהיה עמדי שלא יעכבוני הצער מלהיות מחשבתי דבוקה בך, ואהיה שמח בלבי בעת הייסורין, ותוסיף בפי כח הדבור — לדבר ולקדש בחכמה ובתבונה בדעת ברבים גלוי ומפורסם לכל״.

עבודת ה׳ צריכה להיות מתוך שמחה, מדגיש השל״ה הקדוש: „...הדרך של היחיד אל הבורא ית״ש סלולה ע״י מגמת הדבקות המוארת באור השמחה, שצריכה לשכון ולשרור בלב העובד את ה׳. ואפילו כשעוסק בצרכי גופני ההכרחי לא יזוז מהדביקות — כשעוסק במשא ומתן יחשוב, הנני מקווה שהשי״ת יתן לי רווח ובזה אעשה מצוה, אפרנס אותי, אשתי ובני, כדי שיחיו לעבודת הש״י ואוציא מעות לצדקה ולתלמוד תורה, וכן כשאוכל או הולך לישון, יכוון שיהא גופו חזק

לעסוק בתורה ולעשות מצוות... נמצא — כל ימיו הוא דבוק בהשי״ת". האדם, לפי השל״ה הקדוש, יכול לנצל מידותיו הנוטים לרעות ולטהר אותן ע״י פעולות מכוונות — כגון: הקנאה — לקנאת סופרים, השנאה — לשנאת רשעים וכד׳.

השל״ה קרא לתלמידיו ולשומעי לקחו לעסוק הרבה בגמילות חסדים שונים, (ביקור חולים, קבורת מתים), להיות תמיד בחברת צדיקים ולעשות תמיד תשובה וצדקה. הוא בעצמו נתן דוגמה חיה. השל״ה הקדוש היה ממשפחה עשירה מאד וחי כל ימי חייו ברווחה. מעשי צדקה שלו היו למכביר. מאות תלמידי חכמים בא״י ובגולה נתמכו על־ידו ועשרות היו מאוכלי שלחנו. השפעתו על דורו ועל הדורות הבאים אחריו היתה גדולה מאד, ועד עלית שמש הבעל־שם טוב הקדוש כמאה שנה ומעלה לאחר פטירתו היתה השפעתו עיקרית בחוגי היהדות המזרח־אירופית והא״י, וגם בתורת החסידות ניכרת השפעתו הרבה.

בנו, רבי שבתי שפטיל, נולד באוסטרהא ועבר עם אביו הגדול לפראג. גם הוא היה גאון גדול ומנהיג הדור. כשהשל״ה הקדוש עלה לא״י נשאר ר׳ שבתי עוד 6 שנים בפראג ושימש בה כראש ישיבה וכמגיד. בשנת שפ״ח (1628) נתקבל כאב״ד בפירט שבגרמניא ובשנת שצ״ב (1632) כרבה של פרנקפורט דמיין. שם יצא שמו לתהילה ולתפארת והקהילות הגדולות ביותר בפולין הציעו לו את כס הרבנות. לבסוף הסכים לקבל את רבנות העיר והגליל של פוזן (ת״א—1641), ובתוקף תפקידו זה היה פעיל מאד בועד ארבע ארצות. בשבתו בפוזן פרצו בפולין המזרחית — באוקראינה, בווהלין — גזירות חמילנצקי (גזירות ת״ח), שהשפיעו עליו מאד. כמאתיים אלף יהודים נהרגו במאורעות אלה (ראה בראשית הכרך הבא) ור׳ שבתי ראה בהם את „החורבן השלישי", כפי שהתבטא, ואף כתב עליהם „א־ל מלא רחמים" מיוחד, לכ׳ בסיון, יום הזכרון לשואה זו.

בשנתיים האחרונות לחייו מתי״ח—ת״ך (1658—1660) שימש ברבנות עיר הבירה בוינה.

ר׳ שבתי חיבר חידושי הלכה המסונפים לספרים אחרים, כי מרוב ענוותנותו לא רצה שיתפרסמו כחיבורים מיוחדים משלו. חלק מהם סופח לספר סבו ר׳ אברהם „עמק ברכה", חלק מופיע כתוספת לריטב״א על מס׳ עירובין, אך חיבורו העיקרי הוא הספר „ווי העמודים", שהוא כולל דרושים הלכתיים ומוסריים נעלים. שגם את החיבור הזה לא פירסם לחוד אלא כנספח ל„שני לוחות הברית" של אביו הקדוש. החיבור „ווי העמודים" מחולק לששה עמודים: עמוד התורה, העבודה, גמילות חסדים, דין, אמת ושלום.

בימי המהר״ל מפראג כיהן ברבנות בעיר זו אחד מגדולי תלמידי המהרש״ל,

ר׳ שלמה אפרים מלונשיץ. בהתחלה היה ראש ישיבה בלמברג ואח״כ עבר לפראג וגם שם עמד בראש ישיבה ושימש גם כמגיד שדרשותיו המוסריות משכו קהל שומעים רב. הוא חיבר את דרשותיו בספרים ומדגיש בהם, שמטרתו אחת: לקרב לבם של ישראל לאביהם שבשמים. פרסם שבעה ספרים גדולים, שמהם שנים נתפרסמו במיוחד: „עוללות אפרים״ — שספרי החסידים מרבים לצטט ממנו, והוא כולל בעיקר דרשות קצרות ורעיונות עמוקים־מוסריים על התורה, וה„כלי יקר״ — פירוש על התורה, שנתחבב מאד על הציבור ונעשה כשמו.

לגדולי ההלכה באשכנז ומצעירי העילויים ששמם נתפרסם בעולם הלמדני בהיותם עוד צעירים לגמרי וחידושיהם משפיעים עד היום הזה שייך הגאון רבי מאיר ב״ר יעקב שיף, המכונה „המהר״ם שיף״. יליד פרנקפורט דמיין, שם שימש אביו כראש ישיבה. למד אצל אביו, אבל בקיאותו וחריפותו הפליאו רבים, עד כי בגיל 17 (!) כבר הוזמן לשבת על כס הרבנות בעיר פולדה. במרצו הצעיר הקים בעיר זו ישיבה שנתפרסמה בזכותו לאחת הישיבות המצויינות במחצית הראשונה של המאה ה־17 (שפ״ה — 1625). הוא היה רושם את כל פירושיו וחידושיו שהיה מלמד תלמידיו בישיבה על הגמרא, רש״י ותוספות, ואח״כ חברם בספר שיצא רק כמאה שנה לאחר פטירתו. בשנת ת״ד (1644) נבחר המהר״ם שיף כרבה של פראג וכראש ישיבתה והוא רק בן 36. עוד באותה שנה נפטר.

במשך תקופת חייו הקצרים הספיק גאון גדול זה לכתוב פירושים וחידושים על רוב מסכתות, על הטורים, על התורה וגם ספרי קבלה, אם־כי בידינו נמצא רק חלק מכתביו. בימינו מודפסים חידושיו לש״ס בכל הוצאה טובה.

מז. האנוסים וגורלם באיטליא

האנוסים בארצות השונות — סבל האנוסים בספרד ובפורטוגל — בריחת האנוסים לארצות השפלה, לאיטליא ולאימפריא העותומנית וחזרתם בתשובה — שריפת התלמוד באיטליא — אות הקלון — קדושי אנקונה.

תחת השם „אנוסים" מגדירה ההיסטוריא היהודית את היהודים אשר נאנסו להמיר דתם לנצרות או לאיסלם, ובסתר היו שומרי מצוות. אנוסים היו כבר בעמנו בספרד עוד בימי הרדיפות של הויזיגותים (בראשית ימי הביניים), במרוקו — בימי השבטים המוסלימיים בשם „אלמוחדים" (במאה ה־12), באיטליא הדרומית — קרוב ל־300 שנה, מסוף המאה ה־13 עד המאה ה־16, בפרס — בתקופת ה„ג'דיד אל־איסלם (במאה ה־17) ועוד. אך התקופה החשובה ביותר בתולדות האנוסים והקבוצה החשובה ביותר מבין האנוסים עצמם הם אלה אשר קמו בדברי ימי עמנו בספרד החל מגזירות קנ"א (1391) (ראה כרך ד' של ספרי „העבר הישראלי", הפרקים האחרונים) ועד לאחר הגירוש, אלה אשר נקראו בשם ה„מראנים" וצאצאיהם נקראים „בני האנוסים". במשך הזמן הקיף מושג זה גם את האנוסים מפורטוגל, שיחד עם אנוסי ספרד הפכו לבעיה אחת מכל הבחינות: פוליטית, חברתית והלכתית.

כבר ציינתי בכרך הקודם של ספרי, שלצערנו, ההתעסקות המרובה בהשכלה הביאה רבים לידי המרת הדת אף אם לא נאנסו לכך. רבים מהשכבות העליונות של יהודי ספרד, במיוחד אלה שבאו במגע חברתי עם הנוצרים, הגיעו לידי התנצרות אשר העלתה אותם מהר בקרירה הממלכתית והצבורית. האינקביזיציא, כידוע, הוקמה כדי לגלות סטיות מן הנצרות בתוך השכבות הללו. אבל חלק גדול מן המתנצרים הללו — היו רק למראית עין, והם אשר סבלו במיוחד מרדיפות האינקביזיציא. אלה שמרו מצוות, תמכו בסתר במוסדות יהודיים, בקרו בסתר בבתי כנסת, שמרו על כשרות, התחתנו רק בינם לבין עצמם, ולפעמים אף הרשו לעצמם בגלוי להביע יחס של בוז למנהגים הנוצריים.

גירוש ספרד ברנ"ב (1492) נומק בטענה, כי היהודים הגלויים מעודדים

ביהדותם את האנוסים הנסתרים ויש להפריד ביניהם. ברנ״ז (1497) פגעו באותה דרך גם ביהודי פורטוגל, אך בשתי הארצות המשיכו האנוסים בסתר לשמור על יהדותם, אם־כי יד האינקביזיציא רדפה וגם פעמים רבות השיגה אותם.

לא זמן רב אפשר היה להחזיק בתנאים כאלה. כשהגיעו הידיעות הראשונות מהמגורשים לספרד ולפורטוגל, שנתקבלו בזרועות פתוחות באימפריא העותומנית, באיטליא ואפילו במדינת האפיפיור, שהיו אז מאנשי ההומניזמוס, וכן קבלו אותם בארצות השפלה (הולנד, המבורג, אנטוורפן וכו׳...), נתחשק לאנוסי ספרד ופורטוגל, שמהם שימשו אפילו במשרות ממשלתיות ומדעיות מרכזיות, לנטוש את ארץ הדמים ולעבור לארצות הקליטה הנ״ל. אך השלטונות הספרדיים והפורטוגזיים — לפי עצת מנהיגי הכנסיה המקומיים — לא נתנו ל„נוצרים החדשים״ (כך נקראו בספרד ובפורטוגל האנוסים) רשות לצאת לארצות בהן יש להן אפשרות לחזור ליהדות. אך למרות איסור זה הצליחו רבים מן האנוסים להמלט מספרד ומפורטוגל (במיוחד מפורטוגל, שם התנאים היו הרבה יותר קלים) ולהתיישב בקהילות הבלקן, שהיו אז שייכות לאימפריא העותומנית. במיוחד ישבו אנוסים־פליטים בסלוניקי, תחת הנהגתם הרוחנית של ר׳ יוסף לב, ראש ישיבת העיר, ר׳ שמואל די מדינה, (הרשד״ם) ור׳ שלמה הכהן (מהרש״ך), גדולי יהדות המזרח בתקופה ההיא (כתבנו עליהם למעלה בפרקים הראשונים). רוב בני הקהילה היו „בעלי־תשובה״, — כך נקראו האנוסים שחזרו בהם. אנוסים רבים התיישבו גם בא״י, באיזור צפת, במיוחד לאחר הכיבוש של התורקים, וכמובן שחזרו לגמרי בתשובה. קהילות אנוסים קמו גם באיטליא, וחיו בתנאים טובים עד אמצע המאה ה־16, עד התקופה שבה התחילה „הריאקציא הקטולית״ להשתולל.

היתה זאת לאחר שהרפורמציא של לותר כבשה לב ההמונים במרכז אירופה ובמערבה, ולכן ראשי הכנסיה הקטולית החליטו על קונטררפורמציא״ — (פעולות נגד הרפורמציא), ומזה, כמובן, סבלו גם היהודים. תקופה זו התחילה בשנת 1545. שבע שנים לאחר מכן נוסד ברומי בית דין של האיאנקביזיציא (שי״ב — 1552). המשפט הראשון הנוגע ליהודים שהתנהל בפני בית דין זה היה משפט נגד התלמוד, שלפי דעת הנזירים משמיץ את הנצרות ואת מיסדה. הפעם כבר לא היו מגינים לתלמוד בין מנהיגי הכנסיה, ומאות ספרים קדושים ברומי ובערים אחרות באיטליא נידונו לשריפה ונשרפו. רק לאחר מכן ניתנה פקודה חדשה „המתירה״ לבדוק מקודם את תוכן הספרים, לצנזר אותם ורק אם אי אפשר לצנזר אותם — לשרפם. אז הוחלט ע״י הכנסיה להדפיס בשער המלה „ש״ס״ ולא „תלמוד״. כל הטפסים של התלמוד הבבלי שהודפסו עד אז באיטליא (ורוב בתי הדפוס העבריים היו

שם) צונזרו. מאז גם הנהיגו רבני איטליא „הסכמה״ לספרים חדשים שידפיסו, כדי לא לתת פתחון פה לגויים לאסור או למחוק ספרים חדשים.

הגזירה הבאה היתה נשיאת אות הקלון. באיטליא זה היה כובע צהוב, גם ההקפדה על ישיבת היהודים בגיטאות בוצעה בחומרה רבה ע״י האפיפיור פאולוס ה־4 (1555—1559). יהודי רומי רוכזו בשכונה מיוחדת מעבר לנהר טיבר, מקום מיועד לפורענות של שטפונות מדי שנה בשנה. כל בתי הכנסת שהיו קיימים מחוץ לשכונה זו הוחרמו ונהפכו לכנסיות קטוליות (רח״ל). אח״כ באו גזירות כלכליות: מקודם נאסר על רופאים יהודים לרפא נוצרים, אח״כ נאסר על נוצרים בכלל לעבוד אצל יהודים, לכן נאלצו כל בעלי האחוזות היהודיים למכור את אדמותיהם. רק שני ענפים הושארו בידי יהודים: המסחר בבגדים ישנים וההלוואה ברבית. האפיפיור האכזרי הזה גם העביד אותם בפרך בבנית חומה מסביב לרומי.

בינתיים נודע לו, שהאנוסים אשר התיישבו בעיר הנמל האפיפיורית אנקונה חזרו לגמרי ליהדותם. קהילה זו היתה מהמפותחות ביותר באיטליא. כל האנוסים שהתיישבו כאן בימי האפיפיורים פאולוס ה־3 וקלמנס ה־7, קיבלו כתבי חסות. אפילו בשנת 1552 עוד חידש להם יוליוס ה־3 את כתב החסות. השתתפותם הערה בסחר הים גרם לחשיבותם הרבה בכלכלת העיר. אולם פאולוס ה־4 ביטל ב־1556 את כתב החסות וציווה לפתוח נגדם במשפטי האינקביזיציא. 25 קדושים (24 אנוסים ואנוסה אחת) הועלו על מוקד, 1 התאבד מרוב עינויים, 27 „הודו״ והתוודו ונשלחו לעבודות פרך לאי מלטה — אך נמלטו בדרך. כפעולת נקמה נגד האפיפיור על שריפת קדושי אנקונה ארגנה הדונה גרציא, היהודיה הגדולה בתורקיא, חרם כלכלי של כל האימפריא התורקית נגד נמל אנקונה, אך האפיפיור איים לרצוח את כל יהודי העיר אם החרם יבוצע, ולכן בוטל. רק בשנת שמ״ח (1588) חזרו לאט־לאט חיי יהודי אנקונה למסלולם, עם הרחבת זכויותיהם.

שנת שט״ז (1556) תיכתב בדברי ימי היהודים של איטליא ואנקונה לדראון עילם. הקדושים כתבו ממקום מנוחתם בגן העדן אגרת הנקראת „אגרת קדושי אנקונה״. האגרת כולה היא שיר ושבחה לה׳ על שזכו לקדש שם שמים ברבים, ומסתיים: „אשרי אנוש יוכיחנו אלוק תוכחת חיים למעלה באור פני מלך. אשרי אדם עוז לו בך, להניח חיי שעה ולאחוז בחיי עולם ועד״.

אנו יכולים להוסיף — אשרי העם שכאלה הם בניו.

מח. הקהילות החדשות במערב

האנוסים בבלגיא ובהולנד — איחוד הקהילות הראשונות באמסטרדם — מוסדות הקהילה המאוחדת, תקנותיהם, בתי הת״ת, ה„מעמד״ והספרות — הפעולות להבטחת התשובה לאנוסים — מרד אוריאל אקוסטה — חיבוריו הכופרים בהמבורג — תשובת ר׳ יהודה ארי׳ ממודינא — ה„חרם״ הקטן נגדו — ה„חרם״ הגדול — כניעתו והתאבדותו — שפינוזה והשפעתו השלילית — ר׳ מנשה בן ישראל ופעולתו למען יהודי אנגליא — קהילת המבורג — איחוד המבורג עם אלטונה וונדסבק — סיכום.

בפרק הקודם תארנו את גורלם של האנוסים אשר נמלטו לארצות המזרח, ואיטליא בעיקר. עכשיו נעסוק קצת בקהילות החדשות במערב, במיוחד בקהילות הפורטוגזיות שקמו בצפון מערב אירופה, באנטוורפן, באמסטרדם, בהמבורג ובלונדון. כל הקהילות האלו הוקמו ע״י אנוסים.

בהתחלה היתה אנטוורפן המושכת את האנוסים, בהיותה הצומת המסחרי העקרי של אירופה (ראה למעלה). הם התיישבו כאן החל משנת רע״ב (1512). זרם האנוסים גבר אח״כ בשנת רצ״ו (1536), לאחר שגם בפורטוגל הונהגה האינקביזיציא. רבים מהאנוסים רק ניצלו את אנטוורפן כמקום מעבר לארצות המזרח, היות וממשלת פורטוגל לא נתנה להם לצאת לטורקיא ולא״י (ראה הפרק הקודם). אמנם גם כאן, באנטוורפן (אח״כ גם באמסטרדם) לא הותר לאנוסים לקיים את היהדות בגלוי, והם המשיכו להעמיד פנים כנוצרים ולקיים מצוות רק בסתר, אך הסכנה כאן לא היתה כ״כ גדולה כמו בפורטוגל או בספרד. זאת היא גם הסבה, מדוע העדיפו רבים מהאנוסים שבאנטוורפן ובאמסטרדם לעזוב ערים אלו, למרות התנאים הכלכליים המצויינים ששררו בהן, ולעבור לטורקיא, לא״י ולאיטליא. בין אלה שעברו את אנטוורפן בדרכם למזרח היתה גם המשפחה העשירה מנדס, שהזכרנו כבר, דונה גרציא ודון יוסף נשיא. היו אנוסים שהועמדו למשפט באנטוורפן, היו שקיבלו את הדת הפרוטסטנטית, אך לגמרי לא יכלו לחסל אותם. עובדה היא, שעוד בסוף המאה ה־16 התקיים בית כנסת מוסתר באנטוורפן.

בינתיים נוסדה קהילת אמסטרדם, שבהתחלה גם היא היתה קיימת בסתר, אך החל משנת שנ"ז (1597) הותר להם להכריז על יהדותם בגלוי, לאחר שהולנד מרדה בספרד והקימה מדינה פרוטסטנטית עצמאית. מאז חלה התפתחות גדולה בקהילת אמסטרדם והיא היתה הקולטת העקרית של הפליטים־האנוסים החדשים. בשנת שס"ח (1608) הוקמה הקהילה הראשונה „בית יעקב" באופן רשמי והרב ר' יוסף פרדו מוינציא הובא לכהן בה כרב הקהילה. עוד באותה שנה נוסדה בה קהילה נוספת „נוה שלום", וכ־10 שנים לאחר מכן קהילה שלישית בשם „בית ישראל". עד כמה השלטונות התייחסו באהדה ליהודים אפשר ללמוד מזה, שפורטוגזי — גוי מליסבון, שביקר באמסטרדם בשנת שע"ז (1617), לקח הביתה — לשם הלשנה — רשימה של יותר ממאה ראשי משפחות אנוסים שחזרו ליהדותם. זכויות היהודים באותה תקופה בכלל לא היו מוגבלות. קהילות אמסטרדם קלטו באותה תקופה פליטים גם מיתר ארצות אירופה, בין אלה היו גם פליטים מגרמניא בתקופת מלחמת 30 שנה. כל הפליטים נהנו מכל הזכויות — כמו יהודי הולנד בכלל. בתקופה זו נוסדה בפעם הראשונה קהילה אשכנזית ונערכו תפילות בנוסח אשכנז באמסטרדם, כי עד שצ"ה (1635) הכל היה ספרדי־פורטוגזי.

קהילת אמסטרדם המשיכה להיות עד סוף המאה ה־17 הקהילה החשובה והעשירה ביותר במערב אירופה. במשך הזמן היא היתה גם מרכז חשוב מבחינה רוחנית — אם כי יחד עם זאת, ואולי בגלל החופש שזכו בו היהודים נוצרו גם הבעיות (ראה להלן בפרק זה). באמסטרדם היו בתי ספר עבריים, תלמודי־תורה, בתי דפוס עבריים ובתי מדרש. התלמידים קבלו חינוך תורני יסודי באופן שיטתי, לאחר שאבותיהם היו רחוקים מזה בגלל התנאים שחיו בהם בתור אנוסים. הם התחילו בחומש, עברו למשנה ולגמרא, ואח"כ עסקו גם בפוסקים ובספרות המחשבה של גדולי ישראל בימי הביניים. (ר' סעדי' גאון, ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, רבנו בחיי ועוד).

לרבני הקהילה היתה זכות מלאה בהנהגת העדה היהודית. הם יכלו להטיל קנסות, חרם ואף להעניש ענשים גופניים את המסרבים לשמוע לדין תורה. סופרי הקהילה כתבו ספרים חשובים בענין טעמי המצוות והסברן, בתורת הנגלה והנסתר, בחקר היהדות, ספרי פולמוס נגד הנצרות. מטרת כל הספרים הללו היתה לעודד את האנוסים אשר חזרו אל היהדות בצדקת דרכם, ולהרתיע מהססים וכופרים למיניהם, שמטרתם היתה רק להפריע לחיים התקינים של היהודים באמסטרדם (דוגמת אקוסטה, שפינוזה — ראה להלן). קהילת אמסטרדם רצתה להיות קהילה הרדית לדבר ה', מלאה תורה ויראת שמים כמו כל הקהילות המזרח־אירופיות

בתקופה ההיא, ולשם כך היו צריכים לפעמים להשתמש אמנם בדרך שקטה, בנועם הליכות, אך אם זה לא הועיל — לא היססו רבני ופרנסי הקהילה גם מכל האמצעים הקיצוניים שעמדו לרשותם.

הפעולות להבטחת מעמדה של תורת ה׳ נעשו בשני כיוונים: א) יצרו „מעמד״, זו הנהגת הקהילה אשר קבלה יפוי כח לשמור על כל תג ותג ולהעניש בכל חומרת הדין כל סטיה מדרך התורה והמצוות. ב) פעולות־מנע, ע״י תקנות מתאימות יכלו למנוע מראש בעיות קשות לעתיד. למשל, תקנו שאין מקבלים גרים או חברים חדשים לקהילה בלי רשות רבני הקהילה. אסרו הליכה לבתי דין של הגויים אף במשפטים אזרחיים. אסרו ויכוחים דתיים לגמרי. בימים מסויימים, כגון ביום צום או בערב שבת אסור היה ללכת לבית משתה או לאיזה מקום בידור אחר וכל מי שעבר על הוראה זו הוחרם והוצא מן „הקהל״.

לכל התקנות הנ״ל היתה חשיבות רבה, כי בגלל החופש הנרחב היחסי לו זכו יהודי אמסטרדם, ובגלל הרקע הנוצרי שהיה לאנוסים תמיד נמצאו פורצי גדר, שמרדו נגד הרבנים וה„מעמד״ ולא הסתפקו במרידתם הפרטית אלא רצו להמריד את הציבור יחד אתם ולקעקע את יסודות הקהילה.

אחד כזה היה אוריאל אקוסטה, ממשפחת אנוסים, שקבל חינוך נוצרי מובהק בפורטוגל — יסודי, תיכוני ואף משפטים למד באוניברסיטה נוצרית מובהקת — ולאחר מכן גם קיבל במולדתו, בפורטוגל, משרת גזבר בכנסיה נוצרית. תוך כדי עיון במקורות הנצרות התעוררו, כנראה, בלבו ספקות לגבי דתו והתחיל בסתר להתקרב ליהדות. הוא שכנע בכך את כל משפחתו, שהסכימו לברוח אתו מפורטוגל לאמסטרדם ולחיות כיהודים. גם כל יתר בני משפחתו היו עד אז קטולים נאמנים. היות וידיעותיו ביהדות היו לגמרי שטחיות, שהרי בעצמו הודה שהגיע ליהדות רק תוך כדי קריאה בתנ״ך, מצוות לא הכיר, על תורה שבע״פ אף לא שמע, וכאן באמסטרדם לא נתנו לו להיות יהודי „למחצה״ — מאידך לא רצה מיד לחזור לנצרות — החליט להלחם מלחמתו הפרטית על־חשבון הכלל. כמו כל הכופרים במשך כל הדורות, גם אקוסטה הוציא כל כעסו על התורה שבעל־פה, אם כי לא היה לו מושג בכלל — מה הוא מתקיף. הוא הושפע, כנראה, מהשגותיו של לותר נגד הדת הקטולית, ובאותה דרך, בדיוק 100 שנה לאחר פרסום השגות לותר, בשנת 1617, פרסם אקוסטה „השגותיו״ נגד התורה שבע״פ ושלח אותן לרבני ויניציא, שם היתה אז קהילה ספרדית גדולה. ה„השגות״ כוללות התקפות בלתי־מרוסנות על רוב המצוות, ביניהן על מצוות יסודיות כמו המועדים, מילה, תפילין וצוד, שאין הדעת והנייר סובלתן. בעצם לא היו צריכים להשיב לו בכלל, אך זקני

הקהילה הספרדית בויניציא לא רצו שיתקבל רושם, כאילו אין תשובה על קושיות אלו ולכן בקשו מרבם ר׳ יהודה ארי ממודינא להשיב לו. הוא חיבר תשובתו בספר „מגן וצנה". הספר מהווה הסבר היסטורי על האמונה, ויחד עם זאת התקפה אישית על אקוסטה, אותו הוא משווה עם ענן מייסד כת הקראים.

היות והשאלות פורסמו בהמבורג ולא באמסטרדם, כי לשם היה בא בענייני המסחר שלו, וכנראה גם התקנות של קהילות המבורג לא היו חמורות כל כך (בכ״ז פחד מתקיפות קהילת אמסטרדם) — לכן גם התשובה נשלחה להמבורג. לאחר שאקוסטה לא הסכים לתשובה, ראו בזה אנשי ויניציא פגיעה ברבם, במיוחד לאחר ששמעו שאקוסטה מפיץ רעיונותיו בציבור, שלחה קהילת ויניציא כתב חרם נגדו להמבורג. הוא חזר לאמסטרדם והמשיך במעשי הכפירה שלו. הוא פרסם ספר נגד התורה שבע״פ וכן נגד כל מיני עקרים ביהדות והפיץ את הספר ברבים. אחד ממנהיגי הקהילה בהמבורג, רופא בשם ר׳ שמואל די־סילבה, כתב נגדו שהוא מין וכופר בעיקר ומאז התחילו להחרימו, אך בינתיים עוד לא נידוי רשמי. אך לאחר שפירסם ספר השמצה נגד ר׳ שמואל, שכלל דברי התקפה חדשים על התורה שבע״פ, — הכריז עליו „המעמד" חרם (שנת שפ״ד 1624). גם זה לא הועיל. להיפך, השמצותיו וגידופיו נגעו כבר גם נגד התורה שבכתב. אך פתאום החליט לחזור בו ונכנע. אך, כנראה, רק למראית־עין, כי בחשאי המשיך לכפור ולהסית. הפעם הסית אנוסים חדשים שהגיעו לאמסטרדם, שלא יחזרו ליהדות. כתגובה הוכרז נגדו ה„חרם הגדול". (חרם מוחלט). 7 שנים תמימות חי בחרם זה. ורק אח״כ החליט להתוודות ולחזור בו. הוא התוודה בבית הכנסת בפני קהל ועדה, קיבל מלקות כדין ורב הקהילה התיר לו החרם. לאחר מכן התאבד.

הכופר השני, שעלה בכפירתו על אקוסטה וגם לא חזר כמוהו חי יותר מאוחר קצת. בנדיקט שפינוזה נולד כבר בסוף התקופה שאנו עוסקים בה, ב־1632, ונידויו ופרישתו מהיהדות היתה ב־1656. כך שאין מענייננו לעמוד כאן על תולדותיו. אך זאת עלינו לדעת, שהיתה לו השפעה מכרעת על כל תולדות הכפירה במאות ה־17, 18, 19 ועד לימינו, ולא לחינם השתמשו בו תמיד מתנגדינו הרוחניים.

בניגוד לשני האנשים הקודמים, היו דמויות חיוביות רבות ממשפחות האנוסים. אחד מהם, שהיה גם רב גדול, שתדלן, דרשן ובעל השפעה לא רק באמסטרדם אלא גם על קהילות אחרות היה ר׳ מנשה בן ישראל. הוא נולד בליסבון, בירת פורטוגל, בשנת שס״ד (1604). בהיותו נער ברח יחד עם הוריו לאמסטרדם, והתמסר שם כולו ללימודים. היה מבין הלוחמים ללא חת נגד אקוסטה, למרות גילו הצעיר, ואף כתב ספר נגד השקפות של זה. התמדתו בלימודים פרסמה

את שמו לא רק בעולם היהודים אלא גם בין הגויים. מלכת שבדיא מינתה אותו לאחד מיועציה, למרות שלא גר בארצה. הוא ניצל שמו בין הגויים לטובת בני עמו. המעשה העיקרי שבו נכנס להיסטוריא של עמנו הוא הופעתו הפומבית באנגליא אצל מנהיג הפוריטנים, השליט קרומבל, שיבטל את האיסור על ישיבת יהודים באנגליא, (ראה על גירוש יהודי אנגליא בספרי „העבר השראל״ כרך ד׳) ממנה גורשו עוד בשנת נ׳ (1290). כדי להצליח בשליחותו זאת כתב ר׳ מנשה ספר בשם „מקוה ישראל״ ובו הרעיון, שרק לאחר שבני ישראל יהיו פזורים בין כל האומות — תבוא הגאולה. הצלחתו היתה חלקית בלבד. היהודים לא הורשו לחזור לאנגליא — בגלל הסוחרים הנוצריים בלונדון, אך האנוסים שחיו בלונדון הורשו לחזור בגלוי ליהדותם. (שנת תמ״ז — 1657).

ר׳ מנשה מרוב צער נפטר באניה בדרכו חזרה להולנד.

באותה תקופה, בשנת שע״א (1611) הוקמה קהילה יהודית רשמית של אנוסים גם בעיר הנמל הצפון־גרמנית, המבורג. האנוסים הללו התיישבו כאן מספר שנים לפני כן, בסוף המאה ה־16, וכאשר נתגלה לתושבים הנוצריים של העיר שהם חזרו ליהדותם — תבעו את גירושם, אך מועצת העיר התנגדה לכך, בגלל התועלת הכלכלית שהעיר הפיקה מהם. היהודים השתתפו בכל ענפי הכלכלה של העיר — בספנות, במסחר, בבנקאות, בתעשיית האריגים ובצורפות — ושילמו מס רב.

כשהקהילה נתגלתה רשמית (ב־1611), כבר היו בעיר 3 בתי כנסת, וגם בית עלמין החזיקו ליד העיר הקרובה אלטונה. 3 בתי הכנסת התאחדו לקהילה אחת בשנת תי״ב (1652).

המבורג לא היתה זמן רב קהילה העומדת בפני עצמה אלא התאחדה עם עוד שתי קהילות בסביבה: אלטונה ונדסבק, וביחד היו לאחת הקהילות החשובות ביותר בעולם במאה ה־18, היא קהילת „אה״ו״ (בקיצור ר״ת). אלטונה היתה אז תחת שלטון דניא ומשנת שפ״ב (1622) ישבו בה יהודים אשכנזים. 5 שנים לאחר מכן התחילו לעבור האשכנזים מאלטונה להמבורג, אך בכ״ז ההפרדה המשיכה להתקיים — הספרדים והפורטוגזים השתייכו לקהילת המבורג, בה התפללו והתדיינו, ואילו האשכנזים של המבורג המשיכו להתפלל בחגים באלטונה וגם התדיינו בה.

בשנת ת״ח (1648) הגיעו להמבורג פליטים רבים מגזירות חמלניצקי, אולם לא השתקעו בעיר, כי מנהיגי הכנסיה הקטולית בהמבורג הסיתו את האזרחים

נגד הפליטים האלה והם גורשו בת״ט (1649). רובם עברו לאלטונה וחלק מהם לוונדסבק.

קהילות של אנוסים אנו מוצאים גם בצרפת — ברואן (עד שנת שצ״ב — 1632), בבורדו ובאיון, אבל צרפת היתה מאז ומתמיד מדינה קטולית ממנה גורשו היהודים עוד בימי הביניים ובאופן רשמי ישיבת היהודים היתה אסורה בה, לכן המשיכו לחיות בה האנוסים כאנוסים.

אנוסים הגיעו גם למושבות הפורטוגזיות והספרדיות בדרום אמריקה, במיוחד לברזיל, שם רדפה אותם האינקביזיציא שעברה לכאן מאירופה, ולכן עברו לאיים שהיו תחת שלטון ההולנדים והבריטים (איי הודו המערבית, ג׳מאיקה ועוד) ובמיוחד לצפון אמריקה — לניו־יורק. (ראה גם פרק כ״א).

ישיבתם בשלוה של יהודי פולין והאימפריא העותומנית — אלה שני המרכזים הגדולים של היהדות באמצע המאה ה־17 — היא אשר היתה תקוותם הגדולה של היהודים, אך באו בבת אחת שני משברים — אסונות גדולים, האחד פוליטי — גזירות ת״ח — שפגע בשלות יהודי פולין, והשני רוחני — „משיחיות״ שבתאי צבי (ימ״ש) — שפגע בעיקר ביהודי האימפריא העותומנית, ושוב נזדעזע העולם היהודי כולו. שוב נוכחו לדעת, כי אין מנוחה בגויים.

וישאו בני ישראל עיניהם אל אביהם שבשמים וירחמם והצילם גם מצרות אלו, כי חסדי ה׳ כי לא תמנו, כי לא כלו רחמיו.

פרטים על שני מאורעות אלה אי״ה בכרך ו׳.

מקורות

א. על ראשית ימי היהודים בפולין ובליטא

1. כתב־הקיום של בולסלאב מקאליש. 1264

...מעשי המין האנושי יעברו מהר ויימחו מן הזכרון אם לא יקוימו ע"י עדות שבע"פ או תעודה שבכתב, לפיכך אנחנו בולסלאב, הדוכס של פולין־גדול, מודיעים להווים ולעתידים להיות, אשר הכתב הזה יגיע לידיעתם, כי רצוננו שהתקנות והזכויות אשר קיבלו מאתנו היהודים היושבים בכל ארץ שלטוננו, תהיינה מבוארות כמות שהן נתונות מלה במלה לקמן:

1. ראשית כל אנו קובעים, כי אין לקבל על ממון או נכסים אילו שהם, דניידי ודלא ניידי, או על מעשה פלילי הנוגע בנפש היהודי או בחפצים שלו — שום עדות של נוצרי נגד יהודי, כי־אם של נוצרי ויהודי.

8. ...אם יהודים בינם לבין עצמם יחוללו מריבה או תיגרה על מעשה כל־שהוא, אל־ייטול שופט העיר שלנו לעצמו שום דין עליהם, אלא רק אנחנו או הפלטינוס שלנו או השופט שלו יוציא משפט. אם הפשע הוא בנפש — רק לנו המשפט בדבר זה.

9. ...אם נוצרי יפצע יהודי... שלם ישלם הנאשם לנו או לפלטינוס שלנו... קנס שיימסר לאוצר שלנו, ולפצוע יתן ריפוי הפצע והוצאות כפי שדורשים ומחייבים חוקי המדינה שלנו

10. וכן אם נוצרי ירצח יהודי — ייענש בעונש הראוי, וכל נכסיו, דניידי ודלא ניידי, יעברו לרשותנו.

11. וכן אם נוצרי יכה יהודי, בלי שפוך דם, ייתבע ע"י הפלטינוס לפי מנהג ארצנו, ולמוכה או לנפגע יתן סיפוק כנהוג בארצנו. אם לא יהא לו כסף — ייענש... כדין.

12. יהודי העובר באיזה מקום במדינתנו, אל יעכב עליו שום איש... אם הוא מוביל איזה סחורות או חפצים הוא חייב לשלם מהם מכס בכל מקומות המכס באופן שמשלם אחד האזרחים של העיר אשר בה יושב היהודי אותה שעה.

13. וכן אם יהודים יסיעו כמנהגם אחד ממתיהם מעיר לעיר... אנו רוצים שהמוכסנים שלנו לא יקחו מהם כלום, ואם ייטול מהם — ייענש כגזלן.

14. וכן אם נוצרי יחריב... את בית הקברות שלהם, הננו רוצים שייענש קשה ע"פ מנהגי ארצנו וחוקיה, וכל אשר לו יעבור לאוצרנו.

15. אם מישהו ירגום בית כנסת של יהודים... ישלם לפלטינוס שלנו שתי אבנים פלפל.

19. אנו קובעים: שום יהודי לא יישבע על ספרי התורה שלהם אלא במשפטים גדולים העולים כדי 50 זקוקים כסף או כשיוזמן לפנינו, ואילו במשפטים קטנים עליו להשבע לפני ביהכ"נ, ליד דלתות ביהכ"נ האמור.

20. אם יהודי יירצח בסתר באופן שאין להוכיח בעדים מי הרגו ולאחר חקירה מתחילים היהודים לחשוד במישהו, נעמיד ליהודים לוחם נגד החשוד.

27. ...אם מישהו או מישהי יחטוף ילד של יהודי — יהא נידון כגנב.

29. ...לבל יעיז איש לאלץ יהודי ביום חגו לעסוק בפדיון משכונות.

30. וכן אם איזה נוצרי יוציא בכח מידי יהודי את משכונו או יעשה מעשה אלימות בביתו, ייענש קשה כדין הגוזל את אוצרנו.

ושמו דבר אסור בו, וגם תחבו כלי בשר בחלב או איפכא. וגם יש בו צד בישול גויים. וגם לא יתנו לשפחה נר של חלב, כי אינה נזהרת שלא יטיף על הכלים. לכן החרד לדבר ה' יהיה נזהר ליתן לשפחתו גוי' נר של שעוה בשעה שמדיחים כלים של חלב.

יכריזו בכל הקהלות שלא יעשה שום אדם גבינה וחמאה בכפרים למכור ליהודים, עד שיבוא תחילה לפני האב"ד שלו. ואותו הרב יחקור אחר מעשהו אם הגון הוא ויתן בידו כתוב וחתום. ומי שאינו יודע ונכר להרב לא יתן לו הרב רשות. וגם לא יעשהו שום אדם ביחידות דא"א שלא יסע ממקום למקום ויהי' בלי שמירה ובכל מקום ובכל יריד יבדקו אחרי המוכרי' היטב אם יש בידם כתב רשות מהרב שבגליל שלו.

שום אדם לא יקבע עצמו לשתות בבתי משתאות של גויים והקובע עצמו לשתות שם הוא בכלל הריקים והפוחזים ולא יקרא בשם רב וחבר ולא יהיה לו שום מינוי בקהלה.

(מתוך „פנקס ועד ארבע ארצות" מסודר בידי י. היילפרין, ירושלים תש"ה עמוד 16)

2. מתקנות ועד מדינת ליטא — שפ"ג בענין בחירת בוררים בקהילות

למינוי בוררים מיד חג פסח בפסח, כפי (ה)נהוג בא יבאו הראשים וטובים ודיינים וגבאים ועיקורי הקהילה הכשרים זה בזה בין כולם. יעשו בוררים ע"פ הרוב, שיכתוב כל א' וא' דעתו בקלף מיוחד ויתן אותו ליד נאמני הקהילה, ורוב הדיעות אשר יעלה יעמדו לבוררים. ובוררים אשר יתמנו בשנה זו אל יתמנו לשנה אחרת. ובמקום שיש להם תקנות בזה מקודם יעמוד ע"פ תקנתם. וכיוצא בזה יתוועדו באופן הנ"ל לקבלות רב או חזן או שמש...

(מתוך „פנקס מדינת ליטא", הוצ' „עינות" ברלין תרפ"ה, תקנות ועד שפ"ג, סעיף ס"ג, עמוד 12)

ג. על גדולי התורה בפולין ובליטא ועל החיים הרוחניים בישיבות

1. מינוי הגאון ר' יעקב פולק לרב ראשי של היהודים מטעם המלכות

אלכסנדר, מלך פולין וכו'... אנו מודיעים במכתבנו זה לכל הנוגע בדבר: היות והיהודי יעקב פולאק יקר לנו בגלל שקדנותו ובקיאותו בתורת משה והלכותיה, אנחנו מצווים בכתב מינוי זה להעלותו ולמנותו כרב היהודים. וכן אנחנו מעניקים לאותו אדם סמכות גמורה ליישב ע"פ די"צ סכסוכים בין כל היהודים... ולמלא... תפקידים אחרים הקשורים במשרת הרב ע"פ אותה התורה...

ניתן לפרסום בקרקוב... ביום... 21 ביוני 1503 (רס"ג).

(מתוך „בית ישראל בפולין" ב', עמוד 236)

2. מדברי הקדמת הרמ"א ל„בית יוסף" ו„שלחן ערוך"

אמר משה בן לא"א הר"ר ישראל זצלה"ה. בהיות כי הגאון המחבר בית יוסף ושלחן ערוך שלו חכם עדיף מנביא טבח טבחו ערך שלחנו לא הניח אחריו מקום להתגדר בו לולי ליקט דברי האחרונים ולהורות דרך המנהגים שנהגו במדינות אלו באתי אחריו לפרוס מפה על שלחן ערוך שחבר ועליה כל פרי מגדים וטעמים אשר יאהב האדם ובלא זה השלחן אשר הוא ערך לפני ה' ולא נתנו עדיין לבני אדם אשר במדינות אלו אשר רובי מנהגי מדינות אלו לא נהיגין כוותיה כי כבר אמרו ז"ל אין למדין מן הכללות אפילו במקום שנאמר בו חוץ כל שכן מן הכלל שכלל הגאון הנ"ל מעצמו לפסוק אחר הרי"ף והרמב"ם

ימי בראשית ר"ל לפי בריאותם וטבעם משׁשׁת ימי בראשׁית מוכנים כל ישׂראל ללמוד תורה. והוסיף בזה ר' שמעון חסידא כל המונע הלכה מפי תלמיד. ר"ל שאומר שהתלמיד אין לו פה לסדר הדברים ומה אני מלמדו בחנם וז"ש מונע בר קרא התורה בכאן בר שהוא מונע מללמוד עם התלמיד על בוריו של ההלכה ה"ז יקבוהו לאום דאפילו עוברין מקללין כו' כלפי מ"ש בפ' המפלת תינוק במעי אמו פיו סתום ומלמדין אותו כל התורה ואין מונעין ממנו הלכה בשביל שאין לו פה ולדעת זה שמונע מפי התלמיד כ"ש דלפי דעתו שימנע מעוברים שפיהם סתום לגמרי.

מנקבין אותו ככברה. כענין שאמרו בפרק אין מעמידין שהת"ח דומה לצלוחית של פלייטין אם הוא מריק תורתו לאחרים ריחו נודף ומוסיף חכמה ואם הוא מחזיק תורתו לעצמו ואינו רוצה ללמדה לאחריב אינו מוסיף חכמה ומאבד תורתו ע"ש. וז"ש לפי שזה מונע הלכה מפי תלמיד ללמדו הרי מנקבין אותו ככברה שנתרוקנה תורתו דרך הנקבים ומשתכחה הימנו ואמר אביי בד"מ שהתורה נמשלה למים כמו שהמים יוצאין דרך נקבי כלי זה הנקרא אוכלא כך התורה יוצאת ונתרוקנה איש הזה ומשתכחת הימנו. ואמר אם למדו מה שכרו זוכה לברכות כיוסף. לפי שהתורה היא מזון הנשמה כמו הלחם לגוף וכמו שזכה יוסף לברכות שכלכל את אחיו ועמי הארץ בלחם כן יזכה הת"ח המכלכל אחרים בלחם התורה ומלמדה להם. ומסיים כל המלמד תורה בעוה"ז כו' היא הברכה לראש יוסף שנאמר ברכת אביך גברו וגו' שהיא הנחלה בלי מצרים שבעוה"ב כמ"ש והאכלתיך נחלת יעקב אביך וגו' ועל זה אמר ומרוה גם הוא יורה כמ"ש ביוסף שכלכלם בעוה"ז וזכה לברכת אביו בעוה"ב.

(מתוך פירושו לגמרא „חידושי אגדות" להמהרש"א
על מסכת סנהדרין דף צ"א ע"ב וצ"ב ע"א)

5. מתוך דברי הקדמתו של הגאון ר' יו"ט ליפמן העליר בעל ה„תוספות יו"ט" על המשנה

...ואולם זאת היא עבודתי לדקדוק במשנה. אם יש בה דבר הצריך לפירוש ולא נתפרש בפי' הר"ב ואם יש לה סתירה ממשנה אחרת ולא העיר בה הר"ב. וכן בפי' הר"ב אם יש בו דבר הצריך ביאור וטעם. גם אם יש לו סתרה מיניה וביה וכ"ש מן המשנה. ואשובה אראה בגמ' ופירושו ובתוספות ובחבורי הפוסקים ופירושיהם האם אמצא בהם פירוש אחר אי ישוב לסתירה. ואני מספיק בפירוש אחד ולא אאריך להביא פירושים שונים. ואת מאמר אסתר אקיים לומר דבר בשם אומרו. ולעומת זה מצות חכמים שעל שלא שמעתי אני אומר לא שמעתי. אבל שכך נראה לי. ומי שיש בידו להשיב ישיב. ואם ע"י גלגולן הדברים באו לידי והוכרחתי להביא דברי המחברים אם הרמב"ם או ר"י בעל הטורים מצד ההכרח אשר לא יגונה והם צריכים באור או עיון ולא נתבארו, או שנתבארו, או שנתבארו אבל נראה בעיני פי' אחר. אחזתיו ולא ארפנו עד הביאותיו בכור הבחינה. אפס כי הבחירה נתונה לך אתה אנוש כערכי. ולאלופי ומיודעי לא באתי ולא יצאתי לדון חלילה חלילה.

ואתה הקורא ידיד משכיל. אם תהיה מתנצל לנפשך לאמר לא עליך המלאכה לגמור. קים קרא את אשר לנפשך ינעם. במקום שתצטרך אל טוב טעם. כי ריוח שמתי בין דבור לדבור. מפני טורח הציבור.

ואקום ואתבונן אל המראה לראות ולהבין תכונתה ותכונת החבור ומה שמו ומה שם ענינו. כן כן כל מחבר ספר ראשונים גם אחרונים קראו בשמות לחבוריהם. למען נוכל ספר שמו בכל הארץ לאמר בספר פלוני כתב כך וכך. ובספר פלוני כך וכך. אבל יש שקוראו בשם עצמו של המחבר. ויש יקראהו לפי ענינו ונושאו. ושניהם מן הנביאים למדו. כמו יהושע, שמואל, ישעיה, ירמיה, ודומיהם. וכן שופטים, מלכים, תהלים. ומה יקר אם צדקו שניהם יחדיו. וכן שלמה קרא לספר החכמה משלי שלמה. על שם הנושא. ועל שם המחבר.

ואף דברי קהלת לפי פירש חכמינו ז״ל שפירש רש״י. מלת דברי הוא הנושא שהם דברי תוכחות. על כן ראיתי כי נאות לקרוא חבור זה בשם תוספות יום טוב על שם הפועל והפעול כי זה נושאו שהוסיף ביאור על ביאור הרע״ב ז״ל. אם במקום שלא באר הוא אם במקום שדברי עצמו צריכין באור. וכן תכונת הדבורים עשוים בצלם ודמות התוס׳ המחוברים על הגמרא ולהיות זאת תורת האדם דמאן דמוסיף מוסיפין ליה. בסוד חלוקא דרבנן. גם מזה הצד יצדק שם תוספות יום טוב. כי זה חלקי אמרה נפשי חלק אלוק ממעל. והוא אשר מדד מים בשעל. ידריכני בנתיב האמת בלי מעל. ונפוצות יהודה יקבץ ולארצנו יעל. כמאמרם במד״ר פ׳ צו. רב הונא אמר אין כל הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות. שנאמר גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם. אמן כן יהי רצון במהרה בימינו.

ד. גורל פליטי ספרד

1. קליטתם באימפריא העותומנית

וישמע שולטן ביזיד, מלך תוגרמה, את כל הרעה אשר עשה מלך ספרד ליהודים וכי הם מבקשים למצוא מנוח לכף רגליהם ותחס עינו עליהם וישלח אנשים מלפניו ויעבר קול בכל מלכותו... לאמר, לבלתי יהיה רשאי שום אדם ממושלי עירותיו לדחף את היהודים ולגרשם, רק כלם יקבלום בסבר פנים יפות, ואשר לא יעשה כן אחת דתו למות. אז הגדילו לעשות קהלות תוגרמה צדקות לאין מספר והקר ויתנו את הכסף כאבנים לפדיון שבויים. וכל אשר יצום יעשו, לא יגרעו דבר והיה מעש הצדקה שלם.

(מהספר „לקוטים שונים מספר דבי אליהו״ לר׳ אליהו קפשאלי)

2. המצב בארץ־ישראל

מיומן המסעות של ר׳ משה באסולה

יום ג׳ כ״א מרחשון רפ״ב נכנסתי בבית נבנה על קבורת הושע בן בארי והוא בסוף קברי ישראל מצפת והמעלם צדקה אשר בדמשק בנה עליו בית נאה ומהודר ונר דולק שם תמיד מנדבת ההולכים להשתטח. וכנגדו מערה אחרת סגורה אומרים ששם היה קבור בארי אביו: הייתי בעין זייתו״ן כפר רחוק מצפת מיל ושם כמו ארבעים בעלי בתים יהודים מוריסקים כלם ובית הכנסת יש בו כ״ו ספ״ת. ורחוק כמטחוי קשת מן הכפר ציון ר׳ יהודה בר אלעאי ור׳ יוסי בנו. ועל הציון אילן שקדים נתיבש זה שלש שנים ושם שדה גדול של אילני זתים והם הקדש לחסיד ז״ל.

יום ה׳ כ״ג בו רכבתי למירון כפר רחוק מצפ״ת חצי יום. ובחצי הדרך יש כפר נקרא קיומיא״ה. סמוך לו על הדרך יש קבור בנו של ר׳ יוסי דמן יוקרת שהענישו אביו על שהוציא התאנים בלא זמנם כנזכר בפ׳ סדר תעניות אלו: מירו״ן הוא מקום שמן וטוב ומעין מים טובים ואין דרים בו יהודים: שם ראיתי מערת ר׳ שמעון בן יוחי ובנו ע״ה והיא סגורה אין מקום להכנס בה ולמעלה על המערה שני ציורים יפים זה כנגד זה של רשב״י קודם מעט לצד חוץ: אחר כך הלכתי בשפוע ההר לצד מירו״ן שם מערת הלל הזקן ותלמידיו והיא מערה גדולה ויפה עשויה בכפות מן הצדדים בכל כפה ג׳ ארונות של אבן עם מכסה גבוה והם י״ח ארונות בתוך המערה ושל הלל כנגד הפתח. וגם חוץ לפתח כשתכנס בתוך ההר יש ב׳ כפות עם ארון א׳ מימין וא׳ משמאל. ואמצע המערה רחב יעמדו בה יותר מג׳ מאות אנשים.

חכמה בר יוחאי. אור מופלא רום מעלה. יראתי מלהביט כי רב לה. תעלומה ואין קורא לה.
נמת עין לא תשורך: **בר יוחאי**

כתר בר יוחאי, אשרי יולדתך. אשרי העם לומדיך. ואשרי העומדים על סודך. לבושי החשן
תמיך ואוריך: **בר יוחאי**

5. המצב באיטליא — שריפת התלמוד בראש השנה שי"ד (1553)

בימים ההם יצאו אנשים בני בליעל מקרבנו, ויחפאו דברים אשר לא כן על תורת ה׳ אלקינו, ויקשו את ערפם ויזנו מאחרי ה׳ וימאסו את בריתו אשר כרת את אבותינו, וילכו אחרי הגוים אשר צוה ה׳ לבלתי עשות כהם, כעסוהו בהבליהם מאד ויוסיפו לחטא. ויוציאו את דבת התלמוד רעה לפני האפיפיור יוליו לאמר: ישנו תלמוד אחד מפוזר ומפורד בין היהודים ודתיו שונות מכל עם, ועל „משיחכם" ידבר סרה, ולאפיפיור אין שוה להניחו. ויקצף יוליו הנמהר מאד וחמתו בערה בו, ויאמר: הוציאוהו וישרף. הדבר יצא מפיו, והשוטרים יצאו מבוהלים ודחופים וילכו בבתי היהודים ויוציאו את הספרים הנמצאים אל רחוב העיר וישרפום באש ביום השבת בכסה ליום חגנו בשנת ארבע עשרה ושלש מאות על האלף החמשי (1553), ויבכו בני ישראל את השרפה אשר שרפו אויבי ה׳.

ויצאו מלאכים קלים אל גוי ממושך וממורט, בכל הרומאניה ובבולוניה ורבינה נשרפו ספרים לאין מספר ביום השבת. ויאנחו בני ישראל ויצעקו ולא היה לאל ידם להושיע. וגם בפירארה ומנטובה נשרפו בדבר האפיפיור אשר כתב על הספרים לאבדם, ולא היה להם מושיע ביום אף ה׳. גם בויניציה נטה קו, לא השיב ידו מבלע.

וישרפו גם שמה ספרים לאין מספר בירח בול, הוא החדש השמיני, וגם בספרי התורה אשר בארון בקשו לשלח ידם. ויקומו ראשי העדה ויעמדו בפרץ ויצילום מידם. ובכל יתר המקומות אשר דבר האפיפיור מגיע אבל גדול ליהודים וצום ובכי ומספד, ויצעקו לאלהים ויכנעו בית ישראל לאמר: צדיק הוא ה׳! ובהכנעם שב מעליהם חרון אף ה׳.

(מהספר „עמק הבכא" לר׳ יוסף הכהן)

ה. אשכנז

1. המלחמות הדתיות בין הקטולים והלותרנים

ויהי כי החלו הלוטיראנים לרוב על פני האדמה ויאמרו מלכי הערלים: עד מתי אנחנו פוסחים על שני סעיפים, אם נכונה בפי האפיפיור נלך אחריו, ואם בפי לוטירו נלך אחריו. ולא נהיה שתי ממלכות עוד. וישמע פיאו האפיפיור, וישלח הגמונים רבים וחשמנים ספרדים ואיטאלקים אל טרינטו, אשר בקצה גבול איטאליאה, לדבר עם חכמי הלוטיראנים על חלומותם ועל דברם. וישבו שם ימים רבים. וגם משנה המלך פיליפו, מלך ספרד, הלך שמה בדבר אדוניו בעת ההיא. ויהי בהיותם שם, ויריבו משרתי האיטאלקים והצרפתים עם משרתי הספרדים, אשר נמצאו שם. ותהי חרב איש באחיו בעת ההיא. ויהי ראשית המדנים איש פיאשינטיני, אחד משרתי החשמן שיריפאנדו, משנה האפיפיור. ויפלו מהם רבים חללים ארצה, ורובם ספרדים, בשבעה עשר יום לחדש יוליאו בשנת שלש וששים וחמש מאות ואלף. ויהרדו החשמנים וההגמונים, אשר נמצאו שם, מאד. וישכרו אנשי חיל השומרים הסובבים בעיר בשוקים וברחובות, פן ישובו להלחם עוד. ויהי לשמונת הימים וימת החשמן שיריפאנדי, וגם חשמן מאנטואה שכב עם אבותיו בעת ההיא. ולא הלכו שמה חכמי הלוטיראנים ולא עשו מאומה, אך התקינו ביניהם תקנות והבלים, ודברים הרבה. וישבו שם שנתים ימים, וישובו איש לביתו.

(מתוך הספר „דברה"י למלכי צרפת" וכו׳ חלק ג׳ לנ"ל, עמוד 69—70)

2. מלחמת 30 השנים

כניסתה של שבדיה למלחמה

גלוי וידוע, שהקיסר נושא בלבו אש־שינאה לא נדעכת כנגד שבדיה. לא זו בלבד, שמנוי וגמור עמו להכרית את הפרוטסטאנטים, אלא אף מלא ולוהט בתשוקה הישנה של בית־המלכות האוסטרי לשלטון עולמי. מכיר הוא בשלוש מעצמות בלבד, שמסוגלות למנוע זאת ממנו. ואלה הן: צרפת, הולאנד, שבדיה. את ארצות־השפלה (נידרלאנד) תקף עד עתה ללא־הצלחה. כעת מגמת־פניו לכריתת־שלום אתן ועם שאר הארצות השכנות, וכל מזימותיו מכוונות למלחמה בשבדיה... לאמיתו של דבר כבר המלחמה נטושה עמו בים וביבשה. אמנם שוקדות דאניה ובראנדנבורג על עריכת משא־ומתן והסכמה עם הקיסר, אבל אם יש את נפשנו להגיע להסכמה של כבוד ואי־בזיון, הרי מוטב שנתייצב כנגד הקיסר בארמתה שלנו, בתחומי גבולות שלו. זה הלקח שניתן ללמוד מנסיונות של משא־ומתן שהיו לשאר שכנים שלנו עם הקיסר...

לדעתי, אין דבר יותר מועיל לטובתנו עתה מאשר התקפה אמיצה על האויב.

(מנאומו של גוסטאב אדולף בשעת דיוני מועצת־הממלכה השבדית, בנובמבר 1629)

3. על המאבק בין המלך והפרלמנט באנגליא

פסק בית־הדין בעניין בגידת צ׳ארלז (1649.1.27)

— — — אשמת בגידה עליונה ואשמות חמורות אחרות הוגשו נגדו בשם עם אנגליה, ונקראו לפניו בגלוי, ובהן האשימוהו. — — — שבהתקבלו לשמש מלך אנגליא, הרי עם זאת הופקד בידו כוח מוגבל למשול על יסוד חוק המדינה ועל פיו ולא יותר — — — בכל זאת מתוך מזימת רשע להקים ולקיים בעצמו כוח בלתי מוגבל ועריץ, למשול עפ״י רצונו ולמגר את הזכויות ואת החירויות של העם, — — — בבגידה ובכוונה רעה, קרא למלחמה כנגד הפארלאמנט הנוכחי וכנגד העם המיוצג בו. — — —

ביה״ד הזה משוכנע בדעתו ובמצפונו, שהוא, צ׳ארלז סטיוארט האמור, הנהו אשם בקריאה למלחמה נגד הפארלמנט האמור ונגד העם — — — בגלל כל הבגידות והפשעים הללו פוסק ביה״ד שהוא, צ׳ארלז׳ סטיוארט האמור, כעריץ, כבוגד, כרוצח, וכאוייב ציבורי לבניה הטובים של אומה זאת, יוצא למוות.

4. מתוך דברי ההקדמה לספר „שני לוחות הברית״ (השל״ה הקדוש) של הגאון ר׳ ישעי׳ הלוי איש הורוביץ זצ״ל שהובאו בראש הספר ע״י בנו הגאון רבי שבתי שעפטיל זצ״ל

אני אני המדבר. בן המחבר. שבתי הנקרא שעפטיל בן הרב הגדול איש אלהים מהור״ר ישעיה סג״ל יצ״ו. מרא דארעא ישראל. נודע ומפורסם בקרב כל ישראל. רום מעלת כבוד אבא מורי יצ״ו. כי גדול ליהודים בתלמוד גדול. ובמעשה גדול. בתלמוד גדול למד תורה הרבה והרביץ תורה בישראל. והרבה ישיבה והרבה חכמה. והעמיד תלמידים הרבה למאות ולאלפים בכל תפוצות ישראל וזאת תורת אדם. רצוני לומר חלק הנגלה מהתורה. דהיינו בתלמוד והפלפול והפוסקים. אמנם גם בתורת ה׳ היה חפצו שהוא הלק הנסתר מהתורה. ברזא ורזא דרזין. ונפשו חשקה בהם ולא היה מוסרם רק לצנועין בעלי יחידי הסגולה. במעש׳ גדול. גדולים מעשיו והתלמוד גדול שמביא לידי מעשה. היה לומד ומלמד לשמור ולעשות ולקיים. והיה מארי דעובדא מנהיג את הדור ומקל ורצועה ושבט מוסר בידו

להדריכם להורות להם הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון. גם במעלת המדות. ובכל חמודות. תוכחת מוסר. ממנו לא סר. היה מוכיח גדול בדור ובהתעוררת מופלא ורבים השיב מעון וזיכה את הרבים ואם היטב לאחרים ק״ו בנו של ק״ו שהיה טוב לדידיה. דהיינו לבניו ולזרעו אחריו. והיה תמיד מוכיח את בניו ואת ביתו לשמור את דרך ה׳ ולהיות דבוק בו יתברך. ע״כ כשעלה במחשבתו לעלות לא״י היה זריז והתחיל לחבר חיבור לבניו וצאצאיהם וצאצאי צאצאיהם עד עולם. למען יהיה להם ספר זכרון כולל קיום המצוה ודקדוקיהן. והכוונה בעשייתן בידיעת סודיהן. כי זה הדבר מביא התלהבות הלב לעבוד את ה׳ בשמחה ובטוב לבב ולהיות זהיר וזריז ויעבוד מאהבה. וע״ז רמזה התורה למען תשכילו את אשר תעשון שישכיל טעם פעולות המצות הנעשים וידע סוד ה׳. אח״כ החיבור הזה כולל כל דיני המדות. והנהגות החמודות. וכל דרכי תשובה באורך וברוחב ובגובה. והנה בקיום המצות זכר כמה מצות מעשיות אשר יעש׳ אותם האדם מראשית השנה עד אחרית השנה והם חוזרות חלילה הנהוגו׳ דבר יום ביומו ושבת בשבתו והלכו׳ פסח בפסח ועצרת בעצרת וחג בחג ור״ה ויו״כ וחנוכה ופורים. ודברי הצומות וזעקתם וכאלה. וכל מה שזכר לענין מעש׳ לעשותו. ראה זה חדש הוא שחידש כמה דינים משכלו. והם כמה וכמה מאות דינים מחודשים. על הרוב ורובא דרובא. ויש מעט מה שהוזכר בפוסקים ראשונים ואחרונים. ולא נכתבו אלא כדי לזרז בהם יען כי נכשלו בהם רבים. או מצד שאין להם בהם ידיעה ונעלם מהם. או מצד איזה התרשלות. זהו ענין קיום המצות. ובביאור סודות המצות ע״ד האמת. גילה רז של כל המצות הנהוגות בודאי ר״ז בגימטריא אור. כי האיר עיני המשכילים אשר מזהירים כזוהר הרקיע. וזה אחרון יצא חלק דרכי התשובה עם מוסרים והנהגות והמדות ומילי דחסידות אשרי עין רואה כל אלה. וקים לי באבא מורי זצ״ל כי עיקר מחשבתו בחיבור הזה היה לזה שיצא להוכיח ולהדריך בדרך טוב וישר. אך כשנכנס באלה הדברים אחרון וראשית המחשבה סוף המעשה. ע״כ קרא שם החיבור דרך חיים. על שם דרך חיים תוכחת מוסר כמו שנראה בהקדמתו שתוכחת מוסר בא במשנה תורה רצוני לומר כי בא לבאר הכל ע״פ פשטים חשובים בתור׳ שבכתב ובתורה שבע״פ. טוב תורת פיו בטוב׳ כפול׳ ומכופלת מכח זה נכנס מענין לענין ומענין לענין כמעין המתגבר והרבה הדעת. וכל דרשותיו הם פשטים אמתיים באמתה של תורה. לא כדרך דרוש דעלמא רק דברי אלקים חיים. מכולם יוצא תוכחת מוסר והתעוררות אשרי עין ראתה כל אלה. הכלל העולה החיבור הזה הוא חוט המשולש. חלק אחד נר מצוה שהוא קיום המצות ודינים מחודשים. חלק ב׳ תורה אור שהוא סודות המצות. חלק ג׳ תוכחת מוסר. וכמו שהאריך אבא מורי בהקדמתו. ומכח זה החיבור נכנס לחיבור שני שהוא דומה לו ועשה ביאור על התורה כלה נחלק ג״כ לחלקים אלה. נר מצוה הם תרי״ג מצות שמנאם בכל מקומות מושבותם. ובסדרה שלא נמצא בה מצוה מתרי״ג מצות מ״מ המציא מצוה שהוא ענף ממצוה מתרי״ג מצות. תורה אור. גילה רז תרי״ג מצות אף מצוה שאין נוהגת עתה. אח״כ תוכחת מוסר הוציא מכל פרשה ופרשה שביאר את התורה שבכתב ועשה חבור על תורה שבע״פ וביאר סוגיות ודרכי התלמוד. העין רואה והלב שמח. ולשניהם קרא שם לוחות הברית ושתי התורות חברם לאחדים ותורה אחת הרי שתים מחברת. חיבור דרך חיים. וחיבור לוחות הברית. והיו לאחד כי מישך שייכי להדדי. שתיהן חוזרות והיו למאורות. אשרי עין רואה בם והלב חומד להם. אזי כלי המעשה בקדושת גופיהם. קדושים יהיו לאלהיהם. ומאחרי שהתועלת היוצא מאלו החיבורים המופלאים הוא עצום ורב. בשכל העיוני ובשכל המעשה. זאת עיני ראו כל היקר הזה. אז אנכי הרואה אמרתי כן מן הראוי ומחוייב הוא להביא הדברים בדפוס להיותם בקרב ישראל אשרי הדור שזוכים לכך. וכאשר עלה במחשבתי דבר זה מתחלה נכנס יראה בלבי לגשת אל הקודש לעשות דבר זה בלי ציוי אבא מורי זצ״ל. מאחר שכוונתו בחיבור הזה לא היה רק לבניו ולזרעו אחריו כמוזכר בהקדמתו אשר זו הסיבה שהחמיר לנו איזה דימרות ובפרט באיסור והיתר. כי כן דרכו להחמיר על עצמו ולביתו ולקדש במותר לו. אמנם אחרי רואי בהקדמה שלו שציוה לבניו שלא נמנע טוב מתלמידיו וליתן להם להעתיק מכל אות נפשם. אז אמרתי בלבי מאחר שהותר למקצתו הותר כולו לכל ישראל. כי כמעט

בכל הגולה נתפשטו תלמידיו. ורוב הגולה רובא דרובא התאוו תאוה לתורתו ולהנהגתו וקבלו אותו עליהם לאב בית דין ולראש ישיבה. וכולם בקשו את רבי לשמוע חכמתו. ובחרו במשנתו. וקבלו אותו עליהם כמה וכמה קהלות גדולות. באחרונה נתקבל בארבע קהלת שהן עטרותיהן של כל הקהלות. דהיינו ק"ק פראנקפורט. וק"ק פראג. וק"ק פוזנא. וק"ק קראקא. בזה אחר זה. ויציאת הצדיק היה מק"ק פראג כי שם היה אב"ד שבעה שנים קודם הפרדו מחוץ לארץ לירושלים ע"ה תוב"ב. וזכה שם להיות מרא דארעא ישראל. על כן כל עדת ישראל בכלל תלמידיו.

לוח זמנים לתולדות היישוב בארץ ישראל

(התאריכים הנוגעים לתקופה שבכרך זה)

ה' אלפים רמ"ח (1488) — עלייתו של ר' עובדיה מברטנורה לירושלים.

רנ"ב (1492) — עליית רבנים פליטים מספרד לירושלים ולצפת בזמן הגירוש.

רס"ט (1509) — המחלוקת בדבר שנת השמיטה וההכרעה.

רע"ב—ר"פ (1512—1520) — סולטאן סלים ה־1.

רע"ד—רע"ז (1514—1517) — כיבוש המזרח הקרוב על־ידי הסולטן סלים.

רע"ז (1517) — כיבוש א"י על־ידי הסולטן סלים ה־1.

— הפרעות בצפת. ר' נסים ביבא ממצרים מארגן עזרה ליהודי צפת.

ר"פ—שכ"ו (1520—1566) — הסולטן סולימן ה־1.

ר"פ (1520) — מרד אל־גזאלי.

רפ"ב (1522) — מרד הממלוכים במצרים ובארץ־ישראל.

— מסע ר' משה בסולה בא"י.

רפ"ג (1523) — דוד הראובני בארץ־ישראל.

רפ"ד (1524) — עליית הרלב"ח (ר' לוי בן חביב).

רפ"ג—רצ"ג (1523—1533) — סדרת מגיפות בצפת.

רצ"ד (1534) — האר"י הקדוש נולד בירושלים.

רצ"ז (1537) — עליית מרן ר' יוסף קארו לצפת.

רח"צ (1538) — חידוש הסמיכה בצפת ע"י ר' יעקב בירב.

רש"ג (1543) — נולד ר' חיים ויטאל.

ש"ה (1545) — פטירת הרלב"ח.

ש"ו (1546) — פטירת ר' יעקב בירב.

ש"ז (1547) — חידוש היישוב בחברון.

שי"ג (1553) — ר' דוד בן זמרה (רדב"ז) עולה ממצרים לירושלים.

שט"ו (1555) — מרן ר' יוסף קארו מסיים בביריא את החלק הראשון של השולחן ערוך (אורח־חיים).

שכ"ב (1562) — ר' זכרי' אל־צהרי מתימן מבקר בא"י.

שכ"ג—שכ"ה (1563—1564) — בניין טבריא וחידוש היישוב בה ע"י דונה גראסיה ודון יוסף נשיא.

שכ"ו—של"ה (1566—1575) — הסולטן סלים ה־2.

שע"ח—שפ"ב (1622—1618) — הסולטן עות'מאן ה־2.

שע"ט (1619) — כיבושו השני של הארץ על־ידי פח'ר אל־דין.

ש"פ (1620) — פטירת ר' חיים ויטאל.

שפ"ב (1622) — עליית השל"ה הקדוש.

שפ"ג (1623) — קביעת תקנות ע"י השל"ה הקדוש בירושלים.

שפ"ג—ת' (1640—1623) — הסולטן מוראד ה־4.

שפ"ה (1625) — פטירת ר' ישראל נג'ארה.

שפ"ו—שצ"ג (1633—1626) — המלחמות בין פח'ר אל־דין לבין הבדווים.

שפ"ח (1628) — הדרוזים כובשים את צפת ופורעים ביהודים.

ש"צ (1630) — השל"ה הקדוש נפטר בטבריא.

שצ"ג (1633) — התורכים כובשים בחזרה את צפת.

— ישיבת אבוהב (חדשה) מוקמת בצפת.

שצ"ה (1635) — פח'ר אל־דין הוצא להורג.

שצ"ו (1636) — מולחם, בן אחיו של פח'ר אל־דין, מורד וכובש את עכו צור וצידון.

שצ"ח (1638) — הנ"ל שודד את צפת.

שצ"ט (1639) — פטירת ר' יוסף מטראני.

ת' (1640) — יהדות איטליא מתגייסת לעזרת ירושלים וחברון.

ת'—ת"ט (1649—1640) — הסולטן אבראהים.

ת"ה (1645) — התורקים כובשים את כריתים.

ת"ח (1648) — מגיפה בירושלים והיהודים בורחים לרמלה.

ת"ט—תמ"ז (1687—1649) — הסולטן מוחמד בן אבראהים.

תי"ב (1652) — שיקום חברון, בניית ישיבה ע"י גיוס כספים באיטליא.

תט"ז (1656) — שיקום ירושלים, הקמת ישיבה ע"י ר' יעקב צמח.

— חורבן צפת.

תי"ח (1658) — שיקום צפת..

— ר' יעקב חג'יז עולה לירושלים ומייסד שם ישיבה חדשה

ת"כ (1660) — חורבן טבריא.

— פרעות ביהודי חברון.

תכ"א—תכ"ג (1663—1660) — פעולות שיקום ובנין ב„ארבע ארצות הקודש"